

ՀԱՅԵՐԵՒԹԻԱ ԲՈՂՋՈՒՄԻՒԹԻՎ ՀՐԱՄԱՆԱԳՐԱԿԱՆԵՐ

Գեղր Զ Կաթողիկոս
Խորենան

Մկրտիչ Ա Կաթողիկոս
Խոհման <այրիկ>

Սահմ Բ Կաթողիկոս
Խովայիսան

Գայթեղին Ա Կաթողիկոս
Յովափեան

Վազգեն Ա Կաթողիկոս
Պատմաս

Դոկտ. Զաւեն Ա. Զինյ. Արգումանեան

Մադարիա Պապրիարք
Օքսանան

Զաւեն Պապրիարք
Տիր Եղիանան

Հրատարակութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ
Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմին

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԲԱՐՁՐԱՎԱՏԻճԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

ՆՈՐ ՍԵՐՈԽՆԻ ՀԱՅ
ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՅԱՐԱՑՈՅՑՆԵՐ

Հարիւրամեայ Յուշարձան
Հայ Հոգեւորականութեան
1907-2009

Դոկտ. Զաւեն Ա. Զհինյ. Արգումանեան

Դրատարակութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ
Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմին

2010

ԶՕՆ

Նորին Սուլբ Օծութիւն

S. S. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.

**Ծայրագոյն Պատրիարքին
եւ**

**Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց
Նախամեծար
Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի**

**Նորին Սրբութեան Օծման եւ
Գահակալութեան**

**Արգասաբեր Տասնամեակին
Առիթով**

Սոյն Գիրքը կը Տրադարակուի
Ազնիւ Մեկենասութեամբ՝

Տէր եւ Տիկին Տէյվիպ եւ Մարգրիպ
Մկրալեաններու

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մկրտիչ Ա Խորիմեան Հայրիկ Ամենայն Հայոց	9
Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոս Կիլիկիոյ	17
Գեղրդ Չ Զորեքնեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց	29
Գարեգին Ա Յովսէփեանց Կաթողիկոս Կիլիկիոյ	38
Բաբգէն Ա Կիլէւէրեան Աթոռակից Կիլիկիոյ	45
Վազգէն Ա Պալճեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց	54
Երեւանի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Եկեղեցին	65
Գարեգին Ա Սարգիսեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց	72
Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեան Կ. Պոլսոյ	81
Օրմանեան Պատմաբանն ու Մեկնաբանը	87
Զաւեն Պատրիարք Տեր Եղիայեան Կ. Պոլսոյ	95
Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան Երուսաղէմի	102
Կոմիտաս Վարդապետ Սոլոմոնեան	115
Ծնորիք Պատրիարք Գալուստեան Կ. Պոլսոյ	120
Խադ Արքեպիսկոպոս Աջապահեան	124
Մամբրէ Արքեպիսկոպոս Սիրունեան	131
Նորայր Արքեպիսկոպոս Պողարեան	136
Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեան	141
Ներսէս Արքեպիսկոպոս Պողապալեան	149
Օշական Վարդապետ Միևասեան	155
Հարիւրամեայ Յուշարձան Հայ Հոգեւորականներու	158
1600-ամեայ Յօբելեան Հայերէն Գիրերու Գիտին	174
Հայ Եկեղեցւոյ Սկզբնական Կազմաւորումը	177
Վարդանանց Գոյամարտը	188
Ս. Ներսէս Ծնորիալիի Շարականները	195
Արեւելահայերէնի Դասական Ուղղագրութիւնը	206
Վերապրողի մը Հինգ Սերունդները	211

WESTERN DIOCESE OF
THE ARMENIAN CHURCH OF NORTH AMERICA

ՀԱՅՈՎԱՐԴԻԿԱԿԱՆ ԹԱՎԱՔԱՆ ՄԵԾԵՍՏԱԿ ՀԻՒՅԱՆԱՅԻՆ ԱՆԴՎԵՐՆԵՐԻ ՀԱՅՈՎԱՐԴԻԿԱՆ ԹԵՂ

THE EMINENCE ARCHBISHOP KAREN DEDIKIAN, PRIMATE

ԵՐԱԽՏԱԳԻՏ ՄՐՏԵ ԲԽԱԾ
ՂԱԽՏՔԻ ՑԱՌԱՎԱՅԹՈՒՆԵՐ

Դոկտ. Արք. Տ. Զաւեն Աւագ Քհնյ. Արզումանեան վաստակաշար եւ դժևալապաշի այն հայ հոգեւորականն է, որուն գրչէն արգասուած աշխափասիրութիւնները անոր հոգին պարկեցը կ'արփացուն:

Ներկայ հագործ՝ լոյսի մանապարի է մանաւանդ երիքասարդ հայ հոգեւորականին համար, որպեսզի իր հոգեւոր կեանքը մշակէ իր մեծերուն կեանքով ու խօսքով:

Մեր ամենաշերմ մաղթանքներն ու երախտագիրութիւնը Արժանաշնորհ Դոկտ. Տ. Զաւեն Աւագ Քհնյ. Արզումանեանին, որուն խաղաղ հոգին կը ժայթիին հոգիները շարժող պարզամներ, որոնց մէջ պարուրուած է անցեալն ու գալիքին դժևիլը:

Ձեր վարձքը կապար սիրելի Տէր Հայր: Դուք ձեր այս հագործով շնորդ յուշարձան նզ կը կանգնեցնեք մեր առջեւ, որպեսզի անոր լոյսին դակ նոր շունչ պանք մեր հոգեւոր առաքելութեան:

Մնամք Սիրոյ Զերմ Ողջունի,
Աղօթարար՝

Յանես Ա. Ա.

ՅՈՎԱՆԱՆ ԱՐՁԵՂԻՍԿՈՂՈՍ
Առաջնորդ

Օգոստոս 24, 2010
Պարսկական

ՆԱԽԱԲԱՆ

Սոյն հատորը անցեալ դարու Յայ Յոգեւորականութեան նուիրուած երախտիք մըն է ուր ամփոփուած Են մեր անուանի բարձրաստիճան Եկեղեցականներուն ընծայւած մենագրութիւններ: Ըստորութիւնը կատարուած է սոսկ անոնց ծննդեան կամ վախճանման տարելիցները նկատի ունենալով եւ ոչ անպայման նախընտրութեան կարգով: Այլոց կարգին անոնք **յարացոյցները** կամ **մտատիպարները** եղան անտարակոյս մեր սերունդի հոգեւորականութեան:

Մեր Վրայ ուրեմն պարտք կ'իյնայ անդրադառնալ մօտաւոր անցեալի մեր հայրերուն որոնք իրենց աւանդը թողուցին իմացական եւ կամ վարչական մնայուն արգասիք մը յանձնելով մեզի: Անոնցմէ ոմանք անցան ընդ հուր եւ ընդ սուր, Վերապրեցան հայ Եկեղեցւոյ եւ ազգին դէմ գործադրուած ցեղասպանութենեն ու Վերակերտեցին Մայրենի Եկեղեցւոյ պատմութեան յաջորդող հանգրուանները, թէ՛ հայրենիքի եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ:

Անսախընթաց ըլլալով անհրաժեշտ նկատեցինք ցանկագրել Յայ Յոգեւորականութեան Հարիւրամեայ Յուշարձանը ուր շանացինք ցուցակագրել վախճանման թուականի կարգով, որքան կարելի է, բոլոր բարձրաստիճան կղերական դասը Յայ Եկեղեցւոյ որոնք վախճանեցան Վերջին հարիւր տարուան ընթացքին, տալով նաեւ իրենց Եպիսկոպոսական ծեռնադրութեան թուականը, Վայրը, ծեռնադրիչ Կաթողիկոսին անունը, եւ անոնց տարիքը:

Յաւելեալ բաժնին մէջ ամփոփեցինք նաեւ **դարակազմիկ յոբելինական դեպքերու** նուիրուած շարք մը դասախոսութիւնները: Ի միջի այլոց հոն կ'երեւին Յայ Գիրերու Գիւտի 1600-ամեակին, Վարդանանց Գոյամարտին, Յայ Եկեղեցւոյ Սկզբնական Կազմաւորումին, Ներսէն Ծնորհալիի Շարականներուն, ինչպէս նաեւ Արեւելահայերէնի Դասական Ուղղագրութեան վերադարձին յատկացուցած մեր ուսումնասիրութիւններն ու տեսակետները:

ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԽՐԻՍΤԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ Վախճանման Հարիւրամեակ (1820-1907)

Ոգեկոչման սոյն բաևախօսութիւնը տրուեցաւ Հայաստան-
եայց Եկեղեցւոյ Արեւմտեան Թեմի Խրիմեան Հայրիկի
յիշատակին ծօնուած հանդիսութեան, Կիրակի 2007 թուի
Հոկտեմբեր 21-ին, Առաջնորդարանի Գալայճեան հանդի-
սասրահին մէջ, նախագահութեամբ Առաջնորդ Գերշ. S.
Յովսան Արքեպիսկոպոսի:

Ուղիղ յիսուն տարիներ առաջ, երբ Ակրտիչ Ա.
Խրիմեան Հայրիկ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի յիսնամեայ
յիշատակին Սուրբ Պատարագ կը մատուցանէի հեռաւոր
Եթովպիոյ Աստիս Ազեպայի հայոց Ս. Գեորգ Եկեղեցւոյ
մէջ, կը կարդայի Երջանկայիշատակ Վազգեն Ա. Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսի 1957 թուի Նոյեմբեր 17ի Կիրակի
օրուան իր քարոզէն սա խօսքերը.

**«Այստեղ, Միածնակած այս Տաճարի հրաշակերտ զանգա-
կատան կողքին, սպիտակ մարմարէ տապանաքարին
տակ, ամփոփուած է մարմինը Հայոց Հայրիկին: Վաս-
պուրականի Արծիւն է իր աչքերը յաւէտ փակած: Յիսուն
տարիներ անցան այդ օրէն: Յիսուն տարիներ Ս.
Եջմիածինն ու հայ ժողովուրդը ապրեցան որբացած իրենց
Հայրիկէն:»**

Եւ երբ յաջորդ տարին, 1958ի Սեպտեմբերին իմ
առաջին ուխտաւորի այցելութիւնը կատարեցի Հայրենիք
Եւ Մայր Աթոռ Ս. Եջմիածին Վեհափառ Հայրապետի
հրաւերին ընդառաջելով, խոնարհեցայ Եւ կարդացի
հետեւեալ տապանագիրը Հայոց Հայրիկի դամբարանին
վրայ: «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ակրտիչ Ա Վանեցի
Խրիմեան Հայրիկ, Առաջնորդ Վշտից հայրենեաց հայոց:
Ծեալ ի 4 Ապրիլի 1820 ամի, վախճանեալ ի 29
Հոկտեմբերի 1907 ամի:»

Այսօր, ահա կանգնած Ամենայն Յայոց Յայրիկի վախճանման 100-ամեակի սեմին, որ կը զուգադիպի ճիշդ շաբաթ մը ետք՝ Յոկտեմբերի 29ին, որպէս որդիական ուխտ դարձեալ կ'ոգեկոչենք յիշատակը Երախտարժան Յայրապետի 87-ամեայ բեղուն, տառապալից, ժողովրդանւեր, ազգանուեր, ընտանեսեր եւ բարձրօրին օրինակելի տիպարը հանդիսացող հայ հոգեւորականին, որուն կեանքը մի քանի սերունդներ ծրաբեց իր Յայրիկի եւ Մեծ Յայրիկի ոսկի սրտին մէջ, համազային չափանիշներով պեղելով հայ ժողովուրդի եւ Յայաստանեայց Մայր Եկեղեցւոյ իսկական ակունքները, գրիչով ու մանաւանդ գործով, առաջնորդելով զինք դեպի բազմերախտ Լուսաւորչի Գահը Ս. Էջմիածնի, թէ իսկ իր յառաջացեալ 72 տարիքին, երբ 1892 թուին 72 քուներու մեծամասնութեամբ ընտրուեցաւ Կաթողիկոս Ամենայն Յայոց, երգելէ ետք հայրենիքի վիշտը, ցմրուր ըմագելէ ետք դառնութեան բաժակը, որ բաժինը եղաւ իր հողին կապուած եւ սակայն տարագիր ու հալածական իր որոհիներուն: Ի զուր տեղը չէ որ հայ ժողովուրդը անսեթենեթ կերպով արժանի դարձուց զինք ՅԱՅՐԻԿ անկրկնելի, կախարդական եւ վսեմագոյն կոչումին: Ո՞չ անուն, ո՞չ մականուն եւ ո՞չ տիտղոս, այլ միայն ՅԱՅՐԻԿ:

Վազգեն Երջանկայիշատակ Յայրապետ, նոյնքան մեծ ու պատկառելի, իր խոնարհութեան ու յարգանքի շատ սեղմ տողերուն մէջ, յիսուն տարիներ առաջ կ'ըսէր.

«Գրելու համար Յայրիկի մասին, պէտք է գրիչը թաթինել հայ ժողովուրդի յոյցերու սուրբ աւազանին մէջ, զի ամեն հայ մարդ երկու հայր ունի՝ իրը եւ Ամենայն Յայոց Յայրիկը:» Անկէ առաջ նոյնիսկ, Վազգեն Յայրապետ, երբ տակաւին վարդապետ եր, 1943 թուին գրած եր իր գիրքը՝ «Խրիմեան Յայրիկ Որպէս Դաստիարակ» տիտղոսանունով ու հրատարակած Պուքրեշի մէջ:

Ըսաներորդ դարու արշալոյսը հայոց Երկնակամարին վրայ բացաւ ինքը՝ Յայոց Խրիմեան Կաթողիկոս Յայրիկը, եւ նոյն դարու լման Երկրորդ կիսուն Յայրենիքին ու Յայ Եկեղեցւոյ արշալոյսը, շարականի տողերով,

«արեգակնակերպ ճառագայթներու» վերածուեցաւ այս անգամ **S.S. Վազգեն Ա. մեծագործ Հայրապետի** երկարատեր եւ բացառապէս բեղմնաւոր գահակալութեամբ, Հայոց Հայրիկի տապանաքարի հայեացքին վերեւ:

Երբ Խրիմեան Հայրիկի իր աչքերը կը փակէր ուղիղ 100 տարիներ առաջ, միեւնոյն ատեն, ոչ շատ հեռու Մայր Աթոռէն, կը ծնէր մանուկ մը որուն ծննդեան հարիւրամեակը ազգովին պիտի յիշատակենք շուտով։ Վախճանաւած էր Մեծ Հայրապետը Հայրիկ, եւ ծնած էր հայ Եկեղեցւոյ ապագայ կերտիչն ու բարեկարգիչը, բարձրոգի, պատկառելի ու վսեմ առաքինութիւններով օժտուած ընտրեալը Աստուծոյ՝ S.S. Վազգեն Ա. Հայրապետ։ Երկուքը, ընդմիջուած խայտաբղետ ու ճակատագրական աներեւակայելի յիսնամեակով մը, քանաերորդ դարու երկու բեւեռները կազմեցին։ Եւ այդ եղաւ Աստուծոյ կամքը։ Եղաւ նաեւ Հայոց Խրիմեան Հայրիկի տարիներու աղօթքն ու իղձը երբ կը գրէր մարգարեաշունչ այս խօսքերը՝ 1895-ի Յունուար 8-ին։

«Սիրտ առեք, քաջալերուեցէք անքախտ եւ բախտաւոր պանդուխտ որդիք Հայոց, Աստուծոյ այցելութիւն մօտ է մեր չաշքարեալ աշխարհին։» Տեսէք որքան զօրաւոր եղան արդար մարդուն աղօթքը, ինչպէս ըսած է Յակոբոս Առաքեալ իր Թուղթին մէջ։ Աստուծոյ այցելութիւնը յիրաւի կատարուեցաւ, իսկապէս Հայրիկի ըսածին պէս, մեր աշխարհը չարչարուելին ետք։ Հայրիկը Հայոց ճակատը բաց եւ յոյսով լի հեռացաւ այս աշխարհին ինքզինք առ յաւետ մօտեցնելով Հայոց Աշխարհին։

Խրիմեան Սկրտիչ Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կեանքը եղաւ ինքնատիպ, արտասովոր, իր իսկ խօսքերով «Արարատեան եւ Աւետեաց Երկրին Յրաւիրակրներու որպէս անմասցորդ պատասխան՝ հերոսապատում նուիրումով եւ համակ քաջութեամբ, դէմ յանդիման գալով 19-րդ դարու հայ ազգի եւ Եկեղեցւոյ ցնցիչ կացութեանց, անցնելով ու բարձրանալով վարդապետի, իմբագիրի, գիրի եւ գրականութեան, վասահայրի, եպիսկոպոսի, առաջնորդի, պատրիարքի ու վերջապէս կաթողիկոսի

անհաւասար եւ փոթորկալից աստիճաններէն, առանց ընկրոկելու, միշտ Վանեցիի իր դիմադրականութեամբ:

Կարելի չէ 19-րդ դարու մասին խօսիլ ու լուր անցնիլ հայոց հարիւրամեայ պատմութեան ընթացքին առանց յիշելու Յայոց Յայրիկի անմասցորդ նուիրումն ու անջնջելի կնիքը զոր ան թողուց իր ետին որպէս սրբազան աւանդ: Աւանդ մը որ հրաշալի կերպով ագուցումը եղաւ մեր ազգային, քաղաքական, ընկերային, եկեղեցական եւ մշակութային պահանջներուն, որոնց առանցքը ինք եղաւ, որպէս մեկ եւ մեծ անձ, որուն հայրախնամ թեւերը իբրեւ «Արծուիկ Վասպուրականի եւ Տարօնոյ» տարածեց իր ազգի զաւակներուն վրայ անխստիր:

Իր ամուսնական եւ աշխարհական կեանքէն պահ մը հեռանալով, Կիլիկիա եւ Կ. Պոլիս այցի երթալով, իր բացակայութեանը անակնկալ մահուամբը կնոշ, աղջկան եւ իր մօրը, Վան վերադարձին, Խրիմեան կրթական գործին ընծայեց ինքզիսը: 34 տարեկան եր, նման Վազգէն Յայրապետի, երբ 1854 Փետրուար 26-ին վարդապետ ձեռնադրութեաւ Աղթամարի մէջ Գաբրիէլ Արքեպս. Շիրոյեանի ձեռամբ: Յոն, այդ պատմական կղզիին վրայ նախընտրեց մնալ, զայն դարձնելու համար Լուսոյ Վառարան: Բուռն ընդդիմութեանց մատևութեաւ: Թողուց Աղթամարը ու վերադարձաւ ծննդավայր Վան, ուր իր կայքը հաստատեց այս անգամ փոխան Աղթամարի՝ Վարագայ Վանքին մէջ, աւելի ապահով եւ աւելի արդիւնալից: Ի լոյս ընծայեց «Արծուի Վասպուրականի» առաջին թիւը 1858-ի Յունուարին, կազմակերպելով նաեւ Վարագի Վարժապետանոցն ու Գրադարանը, որոնցմէ ծնան ու սնան Գարեգին Վրդ Սրուանձտեանց, յայտնի վիպագիր Ռաֆֆի, եւ ուրիշներ:

Յինգ տարիներ անց, Խրիմեան Վարդապետ 1862 թուին առաջնորդ ընտրութեաւ Տարօնի եւ Մուշի, ուր Սուլթան Ս. Կարապետի վանքի վանահայրութիւնն ալ իր վրայ վերցուց, իրատարակելով «Արծուի Տարօնոյ» թերթը: Պատասխանատու իր պաշտօններուն մէջ Խրիմեան մասց ժողովուրդին իսկական Յովիւր, մտահոգ իրենց ամենօրեայ հոգերով: Կը գուր, կը բողոքէր, կը խրախուսէր, Կ. Պոլսոյ

պատրիարքարան եւ Բարձր Դուռ հասցնելով իր տիրական ձայնը, մինչեւ անգամ անձնապէս Կարին երթալով ու Նահանգապէտին Ներկայանալով, որպէսզի կարենար շնչել տար ժողովուրդին վրայ դրուած անհարկի տուրքերը: Ան նոյնպէս խարանեց հայ ժողովուրդի Ներքին թշնամիները, վաշխառու հայ Մեծահարուստներն ու խաւարամիտ Եկեղեցականները: Անգամ մըն ալ Կ. Պոլիս երթալով պէտական իշխանութեանց մօտ՝ պաշտպանեց հայոց արդար իրաւունքները:

Որպէս հետեւանք այս բոլորին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան Ազգային Կենրոնական Վարչութիւնը 1868-ին Եպիսկոպոսական վկայական յանձնեց Խրիմեան վարդապէտի, որ տարի մը ետք, **Գերգ Դ Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսին** Եպիսկոպոս ճեռնադրուեցաւ Սայր Աթոռի մէջ: Նոյն տարին իսկ, 1869-ի Սեպտեմբեր 4-ին, Խրիմեան Եպիսկոպոս շուտով կը բարձրացնար Կ. Պոլսոյ փշոտ Աթոռին որպէս Պատրիարք, երբ 1863 թուականի Ազգային Սահմանադրութիւնը տակաւին փորձի շրջանէ մը կ'անցներ: Նոյն ընտրութեան օրը Խրիմեան Պատրիարք կ'ըսէր. **«Իմ վրաս Պոլսոյ Պատրիարքի պէս մի նայիք. Ես Յայաստանի ցաւոց պատկերն եմ:»** Չորս տարի ետք կը կարուար իր հրաժարականը Ազգ. Սահմանադրութեան շուրջ իր ունեցած տարակարծութեանց պատճառով, իր վերջին սա խօսքերով.

«Այսօր եւ յաւիտեան կը բողոքեմ զի Խրիմեան ի մօք Սահմանադրութենէն առաջ սահմանադրական ծնած է: Ես Սահմանադրութիւնը գրկել կ'ուզեմ, բայց չեմ ուզեր զանի այնչափ ճնշել ու սեղմել, մինչեւ որ գրկիս մէջ մեռնի:»

Յրաժարեալ Պատրիարքը, որուն յաջորդեց Ներսէս Վարժապէտեան, հանգիստ չմնաց: Ազգը զինք փևտորց ու զինք Պերլինի Վեհաժողովին ուղարկեցին որպէս պատգամաւոր, երբ 1877 թուի Ապրիլ ամսուն պայթեցաւ Ռուս-Թղթական պատերազմը, եւ հաշտութեան դաշնագիր կնքուեցաւ ի նպաստ Ռուսիոյ Սան Սթեֆանոյի մէջ՝ 1878 Մարտ ամսուն, եւ շնորհիւ Խրիմեան եւ Վարժապէտեան պատրիարքներու ճարտար հետապնդումներուն՝ Դաշնագրին 16-րդ յօդուածը յատկացուեցաւ հայերուն:

Սակայն, ինչպես գիտենք, Վեհաժողովի ընթացքին, ուր Ներկայ պիտի ըլլար նաեւ Խրիմեան նախկին Պատրիարքն ու իրեն ընկերակից պատգամաւորներ՝ Խորեն Արք. Նարպեյ, Ստեփան Փափազեան եւ Մինաս Չերազ, յօդուածը շրջուեցաւ հակառակ ուղղութեամբ թիւ 61-ի: Հակառակ շրայլուած խոստումներու Յայ Պատուիրակութիւնը նոյնիսկ Վեհաժողովը դուրս մնաց, որովհետեւ ժողովը կը հետապնդէր տնտեսական եւ քաղաքական շահեր միայն, եւ ոչ թէ տառապող ազգի մը արդար իրաւունքը: Կ. Պոլիս վերադարձին՝ Խրիմեան Յայրիկ արտասանեց իր համբաւաւոր ճառը, **Յարիսայի Երկաթեայ եւ թուղթէ շերեփի դասը տալով իր ազգին, ըսելով որ անոնք Երկաթէ շերեփով կերան հարիսան, ու մենք թուղթէ շերեփով՝ անօթի մնացինք:**

Խրիմեան Յայոց Յայրիկ Երբ կաթողիկոսական գահ բարձրացաւ Կովկասի մէջ Ոուսական քաղաքականութիւնը կառավարիչ Կալիցինի օրով հայատեաց դարձաւ, գրաննութիւններ պարտադրելով, հայ վարժարանները փակելով, ազգային ոգին խեղդելով, եւ նոյնիսկ 1903-ին հայ Եկեղեցիներու կալուածները գրաւման տակ առնելով, ու Սուրբ Էջմիածնի Գանձարանը կողոպտելու ծրագիր մշակելով: Յայրիկ, ընդված եւ մտահոգ, իր բողոքի ձայնը բարձրացուց, հեռագիր ուղղեց Ոուսիոյ Զարին որ յետս կոչեր իր այդ քաղաքականութիւնը, սակայն պատասխան չէր ստանար: Ուզեց անձամբ Ներկայանալ Զարին, սակայն մերժուեցաւ: Եւ Երբ պետական անձինք Եկան Յայրիկի մօտ ու Մայր Աթոռի բաևալիները պահանջեցին, Կաթողիկոսը պոռաց անոնց Երեսն ի վար, ըսելով.

«Դուք կրնաք ետ առնել կայսրին կողմէ ինծի շնորհուած բոլոր շքանշանները, սակայն, անկարելի է որ ծեզի յանձնեմ զանքին կալուածները, ինչքերն ու գանձերը: Անոնք ո՛չ Էջմիածնայ եւ ո՛չ ալ Ոուսաստանի կը պատկանին, այլ սեփականութիւնն են բովանդակ հայութեան:» Եւ Երբ վրացի փոխ նահանգապետը իշխան Նակիշիձէ կը ինդրէր Յայոց Յայրիկըն ընդդիմանալ կայսեր հրահանգին, ինքն իր մասին մտահոգ, ըսելով որ խնայեցէր ինծի, չորս զաւակներու հայր եմ, ես ի՞նչ պատասխան

տամ կայսրին: Յայրիկ հզօր շեշտով կը պատասխանէր. «Եթէ դուն չորս զաւակներու հայր ես, ես ալ չորս միլիոն զաւակներու հայր եմ, հապա ե՞ն ինչ պատասխան տամ իմ ազգին»:

Կալիցինի յաջորդեց Վորոնցով Տաշկով, եւ ընդհանուր բողոքներու ու Յայրիկի անդրդուելի կամքին որպէս արդիւնք 1905 Օգոստոս 1-ին, կայսերական հրովարտակով կալուածները վերադարձուեցան: Այդ խիզախ դիմադրութեան մէջ կարեւոր բաժին մը ունեցաւ երիտասարդ Խորեն Վրդ. Սուրատբեգեան, միաբան Մելանայ Վանքին, որ յետագային պիտի դառնար Խորեն Ա. Նահատակ Կաթողիկոսը Ամենայն Յայոց: Յայրիկն Յայոց 1906-ի Յուլիսի 7-ին ողջունեց նաեւ Գահիրեի մէջ ծնունդը Հ.Բ.Ը. Միութեան որ հիմնուած էր Զատկի Կիրակի օր:

Այսուհանդերձ մենք ամերիկահայերս եղանք շնորհնկալները Յայոց Յայրիկին: Ան, որպէս Կաթողիկոս Ամենայն Յայոց, իսկական Յայրիկը եղաւ Ամերիկահայ թեմին, որուն 110-ամեակը այսօր կը տօնեն միասնաբար Արեւելեան եւ Արեւմտեան Յայց. Եկեղեցւոյ գոյգ թեմերը: Երբ նախնական ամերիկահայութիւնը տակաւին Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ենթակայ համայնք մըն էր Խորեն Աշքաբեան պատրիարքի օրով, յաջորդ պատրիարքներէն Մադարիա Արքեպս. Օրմանեան տեղեկագրեց Յայրիկին որ Ամերիկահայ նորակազմ գաղութը Կ. Պոլսէն անցներ Մայր Աթոռի անմիջական իրաւասութեանը ներքեւ, իսկոյն առանձին թեմ մը դառնալով դարասկիզբէն առաջ նոյնիսկ: Յայրիկ իր առաջին յորդորը ուղղելով 1895 Յունուար 8 թուականով, «Ողջոյն ճեզ պանդուխտ որդիք հայոց, կ'ըսէր, որ բախտն զճեզ հայրենի աշխարհէն վարել տարել է մինչեւ Ամերիկա: Ողջոյն ճեզ Արարատեան աշխարհէն, Մասեաց Նոյեան Տապանէն, Էջմիածնայ Սուրբ Տաճարէն:»

Չատ չանցած Խրիմեան Մկրտիչ Ա Ամենայն Յայոց Կաթողիկոս պաշտօնապէս կը հաստատէր Ամերիկեան Յամաքամասի Յայաստալեայց Եկեղեցւոյ թեմը իր 1898 Յուլիս 2 թուակիր սրբատառ կոնդակով, ուղղելով զայն «Յարագատ եւ Յայկազն որդուցդ մերոց սիրելեաց, տարագիր զաւակացդ Մօրդ Լուսոյ Միքոյ Կաթողիկէ

**Եղիշածնիս՝ Ձեզ ամենեցուն որ բնակեալ կայթ ի Նոր
Աշխարհն յԱմերիկա:»** Յայրիկը Յայոց, Եպիսկոպոս կը
ձեռնադրէր նախապէս հովիւի պաշտօնով Մեսչիւտեց
նահանգի Ուստըր քաղաքին մեջ յանուն Սուրբ Փրկչի
առաջին հայ Եկեղեցին կառուցողն ու օծումը կատարող
Յովսէփ Ծ. Վրդ Սարաճեանը, տալով անոր «յիազօր
իշխանութիւն իւր առաջնորդական պաշտօնավարու-
թեան մէջ:» Այս կերպ կը հաստատուէր Կմերիկեան
ցամաքամասի, Յիւսիսային եւ Յարաւային Կմերիկաներու
միացեալ Յայ Եկեղեցւոյ Թեմը, առաջնորդութեամբ
Յովսէփ Եպիսկոպոս Սարաճեանի, որուն յոբելիսական
110-րդ տարին պիտի տօնախմբենք յառաջիկայ տարի:
Յանուն Կմերիկահայ զոյգ թեմերուն Յարգանք մշտնշենի
Յայոց Յայրիկի խնկելի յիշատակին:

ՂԱՐԻՒՐԱՄԵՍԱՅ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ (1909)

**S. S. ՍԱՅԱԿ Բ ԽԱՊԱՅԵՎՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԾՆՆԴԵԱՆ 160 ԵՒ ՄԱՀՈՒԱՆ 70-ԱՄԵԱԿ
(1849-1939)**

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Սիսի Կաթողիկոսութեան գահակալներէն վերջինը եղաւ **S.S. Մահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոս** որուն կեանքը եւ երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը անցան ընդ հուր եւ ընդ սուր, աղետներու ճամբաներով, երոպական պետութեանց պատճառած անյարիր ու խաբեպատիր հիասթափութիւններով, յուսահատական, թքատիպ անորոշ եւ ճգնաժամային հեռանկարներով, մինչեւ իր կեանքի վերջալոյսը: Սակայն իր տոկուն կենցաղին եւ անխախտ հաւատքին շնորհիւ Մահակ Կաթողիկոս տեսաւ վերընձիւղումը իր Աթոռին, թեւ պատմական Կիլիկիային հեռու, եւ սակայն ապահով Լիբանանի Անթիլիաս աւանին մեջ, ուր հաստատց Կիլիկիոյ Աթոռը 1930-ին, հիմքը դրաւ Մայր Տաճարին, ու առանց տեսնելու անոր կառուցումը, վախճանեցաւ 1939-ին խոր ծերութեան մեջ, ինսիսուն տարիքը լրացուցած:

Նախընթացք

Գաբրիէլ Խապայեան ծնաւ Խարբերդի Եղեգի գիւղը 1849 թուին, ուղիղ 160 տարիներ առաջ, ուսաւ Երուսաղեմի ժառանգաւորաց Վարժարանին մեջ, վարդապետ ծեռնադրուեցաւ Եսայի Կարապետեան Պատրիարքի օրով ու Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան մեջ եղաւ ակնառու եւ յառաջապահ մտաւորական հոգեւորական մը, հեղիսակ դառնալով դասագիրքերու, ըլլալով ուսուցիչ, խմբագրելով Պատրիարքութեան ՍիՕՆ ամսագիրը, որ յետագային՝ յիսնամեակ մը դադար առնելէ Ետք, 1927-ին, տարի մը փոփոխութեամբ վերածուեցաւ Սի՛՛ՈՒ: Ծուտով ընտրւեցաւ լրսարարապետ Յարութիւն Վեհապետեան պատրիարքի օրով, ու 1885-ին Եպիսկոպոս ծեռնադրուեցաւ Ս. Եղիսաբէդ Մակար Ա Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսն:

Եւ երբ Կիլիկիոյ Աթոռը պատմական Սիսի մէջ կը տուայտէր ու կորսնցուցած էր իր անդորրը Մկրտիչ Քէֆսիզեան Կաթողիկոսի անորակ եւ ձախող տարիներուն, վերջնոյս մահուընեն ետք, բաւական ուշ, կաթողիկոսի ընտրութիւն մը կատարուեցաւ որ սակայն չիրագործուեցաւ:

Օսաներորդ դարու լուսաբացին բոլորին աչքը դեպի լուսարարապետ Սահակ Եպիսկոպոս Խապայեանին ուղղւեցան ու զինք 1902 թուին ընտրեցին Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ: **Սահակ Բ Կաթողիկոսի** օծումն ու գահակալութիւնը տեղի ունեցան 1903 թուի Ապրիլին՝ Սիսի մայրավանքին մէջ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն էր **Մկրտիչ Խրիմեան Հայրիկ** որուն ընտրութեան եւ օծման Սահակ Եպիսկոպոս Ներկայ Եղած էր, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը՝ **Սաղաքիա Օրմանեան**, որոնց հետ հաշտ՝ սկսաւ կրել իր ծանր բեռը՝ թրքական լուծին ներքեւ: Օսմանեան պետութեան վարչակարգով եւ Ազգային Սահմանադրութեամբ Սիս Ենթակայ կը մնար Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան, որովհետեւ պատրիարքութիւնը պետութիւնը հաստատած էր, մինչդեռ Սիսի կաթողիկոսութիւնը պարագաներու բերումով եւ պատահաբար հաստատուած էր պետութեան սահմաններէն ներս առժամեայ հանգամանքով:

Սիսի Վերջին Կաթողիկոսը

Խապայեան Կաթողիկոս ծաղկեցուց Սիսի Աթոռը: Վերաբացաւ Դպրանցը: Ձեռնադրեց առաջին Եպիսկոպոսները 1906-ին, 1911-ին, եւ 1914-ին, ու զանոնք առաջնորդ կարգեց իր թեմերուն, ինչպէս Մուշեղ Սերոբեան՝ Ատանայի, Եղիշէ Կարոյեան՝ կաթողիկոսական փոխանորդ, Խորեն Դիմաքսեան՝ Կիլիկիի, Ներսէս Դանիելեան՝ Եղզարի, Պետրոս Սարաճեան՝ Հաճընի, Գիւտ Միսիթարեան՝ դիւանապետ: Այնթապէն հոյլ մը մտաւրական թեկնածուներ քահանայ ձեռնադրեց, ինչպէս Ներսէս Թավուգճեան, Գարեգին Պողարեան, Կարապետ Մղրալեան, Ներսէս Պապայեան եւ ուրիշներ, որոնք Այնթապէն Սիս մեկնեցան ու Կաթողիկոսնեն ձեռնադրութիւն ստացան եւ յայտնի դարձան իրենց պատկա-

ոԵլի ծառայութիւններով թեմերէն ներս: Վրայ հասան Ատանայի Կոտորածը 1909-ին ու հայկական եղեռնը 1915-ին, ու Սիս եւս ինկաւ օսմանցիներու ձեռքը: Անկէ մեկնեցան Կաթողիկոսն ու միաբանները, իրենց հետ հետիոտն գրաստներու վրայ տանելով սրբութիւնները: Լուսաւորչի Աջը եւ յարակից սրբութիւններ, Միւռոնի արծաթեայ կաթուն եւ մասունքներու արկող, ինչպէս **Բաբեն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս** նկարագրած էր յետագային, «յամրջնթաց, կարծես կաթողիկոսութեան յուղարկաւորութիւնն էր որ կը կատարուէր»:

«Աթրազպուրկ» Զրահաւորը

Սահակ Կաթողիկոս միաբաններու ընկերակցութեամբ տարագրուեցաւ, ետին ձգելով Սիսի կաթողիկոսարանը եւ դարերու աւանդը: Օսմանեան թուրք պետութեան ծրագիրն էր հիմքէն բնաշնչել հայերը: 1913 Ապրիլ 7-ին, Ծաղկազարդի կիրակին, Մերսին գտնուող գերմանական «Աթրազպուրկ» զրահաւորին հրամանատարը՝ Բաշէ, անձնական եւ պաշտօնական տեսակցութիւն մը ունեցած է Սահակ Կաթողիկոսին հետ Սիսի կաթողիկոսարանին մէջ Ատանայի կոտորածին թողած ահաւոր կացութեան շուրջ: Գերման հրամանատարը հաւաստիացուցած է թէ «մենք յանուն մեր կառավարութեան» խստիւ խօսած ենք տեղույս կուսակալին որ զգոյշ ըլլան ամէն միջոց ձեռք առնելու, միշտ յիշեցնելով Ատանայի ջարդը, եւ թէ թուրք կուսակալը «խոստացաւ եւ հաւաստեց որ զիսուորական միջոցներ ձեռք առնուած են անդորրութիւնը պահելու համար»: Գերմանացի Բաշէն ի վերջոյ քաջալերեց Կաթողիկոսը վստահեցնելով որ ինք Մերսին պիտի մնար ութ օր եւս մինչեւ որ հզմիրէն ուրիշ զրահաւոր մը «Գորէն» անունով գար ու խարսխէր Մերսին «որ աւելի մեծ զրահաւոր մըն է եւ պիտի մնայ այստեղ»:

Այդ տեսակցութենեն աւելի կարեւոր եղած է Սահակ Կաթողիկոսի անունով տեղի ունեցած փոխ այցելութիւնը նոյն շաբթօւն՝ ուղղակի «Աթրազպուրկ» զրահաւորին վրայ, ընդմէջ հրամանատար Բաշէի եւ Գրիգորիս Վրդ. Պալաքեանի որ լիազօր ներկայացուցիչն էր Կաթողիկոսին

ու գերմաներէն լեզուն լաւ գիտէր: Պալաքեան կրկին յիշեցուցած է հայոց կրած Ատանայի ահաւոր շարդերն ու անոնց հետեւանքը եղող իրենց «վախն ու սարսափը»: Պալաքեան նաեւ կուտար Վերապրոդ հայերու ընդհանուր թիւը Ատանայի եւ Յալեպի մեջ միանգամայն՝ շուրջ 350,000 հոգի, որոնց մեջ կը գտնուեին անշուշտ Ատանային Յալեպ փախչող մեծ զանգուած մը: Երբ Գերման հրամանատարը խորամանկօրէն Պալաքեանի կարծիքը կը շօշափէր թէ հայեր նպաստաւոր գաղափար ունեի՞ն գերմաներու մասին թէ ոչ, Պալաքեան վարդապետ կը յայտնէր որ «ծանօթ պատճառներով հայեր գերմաններու նկատմամբ «այնքան համակիր Վերաբերում չունեին»:

Սահակ Կաթողիկոս Աքսորեալ

Այդ բոլորը սակայն յօդս ցնդեցան երբ շատ չանցած Թուրք կառավարութիւնը աքսորեց թէ՛ Զաւէն Պատրիարքը Կ. Պոլսէն, եւ թէ՛ Սահակ Կաթողիկոսը Կիլիկիայէն, ջլատելով իհմնական կառոյցները հայ համայնքային եւ կրօնական գոյութեան: Սահակ Կաթողիկոս Երուսաղէմ պէտք է երթար իր Նորաստեղծ, հակականոնական եւ ծիծաղելի տիտղոսով՝ որպէս Կաթողիկոս-Պատրիարք, իր անձին վրայ կերպուացնելով չորս Աթոռները միանգամայն՝ Կ. Պոլսոյ, Սիսի, Երուսաղէմի եւ Աղթամարի, իբր թէ թշնամի Ռուսիոյ հովանիին տակ գտնուող Ս. Եջմիածնի դեմ որպէս քաղաքական հակագողեցութիւն:

Այդ խայտառակ կարգադրութիւնը պիտի սկսէր Կ. Պոլսէն՝ որ կերպուն էր հայոց, շատ աւելի կարեւոր քան Սիսը, որուն համար Թուրք պէտութիւնը անորակելի ծրագրով մը «կանոնագրութիւն» մըն ալ շարադրած էր հայոց համար, ականահարելով Ազգային Սահմանդրութիւնը ու անոր վախճանն ալ կնքելով:

Այդ յերիւրածոյ կանոնագրութիւնը հրատարակեցաւ Երուսաղէմի մեջ որպէս «պարտադրանք» ու զայն յետագային Բարգէն Աքռօսակից Կաթողիկոս ներմուծեց իր «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ» հատորին մեջ որպէս «վաւերագիր»: Ծրագիրը ճեմալ փաշան էր որ

տեղեկացուց իր մտերիմ բարեկամին՝ Սահակ Կաթողիկոսին 1916 Մայիսին՝ անձնական տեսակցութեան մը ընթացքին՝ մինչ անդին Պոլսոյ մէջ կը ծրագրուէր Զաւէն Պատրիարքի պաշտօնանկութիւնն ու աքսորը որպէս նախաքայլ:

Զաւէն Պատրիարք Պաշտօնանկ

Թուրք պետութիւնը նախ պաշտօնանկ պիտի ըներ օրուան Զաւէն Կ. Պոլսոյ պատրիարքը որպէսզի յետոյ կարենար արդարացնել Խապայեանի Նորելուկ պաշտօնը: Սահակ կաթողիկոսի Երուսաղէմ մեկնելու եւ հոն մնալու պարտադրանքը որպէս աքսորեալ կը մատուեր գալիք անփառունակ ծրագրու: 1916-ի Զատիկէն մինչեւ Յուլիս Զաւէն պատրիարք յուսալքուած կը մնար Երբ Յուլիսի 18-ին Պատրիարքարան կուգային Ահմետ եւ Պեհա պէյերը եւ արդարութեան գործոց նախարարին անունով պաշտօնագիր մը կը յանձնեին անոր որպէս «**նախկին պատրիարք**»: Յուն գրուած եր Զաւէնի պաշտօնանկութիւնն ու Սահակի նորընծայ պաշտօնը՝ որպէս միացեալ հոգեւոր պետը չորս աթոռներուն:

Պաշտօնանկութեան կը հետեւէր պատրիարքին աքսորը դեպի իր ծննդավայրը՝ Պաղտատ, յիշեցնելով իրեն «ինքնարերաբար երթալու ճեւով առանց աղմուկի»: Միւս կողմէ Սահակ կաթողիկոսի ըսուած եր անյապաղ Պոլսոյ պատրիարքական փոխանորդ մը կարգել, ու ան ալ Երուսաղէմին Օգոստոս 14-ին կը նշանակեր Գաբրիէլ Արքապս. Ճեւզահիրճեանը՝ ի ներկայութեան կրօնից տեսուց Պեհա պէյին:

Սահակ Կաթողիկոս-Պատրիարք

Երբ Զաւէն պատրիարքի պաշտօնանկութեան գիրը տակաւին չէր յանձնուած իրեն, երկու ամիս առաջ, Սահակ կաթողիկոս որ աքսորեալ Երուսաղէմ հասած էր, Երուսաղէմի ճեմալ փաշայի գրասենեակին մէջ տեսակցութիւն մը կ'ունենար, իր հետ ուսենալով Եղիշէ եւ Գիւտ Եպիսկոպոսները: Ճեմալ **«առանձինն»** կ'ուզեր խօսիլ կաթողիկոսին հետ, ուստի միւս երկուքը դուրս կը մնային,

զգուշացնելով որ «չենք ուզեր որ մեր թշնամին հպատակ եղող կաթողիկոս մը մեր տերութեան սահմաններուն մէջ հայերուն հոգեւոր պետք ըլլայ, եւ թէ կառավարութիւնը որոշած է թրքահայոց հոգեւոր պետք խզել Եջմիածնէն»։ Ահա թէ ու՞ի թաղուած էր շան գլուխը։ Ճեմալ ուզած է «իբրեւ բարեկամ» յայտնել այդ նոր պաշտօնը, այս եւս «առանց աղմուկի»։

Անակնկալի եկած, կաթողիկոսը իր «ծերութիւնը պատրուակ ընելով կը խնդրէր որ այդ ծանր լուժը իր տկար ուսերուն վրայ չղրուէր», որուն ի պատասխան նենգաբար ճեմալ կը խոստովաներ ըսելով որ «ծեր ժողովուրդի հալածանքը պիտի դարդի» եթէ եղած կարգադրութեան հնագանդեր։ Ճեմալ օր մը առիթ կուտար կաթողիկոսին իր որոշումը կայացնելով, «միայն թէ առ այժմ այս առաջարկս պետական գաղտնիք մըն է եւ գաղտնի պէտք է մնայ մինչեւ որ կեղրոնի վերջնական որոշումը տրուի», որ կը նշանակէր սպասել մինչեւ Յուլիս 28-ի Զաւեն պատրիարքի պաշտօնանկութեան վերջնագիրի լրումին։ «Ի սէր ժողովուրդին», իր խօսքերով, Սահակ կաթողիկոս կ'որոշէր իր եպիսկոպոսներուն հետ խորհրդակցելել ետք ընդունիլ նորանշանակ իր պաշտօնը, որ 1916 տարւոյ Յուլիս 29-ի հեռագրով կը հաստատուէր։

Խապայեան եւ Օրմանեան

Սակայն ի պաշտօնէ, յանուն Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան, Երուսաղէմ կը գտնուէր մի քանի տարիներէ ի վեր հոն ուղարկուած **Սաղաքիա Օրմանեան նախկին Պատրիարքը** որպէս վարիչը Երուսաղէմի ներքին գործերուն։ Ըստ Օրմանեանի Սահակ կաթողիկոս անպատշաճ կերպով անտես առեր էր իր հանգամանքը ու խզած իր յարաբերութիւնը անոր հետ իր հասած օրէն սկսեալ։ Իսկ Խապայեանի **Գեղրգ Ե Կաթողիկոսին** ուղղեալ տեղեկագրին մէջ Սահակ կաթողիկոս Օրմանեանը իբր թէ իր կողքին ունեցած է որպէս իր «աւագ եղբայրը»։ Թէեւ կարելի է ենթադրել որ «մեղմացուցիչ դեպք յանցանաց» մը կար մէշտեղը, ըստ որուն եթէ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը վերջ գտաւ, վերջ գտաւ նաեւ Օրմանեանի

վարիչի պաշտօնը: Սակայն այս չեր նշանակեր անտեսել գինք բոլորովին:

Օրմանեան սակայն պատրիարքարան բարձրացած էր եւ տեսակցած Սահակ Կաթողիկոսի հետ ու յայտնած իր յուսախարութիւնը, թէ իր հետ եւս պետք էր խորհրդակցէր, չնայած որ ինք եւս համակիր պիտի ըլլար Սահակի նորելուկ պաշտօնին որ խախուտ էր եւ առժամանակեայ, ինչպէս որ եղաւ, սակայն եւ այնպէս ստիպման տակ առ երեսս եղած բան մըն էր: Օրմանեան աւելի յուսախար եղաւ երբ Օսմանեան կուսակալը վերջնագիր մը դրկեց որ ինք մեկնէր Երուսաղեմին, կացութիւն մը որ, ըստ Օրմանեանի, նոյսիսկ Սահակ կաթողիկոսի «գիտութեամբ» կ'ըլլար, փոխանակ հակազդելու որ յետս կոչուէր Օրմանեանի արտաքսման գիրը:

Ի վերջոյ սակայն Խապայեանի միջամտութեամբ կուսակալը կը յետագէր Օրմանեանի մեկնումը, երբ շատ չանցած անգլիացիներու Պաղեստին մուտքին այս անգամ բոլորն ալ, Խապայեան, Օրմանեան եւ Եպիսկոպոսներ միասնաբար կ'արտաքսուեին դէպի Դամասկոս: Երուսաղեմ կը մնային միայն երկու Եպիսկոպոսներ որպէս հոգածու Աթոռին: Ո՞չ կաթողիկոս, ո՞չ պատրիարք կը մնար այնտեղ: Սահակ կաթողիկոս անկէ Յալէպ կ'անցնէր եւ ապա կրկին Կիլիկիա, իսկ Օրմանեան Կ. Պոլիս կը վերադառնար:

Սան Ռեմոյի Վեհաժողովը

1920 Ապրիլ 17-ին երբ Ֆրանսայի Սան Ռեմոյի Վեհաժողովը տեղի կ'ունենար, Խապայեան Կաթողիկոս հոն էր պետական անձերու հետ լուծում մը գտնելու դժբախտ Կիլիկիոյ համար: Յուշագիր մը կը յղէր Կիլիկիոյ պաշտպանութեան համար Մարտ 31 թուակիր, շեշտելով «Կիլիկիան կիլիկեցիներուն համար» կարգախոսը: Սակայն շշուկները մտահոգիչ դարձուցին Կիլիկիոյ հայութեան կացութիւնը Կիլիկիոյ պարագումը նախատեսելով: Պարագան ճշդելու համար Կաթողիկոսը Փարիզի պալատը դիմեց ուր լսեց դիւանապէտ Պարժըթոնի կեղծ ու պատիր «հերքումը», յայտնելով որ Վեհաժողովը որոշած

Եր թուրքերուն յանձնել ճիհան գետի աջ կողմը, Ներառեալ Ատանա, Սիս, Տարսոն եւ Մերսին: Սահակ Կաթողիկոս բուռու բողոք բարձրացուց Սան Ռեմոյի քմածին ու անարդար որոշումին դէմ, անձնապես դիմելով Ֆրանսայի վարչապետ Միլըրանին, ըսելով. «Կիլիկիոյ վերապրոդ հայութեան բնաջնջումի սպառնալիքը ստիպեց զիս հոս գալու եւ բողոքելու Ֆրանսայի Կիլիկիան երկութի բաժնելու որոշումին դէմ, ինչորելով որ վեհանձն Ֆրանսան իր հովանաւորութեան տակ պահէ ամբողջ Կիլիկիան»:

Օրերու խնդիր էր սակայն ու Սահակ Կաթողիկոսի դիմումը թէ՛ Ֆրանսայի եւ թէ՛ Անգլիոյ անլսելի մնացին, եւ 1920 Մայիս 30-ին զինադրու կնքուեցաւ Ֆրանսայի եւ քեմալական թուրք բանակին միջեւ, ու «**Ֆրանսա յանձն կ'առներ Սուսրաֆա Թեմալին յանձնել Սիսը, Այնթապը եւ Քիլիսը**»: Կաթողիկոսը հիմասաթափ, թողուց Ֆրանսան Յուլիս 7-ին ու վերադարձաւ Պէյրութ, իսկ աւելի ուշ՝ Նոյեմբեր 1-ին վերադարձաւ Ատանա՝ իր հօտին գլուխը, վերջին փորձ մը ընելու յոյսով ու իր ճակատագիրը միացնելով կիլիկեցիներու ճակատագրին:

Կրկին Կիլիկիա

Յամաձայնական խարեբայ պետութիւնները պահ մը ապահովցուցին Կիլիկիոյ հայութեան վերադարձը երբ 1918 Յոկտեմբերին Սուլստրոսի զինադադարի պայմանագրով Անգլիոյ վիճակուեցաւ Կիլիկիոյ գրաւումը: Նոյեմբերին անգլիացիք Մերսին մտան եւ յառաջացան դեպի Տարսոն եւ Ատանա: Սահակ Կաթողիկոս մեծ յոյսերով վերադարձաւ Ատանա, եւ չկրցաւ սակայն Սիս վերադարձաւ Ատանա, իրեն հետեւեցան հայեր այն յոյսով որ վերստին պիտի տիրանային իրեւնց տուներուն՝ Սիսի, Յաճընի, Այնթապի եւ Տէօրթ Եոլի մէջ:

Կաթողիկոսը Ատանային ուզեց վերականգնել իր Աթոռը, ինև առաջնորդ մըն ալ նշանակելով: Յաջորդող մէկ տարուան ընթացքին 150,000 տարագիրներ Կիլիկիա վերադարձած էին: Ան կրցաւ 1919-ի Ապրիլին Սիս մայրավանք երթալ ուր միայն երկու շաբաթ մնաց ու վերադարձաւ Ատանա: **Այս մէկը Կիլիկիոյ կաթողիկոսին**

Վերջին այցը եղաւ իր հարազատ Աթոռին, որմէ ետք ոչ մէկ կաթողիկոս տեսաւ զայն:

Ատանայի մէջ Կաթողիկոսը դպրոցներ վերաբացաւ, որբերը հաւաքեց, դաստիարակութեան գործին ձեռնարկեց, հանգանակութեան համար Եգիպտոս եւ Մերձաւոր արեւելքի Երկիրները շրջեցաւ, եւ պահ մը Ատանան յուսատու փարոս մը թուեցաւ հայերուն համար: Սակայն այդ եւս եղաւ խարուսիկ ու այս անգամ 1921-ի դեկտեմբերին վերջնականօրէն կաթողիկոսն ու հայութիւնը պարպեցին Կիլիկիան երբ Ֆրանսա թողուց զայն եւ Զեմալական թուրքեր մտան ու տիրացան անոր:

Կաթողիկոսին կը մնար Երթալ հո՞ն ուր ապահով թեմ մը կար տակաւին որ էր անշուշտ Բերիոյ (Յալէպի) թեմը, ուր մնաց տարիներ մինչեւ որ կարելի եղաւ Երուսաղեմապատկան տեսչութիւնները ձեռք ձգել **Եղիշէ Դուրեան Պատրիհարքի** շնորհիւ, որ իր կարգին Սիահբանական ժողովի որոշումով «առժամաբար» Սահակ Կաթողիկոսին կը յանձներ Դամասկոսի, Պէյրութի եւ Լաթարիոյ տեսչութիւնները՝ գիտութեամբն ու օրինութեամբը **Ամենայն Յայոց Կաթողիկոս Գեղրգ Յիսգերորդի:** Յալէպի մէջ Սահակ Կաթողիկոս կը կատարէր Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւններ եւ ևաեւ Միւռոնօրինեք մը: Ապա ըստրութիւնը կը յաջողցներ իր Աթոռակիցին՝ **Բաբգէն Ա Կաթողիկոս Կիլեսէրեանին** որպէս իր յաջորդը:

Կիլիկիոյ Թեմերը

1931-ին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Աթոռը հիսգ թեմեր ունեցաւ՝ Բերիոյ (Յալէպի), Լիբանանի, Դամասկոսի, Լաթարիոյ, եւ Կիպրոսի: Առաջինն ու վերջինն զատ, միշին երեք թեմերը նոր էին, եւ այդ թուականն սկսեալ դարձան մնայուն թեմերը՝ Սահակ Կաթողիկոսի Ենթակայ, եւ սակայն Սայր Աթոռի գիտութեամբն ու հաւանութեամբը, եւ մասաւանդ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքութեան Ենթակայ Լիբանանի եւ Միւրիոյ տեսչութիւններու «առժամեայ» յանձնումովը Կիլիկիոյ կաթողիկոսին, ինչպէս շեշտուած է համաձայնագրին մէջ: Սահակ Յայրապէտ առաջնորդներ կարգեց հետեւեալ կերպով: Արտաւագդ

Ծ.Վրդ Սիլումեեան՝ Բերիոյ թեմին, Եղիշէ Եպիսկոպոս Կարոյեան՝ Լիբանանի, Խաղ Ծ.Վրդ Աջապահեան՝ Դամասկոսի, Եփրեմ Ծ.Վրդ Տնիմունի՝ Լաթարիոյ, Եւ Պետրոս Եպիսկոպոս Սարաճեան՝ Կիպրոսի: Ինչպէս ակնարկեցինք, 1929-ին Եւ 1930-ին Սահակ Կաթողիկոս Յալեպի մէջ Եպիսկոպոս ձեռնադրեց Աջապահեանը ու Սիլումեեանը, Եւ ապա Տնիմունին, շուտով զանոնք բարձրացնելով արք-Եպիսկոպոսութեան:

Բագէն Ա Աթոռակից Կաթողիկոս Կիլիկիոյ

Ծերունի Սահակ Կաթողիկոս Արմաշի դպրեվանքի անդրանիկ սան Բարգէն Եպս. Կիլէսէրեանը հրահրեց Անթիլիաս որպէս իր Աթոռակիցը Եւ յաջորդը: **1931 Ապրիլ 26-ին Բարգէն Եպիսկոպոս Յալեպի Քառասուն Սանկանց Եկեղեցւոյ մէջ կաթողիկոս կընտրուեր Եւ օծում կը ստանար:** Պատգամաւորական ժողովը Սահակ Կաթողիկոսի նախագահութեամբ էր որ գումարուեցաւ Յալեպի մէջ որոնք իինգ թեմերէն Եկած էին իրենց թեմակալներով: Թեմերու Եւ Դպրեվանքի ի հիմանէ կազմակերպութիւնը Բարգէն Կաթողիկոսի առաջին գործը Եղաւ զոր կատարեց բացարիկ յաջողութեամբ: Անթիլիասի նորաբաց Դպրեվանքին համար Արմաշի իր աշակերտութեն Շահէ Ծ.Վրդ Գասպարեանը հրահրեց ու Եպիսկոպոս ձեռնադրեց 1931 թուին որպէս տեսուչ դպրեվանքի:

Երկուքն ալ, Բարգէն Կաթողիկոս Եւ Շահէ Եպիսկոպոս, վերականգնումի կենսական գործ կատարեցին, Եւ սակայն դժբախտաբար կանուխ կնքեցին իրենց կեանքը, Շահէ Սրբազնա 1935-ին, Եւ Բարգէն Կաթողիկոս՝ 1936-ին: Զոյց մահերը խորը ճնշեցին ծերունի Սահակ Կաթողիկոսի վրայ որով իր յաջորդ կաթողիկոսը իրմէ առաջ կը մեկնէր այս աշխարհէն: Սահակ Կաթողիկոս վախճանեցաւ Անթիլիասի մէջ 1939-ին:

Վերջին Այց Երուսաղէմ

1935-ի Ապրիլ ամսուն Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոս իր 86 տարիքին Երուսաղէմ այցի զնաց ութ ժամ տեւող ինքնաշարժի ճամբորդութենէ մը Ետք, ուր

յիսնամեակ մը առաջ արդիւնաշատ միաբանը եղած էր որպէս լուսարարապետ Առաքելական Աթոռին, **անձամբ յայտնելու իր երախտագիտութիւնը թեմերու փոխաւցման համար:** Հոն կաթողիկոսը վայելեց Թորգում Պատրիարք Գուշակեանի շերմ հիւրասիրութիւնը, ուրկէ վերջին անգամ հեռացած էր 1918 թուին, երբ անգլիացիք Պաղեստին մուտք պիտի գործէին: Վասք հասնելուն Ս. Յակոբեանց մայր տաճարի զանգը կը հնչէր եւ Կաթողիկոսը «Յրաշափառ»ով Թորգում Պատրիարքի հետ մուտք կը գործէր «ի գլուխ միաբանական թափօրին»: Թորգում Պատրիարք իր եւ բոլորին ուրախութիւնը յայտնելով կ'անդրադառնար ալեհեր կաթողիկոսի երիտասարդութեան՝ իր բերած լեցուն եւ պատուաբեր գործունեութեանը՝ Երուսաղեմի վանքեն Ներս, Վստահեցնելով որ «իր այցելութիւնը կազդուրիչ յիշատակներով աստիճան մը եւս պիտի իննկեր իր ալեւոր հասակին օրինութեան պսակը»:

Խապայեան Կաթողիկոսի Անձը

Պատմութիւնը երախտագիտութեամբ պիտի յիշէ Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոսի անունը իր երկարատեւ եւ փոթորկալից գահակալութեամբ: Խապայեան պատմական վաւերական կնիքը դրաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան վրայ, որովհետեւ իրմով վերջ գտաւ Սիսի կաթողիկոսութիւնը եւ իրմով ալ նոյն Աթոռը վերածնաւ Անթիլիասի մէջ իր 36 տարիներու անսախընթաց հայրապետութեան ընթացքին: Ան մնաց տոկուն եւ անձնոյիր հակառակ այն բոլոր քննադատութեանց, արդար կամ անարդար, որոնց նշաւակ դարձաւ երբ իր ժողովորդը թողուց Կիլիկիան, տարագրուեցաւ, ջարդուեցաւ, եւ Կիլիկիան դադրեցաւ կիլիկիցներու օրբանը ըլլալ:

Սահակ Կաթողիկոս դիմադրեց որքան կարելի էր, համակերպեցաւ երբ անհրաժեշտ էր, բողոքեց անդադրում, դիմեց Եւրոպական ազգերու օգնութեան, յուսախար եղաւ եւ սակայն չկորսնցուց իր յոյսն ու հաւատքը: Միսիթարուեցաւ իր ծերութեան տարիներուն, եւ երբ փակեց իր աչքերը արդէն Անթիլիասի նորահաստատ իր Աթոռին մէջ իր անունով արձանագրուած էին թերաւարտ

Մայր Տաճարը, վեհարանն ու դպրեվանքի շենքը: Սահակ
Բ Կաթողիկոս վախճանեցաւ գոհունակ սրտով եւ
անմասցորդ նուիրումով: Բնականոն պարագաներու եւ
խաղաղ տարիներու բերումով բոլորովին տարբեր պիտի
ըլլային Կիլիկիոյ իր 36 տարիները, անշուշտ չենք գիտեր
ինչ արդիւնքներով:

ՄԵԾԱԳՈՐԾ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

ԾՆՆԴԵԱՆ 140-ԱՄԵԱԿԸ

S.S. ԳԵՂՐԳ Զ ՉՈՐԵՔՃԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ (1869-1954)

ԳԵՂՐԳ Զ ՉՈՐԵՔՃԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

պայծառ դեմքը եւ պատուաբեր անունը վճիտ գետակի և նման ոռոգեց հայ ժողովուրդի հոգեւոր անդաստանի խոպան դաշտերը 20-րդ դարու առաջին տարիներէն մինչեւ դարուն երկրորդ կիսուն սկիզբը, սկսեալ ԳԵՂՐԳՃԵԱՆ ճեմարանէն, սարկաւագութենէն (1889), ապա վարդապետական ձեռնադրութենէն (1913), մինչեւ Եպիսկոպոսացումն (1917), ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրութիւնը (1945) երկարող փոթորկալից տասնամեակները, դառնալով Հայ Եկեղեցւոյ վերջին շրջանի պատմութեան եթէ ոչ կերտումին, բայց անպայման անոր ճգնաժամային պահպանումին ախոյեանը:

Նախընթացք

ԳԵՂՐԳ Էր իր աւագանի անունը Եւս, ծնած Նոր Նախիշեան 1869 թուականին, ու առաջին շրջանաւարտներէն եղած ԳԵՂՐԳՃԵԱՆ Հոգեւոր ճեմարանի, որ իսկոյն Խրիմեան Հայրիկ Կաթողիկոսի օրով Գերմանիա ուղարկըւեցաւ որպէս Երաժշտութեան համալսարանական սան, եւ աւարտելով շրջանը վերադարձաւ Նոր Նախիշեան որպէս Երաժշտապետ ուսուցիչ: Աւելի ուշ Ս. Եշմիածին վերադարձանալով վարդապետական եւ Եպիսկոպոսական աստիճանները ստացաւ ԳԵՂՐԳ Ե ՍՈՒԼԻՆԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՆԵՆ երբ Հայաստանի քաղաքական կարգն ու սարքը հիմնովին փոխուեցան եւ այնքան հակընդդեմ ու անսպաս եղան Հայ Եկեղեցւոյ ինքնապաշտպանութեան եւ Նոյնիսկ գոյատեւման համար: Ան եղաւ աջակիցը Կաթողիկոսին որպէս Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի Նախանդամ եւ Առաջնորդը Վրաստանի հայոց թեմին:

Ազգընտիր Տեղակալ

Գերգ Զ Կաթողիկոս նախ Ազգընտիր Տեղակալն էր Մայր Աթոռի եօթը անորոշ տարիներ, 1938-1945, որոնց ընթացքին տիրական եւ անփոխարինելի գործ կատարեց: Չորեքնեան ամեն ճիգ ի գործ դրաւ, հակառակ պետական արգելքներուն եւ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմին, ու յաջողեցաւ 1941 թուի Ապրիլի 10-ին Ազգային-Եկեղեցական ժողով հրահրել եւ գումարել Մայր Աթոռին մէջ կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարելու համար: Ժողովը սակայն, որուն կը նախագահէր Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Տեղապահ **S. Խաղ. Արքեպիսկոպոս Աշապահեան**, արդիւնալից չեղաւ եւ Կաթողիկոսի ընտրութիւն չկատարուեցաւ պատգամաւորներու եւ Եպիսկոպոսներու բացակայութեան պատճառով, սակայն նոյն ժողովը իմաստուն գտնուեցաւ կատարելու Ազգընտիր Տեղակալին ընտրութիւնը՝ յանձին Գերգ Արքեպիսկոպոս Չորեքնեանի:

Որպէս Տեղակալ, Գերգ Արքեպիսկոպոս մնաց պատնեշի վրայ աներեր իր քաջ եւ արթուն դիւանագիտութեամբ եւ հեղինակութեամբ: Պետութիւնը շուտով արտօնեց որ Մայր Աթոռի պաշտօնական ամսագիրը Վերսկսէր հրատարակուիլ «Եշմիածին» անուսին տակ 1944 թուականէն սկսեալ, որ պիտի ըլլար երկար ատեն ընդիհատուած «Արարատ» ամսագրի ժառանգորդը: Տուեալ պայմաններուն տակ անշուշտ ամսագիրը պիտի ըլլար նաեւ անուղղակի թարգմանը քաղաքական կողմնորոշումին, սակայն միեւնոյն ատեն պիտի Վերականգներ Մայր Աթոռի դիմագիծը զոր աև կորուսցուցած էր երկար ատենէ ի վեր: Ան թէ՛ պիտի ամրապնդէր Եշմիածնի եւ արտասահմանի հայութեան միջեւ կապը, եւ թէ՛ անոնց հայրենասիրական գգացումը վար պիտի պահէր Հայաստանի եւ Խորհրդային Միութեան հանդեա:

Դժուար եւ անտանելի եղան Չորեքնեանի պաշտօնավարութեան տարիները, միևնու իր ծերութիւնը նոյնիսկ, երբ 76 տարիքին պիտի բարձրանար Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Գահը որպէս 129-րդ, ու պատմութեան մէջ գահակալող ամենատարեց Կաթողիկոսը Ամենայն Հայոց:

Այսուհանդեռձ, շնորհիւ իր տոկուն նկարագրին եւ առողջութեան, 1944 թուականէն սկսեալ Հայաստանի պետական իշխանութիւնները Մայր Աթոռի նկատմամբ նախ աւելի թոյլատու գտնուեցան յարգելով ծերունի Տեղակալին տարիներու վաստակը, եւ ապա ընթացք տուին իր կարգ մը ինսդրանըներու իրագործման: Իշխանութիւնները նկատի ունեին անշուշտ Գեորգ Արք. Չորեքճեանի հայրենասիրական խոշոր Ներդրումը Խորհրդային Սիոնքեան օժանդակելու խնդրին մեջ երբ ինք ամէն ճիգ ի գործ դրաւ «Սասունցի Դաւիթ» պիտակով քսաներկու հրասայլեր կառուցանել տալու աներեւակայելի, յանդուգն եւ արտասովոր ձեռնարկը՝ արտասահմանէն Եկած Նիւթական բացառիկ օժանդակութեամբ, եւ նուիրելու Խորհրդային ճակատին՝ պատերազմի դառն օրերուն, գնահատանքի գիր մըն ալ ստանալով նոյն ինքն Ստալինին:

Ընտրութիւնը

Եւ ահա 1945 թուին Տեղակալ Գեորգ Արքեպիսկոպոս քռնակալ Ստալինին կը ստանար անկարելի նկատւած շարք մը արտօնութիւններ, եւ Յունիսին արդէն իսկ ուշացած Ազգային-Եկեղեցական Ժողովը կը հրաւիրէր ի Մայր Աթոռ, ևախագահութեամբ իր սննդակից եւ դասակից Տանն Կիլիկիոյ Մեծանուն Կաթողիկոս Գարեգին Ա Յովսեփեանցի որ Անթիլիասէն յատկապես Մայր Աթոռ կը ժամանէր: Աշխարհասփիւր հայ Եկեղեցիներու պատգամաւորները, որոնց մեծ մասը 1941 թուի Ժողովին չեին կրցած Մայր Աթոռ ժամանել, այս անգամ կրցան ճամբորդել ու հասնիլ Մայր Աթոռ եւ միահամուր Գեորգ Տեղակալ Արքեպիսկոպոսը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրել որպես ԳԵՈՐԳ ՎԵՇԵՐՈՐԴ: Գարեգին Կաթողիկոս անձամբ կ'օծէր իր վարեմի դասընկերը յԱթոռ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան, ուրկէ հեռացած էր արտասահման ճիշդ տասը տարիներ առաջ որպես Նուիրակ Մայր Աթոռի՝ Խորեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կողմէ: Այդ այցելութիւնը Գարեգին Հայրապետի վերջին այցելութիւնը եղաւ Հայրենիք ուր ապրած էր տասնամեակներ, պաշտպանած զայն թշնամիին դէմ 1918-

ի Սարդարապատի մարտին, ու ծառայած Մայր Աթոռին, Գեղրգեան ճեմարանին որպես տեսուչ, արուեստաբան, ձեռագրագետ ու մեծ գիտևական, ըլլալով միանգամայն հիմնադիրներն մին Երեւանի Պետական Համալսարանին:

Ստալինի Մօռ

Ահա թէ ինչպես Չորեքնեան Արքեպիսկոպոս կատարեց իր դիւանագետի գործը երբ յաջողեցաւ Ստալինի հետ դեմ առ դեմ տեսակցութիւն մը ունենալով: Նման հանդիպում մը Խորհրդային Սիութեան առաջին քարտուղար **Իոսիֆ Վիսարիոնովիչ Ստալինի** հետ անկարելի կը թուեր այդ դժուար տարիներուն, մասնաւանդ կրօնապետի մը եւ հակակրօն բռնակալի մը միշեւ:

Այդ անկարելի նկատուածը կարելի դարձաւ նախ Տեղակալի դիւանագիտական բացառիկ ձիրքին շնորհիւ, եւ ապա այդ ձիրքին արդիւնքը եղող իսկապես քաջարի, թէ իսկ տարօրինակ եւ սակայն ճիշդ ատենին կատարուած, «Սասունցի Դաւիթի» անունով հրասայլերու նուիրաբերումովը Կարմիր Բանակին: Այդ Զրեմլինի անօրինակ եւ շրջադարձային տեսակցութիւնը երկութիւն միշեւ տեղի ունեցաւ 1945 Ապրիլ 19-ին Մոսկուայի մէջ, երբ Գերգ Տեղակալ իր դիմումին վրայ հաստատ մնաց, եւ օր մըն ալ անսպասելիօրեն Մոսկուա կանչուեցաւ տիրահորչակ **L. Պերիայի** կողմէ տեսակցելու համար Ստալինի հետ:

Տեղակալը իր հետ առնելով գրաւոր ինդրագիր մը «**Հայ Եկեղեցու վերածննդի համար**» պատրաստուած ու բաղկացած 11 յօդիւածներէ որոնք նշուած էին որպես «**իրաւունքներ եւ արտօնութիւններ յօգուտ Հայ Եկեղեցու եւ հայրենիքի շահերին**

: Յուշագրին բովանդակութիւնը այս տեսակ վերին աստիճանի տեսակցութեան մը համար շատ երկար շարադրուած թուղթ մըն էր եւ պահանջալից, նոյնիսկ թերեւս արդիւնքին վնասող քան թէ նպաստող: Յոն կային խնդրանքներ Եշմիածնի հոգեւոր ճեմարանի բացման, ճեմարանի գրադարանի վերստացման, վանքի տպարանի օգտագործման, «**Եշմիածն**» ամսագրի հրատարակման, Մայր Աթոռի վանական սահմաններու, ինչպես նաև հին վանքերու՝ Հռիփսիմէի, Գեղարդի եւ

Խորվիրապի վերստացման, եւ նոյնիսկ հռչակաւոր եւ սակայն աւերակ Չուարթնոցի Եկեղեցին, ճարտարապետ Կարօ Ղաֆաղարեանի նախագիծով վերակառուցելի: Բոլորն ալ կնճռոտ եւ խորհրդային Միութեան «աչքի փուշ» Նկատուած անբարենպաստ խնդրանքները:

Խնդրանք կար նաեւ արտօնութիւն ստանալու եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կատարելու արտասահմանեան Եկիրներու հայ Եկեղեցիներուն համար, 1946 թուին Միուռնօրինեք կատարելու, եւ անշուշտ նաեւ շուտափոյթ Ազգային-Եկեղեցական ժողով գումարելու, յիշեցնելով Ստալինի թէ արտասահմանեան պատգամաւորներն ու Խորապասակ Եպիսկոպոսներեն որպէս ուխտաւորներ «Նպատակ ունինք նրանցից ստանալ դրամական իոշոր միջոցներ» Եջմիածնի եւ Յայաստանի շինարարական կարիքներուն համար: Այլապէս աղմկայարոյց սակայն խիստ բովանդակալից այդ խնդրագիրին արդիւնքը եղաւ հետեւեալը:

Արդիւնքը

Իոսիֆ Վ. Ստալին, ի ներկայութեան կրօնական գործերու խորհուրդի նախագահ ի. Պոլեանսկիի, «քառօր գնահատեց Տեղակալի հայրենասիրական գործունեութիւնը» եւ համաձայն եղաւ Գերգ Արքեպիսկոպոսի գեկուցման մէջ գտնուող բոլոր խնդրանքներուն գոհացում տալ, բացի «Եջմիածնապատկան կալուածքների» հարցեն, քանի որ այդ կալուածները հողատնտեսութեան տրամադրուած էին ու հաստատուած իր, Ստալինի կողմէ, որպէս մնայուն օգտագործում: Գերգ Արքեպիսկոպոս, յայտնապէս երջանիկ եւ սակայն միշտ արթևամիտ, վերջին խնդրանք մը եւս ներկայացուց Ստալինի, ոչ գրաւոր այլ բանաւոր կերպով, որ Խորհրդային Միութեան պետը բարի ըլլար գրաւոր վաւերացնել տրուած արտօնութիւնները «իբրեւ վկայութիւն ձեր յատուկ ուշադրութեանը դէպի հայ ժողովուրդը եւ հայոց Եկեղեցին, ինչպէս կ'ընէին մեր պատմութեան մէջ հայոց թագաւորները»:

Ստալին վերադարձնելով Տեղակալին լման գեկուցագիրը, արդէն «առաջին էջի վերին ծախ անկիւնում լայնակի ծեռագրով մակագրած էր՝ ‘Յամաձայն ԵՄ’ Խորհրդային Սիութեան ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի Նախագահ՝ Ի. Ստալին. 19.4.45 թ.»: Այս կերպով Գերգ Տեղակալ ոչ միայն կը ստանար գործե՛ իր բոլոր ուզածը, այլ նաեւ կ'արժանանար «Կովկասի Պաշտպանութեան Յամար» Միութենական Ծքանշանին: Պատմաբաններ զարմանքով եւ հիացումով պիտի արձանագրեին այս անհաւատալի տեսակցութիւնը, մասնաւոր անոր տուած դրական արդիւնքին համար, երբ իսկոյն 1945 Մայիսին մինչեւ Դեկտեմբեր Յայաստանի մեջ վերաբացուցան Աշտարակի շրջանի, Ներքին Վիտայի, Մաստարայի, Նոր Պայազիտի եւ Երեւանի հայոց Եկեղեցիները:

Քսաներորդ դարու Յայ Եկեղեցւոյ ճգնաժամային տարիիներու հերոսական գործ կատարող Կաթողիկոսը եղաւ անտարակոյս Գերգ Զ Չորեքնեան, իր նախորդին՝ Նահատակ Խորեն Ա Մուրատբեկեան Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսի ուղիղ հետեւողն ու անոր տառապակից երեց հոգեւոր Եղբայրը ըլլալով: Չոյզ Կաթողիկոսները անվարան պիտի ճանչցուին ուշ կամ կանուխ մեր անցեալ դարու իսկական Սուլրերը որոնք իսկապէս անձնուիր Յովիւներն ու Առաջնորդները ըլլալով հայ ժողովուրդին, իրեւոց կեանքի գինով ազատեցին Մայր Աթոռը եւ անոր դարաւոր հեղինակութիւնը անօրէն եւ անկրօն բռնակալներու ձեռքն:

Գործունեութիւնը

Գերգ Զ Յայրապետի նշանակալից միւս գործը եղաւ Յոգեւոր ճեմարանին վերաբացումը իր վեցամեայ ուսումնական ծրագոռվ, որուն համար Յայ Եկեղեցին յետագային իրեն երախտապարտ մնաց, մասնաւորաբար իր յաջորդին S.S. Վազգեն Երջան. Յայրապետին տարած լայնատարած աշխատանքով ամեն ուղղութեամբ, եւ Գերգ Զ Յայրապետին քաջակորով վերաբերմունքին համար, որ «հիմք դրած Եղան» Մայր Աթոռի կենսական հիմնարկներուն: Ամենայն Յայոց Յայրապետութիւնը ըստ

Երեւոյթին սկսաւ բնականոն գործընթացք ցուցաբերել, երբ հաւատացեալներ սկսան համարձակօրէն բանալու իրենց փակ Եկեղեցիները եւ նոյնիսկ Կաթողիկոսներ քահանայական ձեռնադրութիւններ խնդրելու, թեկնածուներու անուններով եւ վայրերով յայտնի:

Այսպէս, Մարտ 11-ին, նոյնիսկ կաթողիկոսական ընտրութենեն առաջ, Եջմիածնի շրջանի Մրգաստան գիւղի հաւատացեալները խնդրեցին որ Սահակ Տէր Խաչատրեան անուն տիրացուն քահանայ ձեռնադրուեր: Նոյնպէս, Լենինականեն խնդրանք կը հասնէր Մայր Աթոռ որ Կարապէտ քահանայ Տէր Յովհաննիսեան, որ 1937 թուականեն ի վեր բանտ կը մնար, ետ վերադարձնուեր իր պաշտօնին: Յեռաւոր Սիպերիային նոյնիսկ Ապարանցի աքսորեալ Թադէոս քահանայ Տէր Գրիգորեան իր 1944 Մարտ 24-ի խնդրանքով Տեղակալին Ապարան վերադառնալու միջնորդութիւն կը հայցեր: Աստրախանի հաւատացեալները Տեղակալ Գեորգ Արքայիսկոպոսնեւն վերադարձը կը խնդրեին իրենց նախկին ծխատեր Սարգիս քահանայ Ազլանեանցի:

Վրաստանի հայոց թեմը թափուր կը մնար իր, Չորեքճեան Առաջնորդ Սրբազնի Տեղակալ ընտրուելն ետք, որուն համար Տեղակալը 1944 Փետրուար 12-ին Թիֆլիսի Սահակ Աւագ քահանայ Սահակեան թեմին առաջնորդական փոխանորդ կը նշանակէր՝ Ս. Գեորգ Եկեղեցին որպէս թեմի կեդրոն գործածելով: Այս բոլորը իրագործուած օրինակներ են միայն ցոյց տալու համար Տեղակալին ու ապա S.S. Գեորգ Զ Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսին վարչական հմտութիւնն ու քաջութիւնը կատարելու հաւատացեալներու ըղձանքը ի հեճուկս պետական խիստ արգելքներու:

Իր 1945 թուի Ազգային-Եկեղեցական ժողովին տուած գեկոյցին համաձայն արդէն 11 նոր միաբաններ աւելցած էին Մայր Աթոռուն ներս, որոնցմէ վեցը ճեմարանական, երկուքը համալսարանաւարտ, ուրիշ մը Ներսիսեան Դպրանցէն, եւ այլ մէկն ալ Լիմ անապատի միաբանութենեն: 1944 Սեպտեմբերին Նոյեմբեր, Գեորգ Տեղակալ Արքայիսկոպոս առաջին անգամն ըլլալով

Երկար տարիներ յետոյ սկսաւ հոգեւորականներ ձեռնադրել ու հովուական նշանակումներ ընել, սարկաւագ ձեռնադրելով Երկու անձինք, եւ ծայրագոյն վարդապետի աստիճաններ տալով Վահան Կոստանեան, Մատթեոս Աճեմեան եւ Սուրբ Թորոսնեան վարդապետներուն, որոնց մէ առաջինը շուտով ուղարկեց Իրանա-Հնդկաստանի թեմ, եւ երրորդը նշանակեց Արմաւիրի թեմի առաջնորդ: Իսկ Շիրակի թեմին վրայ առաջնորդ նշանակեց Ոուրբէն վարդապետ Դրամբեան:

Յիշեալները, բացի Մատթեոսին, 1945 թուին, Գեղրգ Զ Ամենայն Հայոց իր Կաթողիկոս օծուելէն անմիջապես Ետք Եպիսկոպոսութեան բարձրացուց, արտասահմանն Եկած թեկնածուներուն հետ միասին, ընդամենը տասը ընծայացուներ, ի շարս Երուսաղեմի Կիւրեղ Բ Պատրիարքի, Վարդան Գասպարեանի, Տիրան Ներսոյեանի, Սիոն Մանուկեանի եւ այլոց: Վեց տարիներ Ետք, 1951 թուականին, Գեղրգ Վեցերորդ Կաթողիկոս հինգ Եպիսկոպոսներ եւս ձեռնադրեց, երեքը Երուսաղեմի միաբաններէն՝ Տեղապահ Եղիշէ Արքեպս. Տերտերեան, Սուրբն Արքեպս. Ջեմիանեան, եւ Նորայր Արքեպս. Պողարեան: Միևնուոք էին Ոումանիոյ թեմին Առաջնորդ Վազգեն Եպիսկոպոս Պալճեան եւ Մայր Աթոռն Սահակ Արքապիսկոպոս Յովիաննիսեան:

1944 թուին Խորհրդային Միութիւնը Եկեղեցիներու կից կրօնական խորհուրդ մը ստեղծեր եր նախագահութեամբ Պոլեանսկիի: Նոյն կարեւորութիւնը տրուեցաւ նաեւ Յայ Եկեղեցւոյ, Երբ Յունիս 1-ին, Ստալին հայ Եկեղեցւոյ կից Եկեղեցական խորհուրդ մը հաստատեց նախագահ նշանակելով Ս. Յովիաննիսեան, անդամակցութեամբ Կարո Ղաֆարարեանի եւ Քրաչեայ Աճառեանի, Վերջին Երկութք՝ մին յայտնի ճարտարապետ եւ միւսը՝ Մեծանուն լեզուաբան, որոնք որպէս մշակոյթի եւ կրօնի յայտնի դէմքեր եւ իսկական հայեր, այնքան կենսական Եղան Յայ Եկեղեցւոյ գործերու կարգաւորման մէջ: Վստահ կրօնանք ըլլալ որ Գեղրգ Կաթողիկոսի դիւանագէտի մէկ դարձուածքով այս Երկութքը կը միանային այդ խորհուրդին:

Այս բոլորով միասին սակայն, դժբախտ տարիները կրկին վրայ հասան նոյն Ստալինի բռնակալութեան տակ եւ յուսախար ըրին Գեղրգ Զ Կաթողիկոսը: Մանաւանդ երբ ներգաղթը տեղի ունեցաւ զիսաւորաբար Միջին Արեւելքի հայահոծ գաղութներէն: Յայրենադարձութիւնը Խորհըրդային Հայաստանի տարեգրութեանց մէջ կ'անցընի որպէս մնայուն երեւոյթ իր քիչ առաւելութիւններովն ու առաւել հիասթափութիւններովը: Արտաքնապէս ցանկալի եւ ներքնապէս զգայուն ներգաղթը հսկայ տեղաշարժներ կատարեց արտասահմանի գաղութներէն ներս:

Ներգաղթողները կը մեկնեին ազատ երկիրներէ, եւ առաւել կամ նուազ բարեկեցիկ իրենց կեանքը կը զրիէին անգիտակից խանդավառութեամբ, լսելով միայն Խորհրդային սահմաններէն Եկած շունթալից հրաւերներն ու լոգունգները: Անշուշտ ներգաղթի դրական կողմը հայրենակերտումը պիտի ըլլար եթէ պարագաները քնականոն ըլլային, բան մը որ միայն տասնամեակ մը ետք, Ստալինի 1953 թուի մահուընեն յետոյ սկսաւ դանդաղօրէն դրսեւորուիլ:

Երջանկայիշատակ Գեղրգ Զ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը դիմացաւ այս բոլորին, դիմադրեց ու պաշտպանեց Մայր Աթոռը: Միշտ կապ պահեց արտասահմանի Հայ Եկեղեցական նուիրապետական եւ առաջնորդական կեղրոններուն հետ: Յաջ Խորհրդային պետութեան մնաց անոր բարեկամ, եւ սակայն Հայ Եկեղեցին կարողացաւ փրկել ստոյգ վտանգէ որ կը սպառնար անոր իր նախորդին՝ **S.S. Խորէն Ա Մոլորատքեան** նահատակ Կաթողիկոսի տարիներէն: Իր վախճանումն ետք, որ պատահեցաւ 1954 Մայիսին, Գեղրգ Զ Հայրապետի կատարած գործը եղաւ հիմքը իր յաջորդին՝ Երջանկայիշատակ **S.S. Վազգեն Ա Պամեան** Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ Հայ Եկեղեցին այսօան արժանաւոր կերպով վերադարձուց հայ ժողովորդին, Հայաստանէ ներս եւ մանաւանդ արտասահմանի մէջ, ինչպէս նաեւ օտար պետութեանց եւ յարանուանութեանց, բան մը որ կարելի չէր երեւակայել իր երկու նախորդներուն օրով:

S. S. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ՅՈՎՍԵՓԵԱՆՑ

Կաթողիկոս Մեծի Տան Կիլիկիոյ Ձեռնադրութիւն, Օծում, Գահակալութիւն, Յոթելեան

Պետրոս Ա Սարաճեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի Սեպտեմբեր 1940 թուականի անակնկալ վախճանումն էտք, Մեծի Տան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ Ալմաֆիլիասի Մայր Տաճարին մէջ 1943 թուի Մայիսի 10-ին, ընտրութեամբ 75-ամեայ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեանի, Ամերիկայի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Արեւելեան Թեմի Առաջնորդին: Ըստրեալ Հայրապետը 20-րդ դարու ամենէն զարգացած, յարգուած ձեռագրագետ եւ արուեստաբան հոգեւորականներէն էր որ Եջմիածնի Գերգեան ճեմարանը աւարտելէն ետք իր համալսարանական ուսումը կատարելագործած էր Գերմանիոյ Պերլինի, Լափցիկի եւ Հալլեի համալսարաններուն մէջ՝ Մկրտիչ Ա Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տևորինութեամբ:

Դեպի Կիլիկեան Աթոռ

1935 թուականն ի վեր Գարեգին Արքեպիսկոպոս հեռացած էր Հայաստանն պահելով միշտ իր անդամակցութիւնը Մայր Աթոռի միաբանութեան շարքերն ներս, ստանձնացած ըլլալով խորէն Ա Մուրատբեգեան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի լիազօր պատուիրակի պաշտօնը: Ըստրեալ Կաթողիկոսի Ալմաֆիլիաս ժամանումը ուշացաւ երկու տարինով՝ «ի հետեւանս այլ եւ այլ պատճառանաց զորս ոչ կարեմք մի առ մի թուել աստի», ինչպէս ինք կ'ըսէր իր անդրանիկ կոնդակին մէջ:

1945 Յունուար 21-ին Գարեգին Արքեպիսկոպոս, ընկերակցութեամբ Կիլիկեան Աթոռի դպրեվանքի անդրանիկ սան Դերեսիկ Վարդապետ Փոլատեանի, ծովու ճամբով նիւ Եղրքեն երկար եւ կողթորկալից ճամբորութենետք, համաշխարհային երկրորդ պատերազմի արհաւիրքի վտանգալից տարիներուն կը հասնէր Փորթ Մայիս, Եգիպտոս, ապա Գահիրէ ուր ամպ հովանիի տակ

«Յրաշափառ»ով մուտք կը գործէր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաջնորդանիստ մայր Եկեղեցին: Թափօրին մաս կը կազմէին ազգային Վարժարաններու ուսանողները, ընդունութեամբ «Երբոր բացուին» երգը երգելով առաջին պատեհութեամբ կը տեսնէին Յայոց Ըստրեալ Յայրապետը:

Երուսաղեմի Վրայով, ուր հայրապետական շուքով կ'ընդունուեր Կիլթեղ Բ Խրայելեան Յայոց Պատրիարքի եւ միաբանութեան կողմէ, Գարեգին Արքեպիսկոպոս 1945 Մարտ 23-ին կը հասներ Ալթիլիաս: Երուսաղեմին իրեն կ'ընկերակցէին Կիլկեան Աթոռի միաբաններէն Եփրեմ Աղքատուած Աղապահեանի կողմէ, եւ «Յրաշափառ»ով մուտք կը գործէր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Տաճար, ուր Տեղապահ Սրբազնը իր բարի գալուստի խօսքին մեջ կը իրաւիրեր ընտրեալ Յայրապետը «թագաւորելու ո՛չ աւերակաց Վրայ եւ ո՛չ ալ ջախչախուած Աթոռի Վրայ, այլ աստանդական թափառում՝ ետք ինքզինք Վերագուած եւ Վերակերտած Ալթիլիասի ծովափին Վրայ՝ յաջորդելով Սահակ, Բարգէն եւ Պետրոս մեծագործ հայրապետներուն»:

Զեռնադրութիւնն ու Օծումը

Գարեգին Յայրապետի կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնն ու օծումը տեղի ունեցան հանդիսաւոր իրադրութեան մեջ 1945 թուի Ապրիլի 8-ին: Շաբաթ երեկոյ, ի ներկայութեան Յայրապետաց Եկեղեցւոյ Վեց Եպիսկոպոսներու, Ըստրեալ Յայրապետը կատարեց իր հայրապետական ուխտը մայր տաճարին մեջ, խոստանալով «յանձն առնել զպաշտօնս զայս Եպիսկոպոսապետութեան Յայրապետաց Եկեղեցւոյ, եւ բոլորապատուղ նուիրմամբ ընծայել զանձն իմ յանվթար կատարումն Աստուածադիր օրինաց եւ կաթողիկոսական պարտուց»:

Կիրակի առաւօտ Յանդիսաւոր թափօրը կազմուեցաւ Կ. Պոլսոյ Նախկին Պատրիարք Զաւէն Արքեպիսկոպոս

ՏԵՐ Եղիայեանի հանդիսապետութեամբ, Եւ մասնակցութեամբ Կիլիկեան Աթոռի Տեղապահ Խաղ Աջապահեան արքեպիսկոպոսի, Լիբանանի կաթողիկոսական փոխանորդ Արտաւագդ Սիլրմէեան արքեպիսկոպոսի, Իրաքի Խախկին առաջնորդ Ուլթէն Մանասեան արքեպիսկոպոսի, Ղամասկոսի կաթողիկոսական փոխանորդ Եփրէմ Տիհմունի արքեպիսկոպոսի, Եւ Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Մամբրէ Սիրունեան Եպիսկոպոսի:

Հայ Եպիսկոպոսներու ընտրեալ այս փաղանգը նախախնամական Ներքին աղերս մը ուներ հանդիսութեանց հետ, պատմական Եւ ճակատագրական աղերս մը, Երբ Նկատի առնենք իւրաքանչիւրին անցեալը: Յոն Եր Եջմիածնի Գեղրգեան Ճեմարանի հարազատ զաւակ, Սարդարապատ մարտի հերոս Եւ մեծ հայրենասէր Գարեգին Յայրապետ, ինք Եւ իրեն միաբանակից Ուլթէն Արք. Մանասեան: Յոն Եին Արմաշի Երկու անդրանիկ Եւ ամենէն կրտսեր սաները՝ Զաւեն Պատրիարք Եւ Մամբրէ Եպիսկոպոս, ինչպէս նաեւ Սիսի հնադարեան Աթոռուն Երկու հաւատարիմ Միաբաններ՝ Աջապահեան Եւ Տիհմունի արքեպիսկոպոսներ, որոնք պատմական ուղիղ կամուրջը կը կազմէին Սիսի Եւ Անթիլիասի միջեւ: Խոկ Արտաւագդ Սիլրմէեան, Ճեռևադրուած արմաշական Եպիսկոպոս Գնէլ Գալեմքեարեանէ, Կիլիկիոյ կարեւորագոյն Բերիոյ թեմը ծաղկեցնող Առաջնորդն էր յետ Եղեռնեան տարիներուն:

Եպիսկոպոսներու չափազանց նուազ թիւը թէ՛ Մայր Աթոռուն ներս, ուր միայն Տեղակալը կար այդ տարին առանց մէկ հատ Եպիսկոպոսի իր կողքին, Եւ թէ՛ արտաահմանի մէջ, ուր մասցեալ ընտրանին միայնակ կը պահպանէր հայ քրիստոնեութեան աւանդը այնքան հաւատարմօրէն, կրցած Եր Անթիլիաս բերել որակով բարձր Եւ ներկայացուցչութեամբ նախախնամական յիշեալ Վեց արքեպիսկոպոսները պատիւը ընելու արժանաւորագոյնին՝ **ՅՈՎՍԵՓԵԱՆՑ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ**, իր ծերացեալ Եւ այլապէս կորովի տարիքին:

Գարեգին Յայրապետ ինք մատոյց Ս. Պատարագը, Եւ կանոնական պահուն ծունկի գալով ստացաւ հայրապետական Ճեռևադրութիւն զինք շրջապատող Վեց Եպիս-

կոպուսներէն: Իսկ «Ողջոյն»ի պահուն նորընտիր Հայրապետը կրկին անգամ ծունկի գալով սպասարկող երկու վարդապետներով՝ Երուսաղեմին Եղիշէ Վրդ. Տերտերեանի եւ Անթիլիասն Չարեհ Վրդ. Փայասլեանի ընթերակայութեամբ, ստացաւ սրբալոյս միւռոնի օծումը զոր իր գագաթին հեղուց Չաւէն Պատրիարքը եւ խաչաձեւ օժմամբ եպիսկոպոսները տարածեցին զայն Հայրապետի գագաթին:

Պատգամը

Օծումէն ետք Գարեգին Ա Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը կրօնաշունչ քարոզ մը խօսեցաւ «Տիր հովուեսց զիս եւ ինձ ինչ ոչ պակասեսցի» սաղմոսի բնաբանով: «Նեղութեան օրերուն արտասանուած այդ աղաղակը այսօր մեր նոր կոչման եւ պաշտօնի նուիրագործման այս րոպէին, կենդանանում է մեր հոգու մէջ», ըսած է ան, հարցադրելով թէ «պիտի կարողանա՞նք օգտակար լինել մեր եկեղեցուն որ յոյսերով լի յառել է իւր աչքերը մեր գալստեան»: Վկայակոչելով Հայ Եկեղեցւոյ հին եւ վերջին ջահակիրները, անոնց անփոխարինելի գործերն ու արդիւնաւետ վաստակը «Թրիստոնեական սիրոյ իրականացման եւ աստուածահաճոյ հաստատութիւնների հիմնադրման», որքանով որ ինք պիտի կարենար կատարել իր պարտքը:

Զաջ Հովհիկն ապաւինելով, Հայրապետը կը կրկներ Առաքեալին յորդորը՝ «Եթէ Աստուած մեր կողմը լինի», ինչպէս եղաւ մեր հայրերուն կողքին ամենածանր նեղութեանց եւ փորձութեանց օրերուն, երբ անհրաժեշտ էր պաշտպանել հայ կրօնքն ու հայ խղճի ազատութիւնը, հայրենիքն ու մշակոյթը, վկայակոչելով յատկապէս Վարդանանց հերոսները, «ի՞նչ դժուարութիւն կարող է կասեցնել մեզ մեր օրերին ի սիրոյն Թրիստոսի»:

Նոր Ծրջան

Գարեգին Ա Կաթողիկոսի գահակալութեամբ նոր շրջան մը սկսաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութենէն ներս: Յոն հասած էր անսովոր տաղանդով, պատրաստութեամբ, խանդով եւ

անհամեմատ հայրենասիրութեամբ լեցուն հոգեւորական մը, որ Աթոռն ու Դպրեվանքը պիտի վերածէր իսկական հոգեւոր, կրթական եւ մշակութային «շկոլայ»ի մը, ինչպես ինք կը սիրէր որակել: Արտասահմանի ուշադրութիւնը պիտի դառնար ու կեղրոնանար Ասթիլիհասի վրայ, Վասն զի հոն էր Եկած շնորհալի, բազմերախտ եւ գիտուն հեղինակութիւն մը, որուն Ներկայութիւնը միաբանութեան եւ Դպրեվանքի աշակերտութեան համար Երկնառաք պարգել մըն էր, ու հայ ժողովուրդին համար ալ անկրկնելի յարացոյց մը: Եթէ Արմաշական մեծոգի առաջնորդները՝ Բարգեն Աթոռակից Կաթողիկոս, Շահէ Արքեպիսկոպոս Գասպարեան եւ Փառէն Եպիսկոպոս Մելքոնեան Անթիլիասը կերտեցին Սահակ Յայրապետի եւ Պետրոս Յայրապետի հովուապետութեան տարիներուն, Եջմիածնի գաւակ Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեանց եղաւ ստեղծագործող ուժը ևոյն այդ Աթոռին:

Անդրանիկ Կոնդակը

Գարեգին Ա Կաթողիկոս գրաբար լեզուով իսկոյն գրեց իր անդրանիկ կոնդակը՝ «յառաջին ամի աթոռակալութեան Մերում»: Յիշատակելէ ետք իր ճամբորդութիւնն ու Երուսաղեմի պատմական այցելութիւնը, իր կաթողիկոսական օծման կ'անդրադառնար աղաքելով հաւատացեալ ժողովուրդին «աղօթել առ Աստուած օգևական լինել նուաստութեանս առ ի կատարել զնուիրականն Մեր ծառայութիւն ի տանն Տեառն յայսմ դժուարին պաշտաման»: Իր խօսքը ուղղելով Կիլիկեան Վտարանդի ժողովուրդին, լսեցէք կ'ըսէր, որդեակը իմ, որ համաշխարհային առաջին պատերազմի հետեւանքով «վիրաւորեցաւ ազգ մեր համայն, հողմացրի եղեւ եւ Տունն Կիլիկիոյ», որուն վերքերը շինարար գործքով բուժելու համար Յայրապետը յորդոր կը կարդար բոլորին «առ ի պահպանութիւն եւ ի զարգացումն հոգեւոր բարեաց»: Յոգեւոր բարիք ըսելով գիտևական Գարեգին Կաթողիկոսի մտքին մեջ կը ցոլանար Յայ Եկեղեցին իր լեզուով, գրականութեամբ, մշակոյթով եւ բարեգործական հաստատութիւններով, որոնց վրայ կ'աւելցներ հայ մամուլը իր առօրեայ լրագրութեամբ, որոնք միասնաբար «ուսին

առաքելութիւն եւ կոչումն որոյ բարձր է յաչս Մեր ի գործ ժողովրդական դաստիարակութեան»:

Գարեգին Յայրապետ իր անդրանիկ կոնդակով կը յորդորէր իր հաւատացեալ հօտը չմոռնալ թէ մեր ազգի միակ «կենդանի» ծառին ոստերն ենք բոլորս որ կը բնակինք հայրենիքի եւ սփիռքի մէջ, եւ երկուստեք հաւատարիմ մնալու ենք թէ՝ հայրենիքի եւ թէ՝ արտերկրի հիւրընկալ մեր երկիներուն հանդեա: Իր վերջին խօսքով Յայրապետը կը յորդորէր «զամենեսին հայրական սիրով պահել զաւանդութիւնս հարցն մերոց, սիրել զազգ մեր եւ զեկեղեցի», ուլալ երկիւղած, բարեպաշտ, պարկեշտ, ընտանեսեր, որպէսզի բոլորին կեանքը օրինակ դառնար դրացի պետութեանց ժողովուրդներուն, «զի փայլեսց անուն եւ նկարագիր ժողովրդեան»:

Վաթունամեայ Յոբեկեան

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնն ու Երուսաղեմի Յայոց Պատրիարքութիւնը հանդիսաւոր իրադրութեան մէջ նշեցին Կիլիկիոյ Շնորհազարդ Գարեգին Ա Յովսեփեան Կաթողիկոսի ծննդեան 80-րդ, գիտական գործունեութեան 60-րդ, եւ քահանայական ծեռնադրութեան 50-րդ տարեդարձները 1947 թուին: **Ամենայն Յայոց S.S. Գեղրգ Զ.** Կաթողիկոսը յատուկ Կոնդակով շնորհաւորած եր իր հոգեւոր Եղբայրը, սննդակիցն ու դասակիցը ի Մայր Աթոռ, ուր երկու վաղեմի դասընկերներ ճակատագրականօրեն հասեր էին Յայ Եկեղեցւոյ բարձրագոյն դիրքերուն՝ ի սպասաւորութիւն Սուրբ Եկեղեցւոյ:

Ամենայն Յայոց Յայրապետը անսախընթաց պատիւ մը կ'ընէր Գարեգին Կիլիկիոյ Յայրապետին, եւ «ի տրիտուր Ձեր անձնական բարձր արժանիքների, տալիս ենք Շնորհազարդութեանդ անձնական իրաւունք կրելու Ձեր վեղարի վրայ աղամանդեայ խաչ, հաւատալով որ դրանով Մենք ժողովրդի եւ հայ հոգեւորականութեան ցանկութեան արտայայտիչն ենք հանդիսանում»: **Անձնական իրաւունքի** առանձնաշնորհը յայտնապես կը սահմանափակէր նման բացառիկ արտօնութիւն մը, Վերապահելով վեղարի վրայ շողացող խաչին գործածութիւնը **մի միայն**

Գարեգին Ա Յովսեփեան Կաթողիկոսին, Եւ ոչ թէ յաջորդաբար Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն ընդհանրապէս: Յոթելիար Յայրապետը կը յատկանշուէր այլապէս նաեւ որպէս «Եկեղեցաշէն», «հայրենասէր», «առաքինի Եւ շիտակ Եկեղեցական», յայտնի՝ գիտական օտարազգի շրջանավայրերուն մէջ: «**Դարաբաղի սիզապանծ լեռների այս կորովի գաւակը**», ինչպէս գրեր էին յայտնի խմբագիրներ, շրջեր եր աշխարհի չորս ցամաքամասերը, տալով ինչ որ անձ մը չէր կրնար տալ իր բովանդակ կեանքի ընթացքին:

Յոթելինական հանդիսութիւնները տեղի կ'ունենային Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի ժողովասրահին մէջ 1947 Յունիւար 12-ին, ուր գլխաւոր բանախոսներն մին կ'ըլլար Երուսաղէմի Կիւրեղ Բ Պատրիարքի Ներկայացնուցիչը՝ Լուսարարապետ Եղիշէ Վարդապետ Տէրտէրեան (Եղիվարոյ):

Յոթելինական հանդիսութիւնները արձագանգ գտան նաեւ Պելճիքայի մէջ ուր բիւզանդագեր Յանրի Կրեկուար, Պելճիքայի Արքայական Ակադեմիոյ նախագահը, ի պատիւ Գարեգին Յայրապետի ճառ մը արտասանած է, հաստատելով որ «Զեզի հետ է ամրող համալսարանական եւ ակադեմական Պելճիքան երբ այսօր մէծ աստիճանաւոր մը կը մեծարէք, յանձին Գարեգին Կաթողիկոս Յովսեփեանցի որ դպրութեան մարդ մըն է Եւ Եկեղեցւոյ մարդ մը, եւ տակաւին գիտութեանց մարդ մը, խորունկ եւ նուրբ ճանաչող մը ծեր ազգային արուեստին»: Ականաւոր բիւզանդագետը՝ Յանրի Կրեկուար, յոթելիար Յայրապետին մէջ կը ճանչնար «**համաշխարհային արժեք ունեցող հերոս**» մը, որ Գերմանիա ուսանեցաւ «բեղուն տարիներ եւ դարձաւ նշանաւոր գրելով իր գիտական աւարտաճառը Միակամութեան վարդապետութեան ծագման մասին», գերմաներէն լեզուով, գոր հրատարակեց Լայփցիկի մէջ 1897 թուին:

**S.S. ԲԱԲԳԵՆ Ա.ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԿԻԼԻԿԻՈՅ
Եւ
«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ»
Հատորը**

Աթոռակից Կաթողիկոս

Արմաշեն կուգար Բաբգեն Ա. Կիլեսէրեան Աթոռակից Կաթողիկոսը, որուն անդրանիկ շրջանաւարտն էր եւ ձեռնասունը Մադաքիա Եպիսկոպոս Օրմանեանի, որ 1895 թուականին նախընծայ եօթը հոգեւորականներ Յայ Եկեղեցւոյ կ'ընծայէր: Այնթապէն ժամանած Յարութիւն Կիլեսէրեան կը վերակոչուէր Բաբգեն, հոգեւորականի անխոնչ գործունեութիւն կը ծաւալէր Թիւրքիոյ եւ ապա Ամերիկայի մէջ, եւ աւելի ուշ Երուսաղէմի մէջ 20-ական թուականներուն հոյլ մը հոգեւորականներ պատրաստելէ Ետք, 1930 թուին կ'ընդառաջէր ծերունի եւ Վուարանդի Սիսի Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոսին ու կը ժամանէր Ալմիլիաս՝ Նորաբաց վայրը Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, ստանձնելու համար Աթոռակից Կաթողիկոսի պատրասխանատու պաշտօնը:

Կաթողիկոսական ընտրութիւնն ու օծումը Բերիոյ Թեմին մէջ կը կատարուէր տարի մը Ետք՝ 1931 Ապրիլի 26-ին, նախազահութեամբ Սահակ Բ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին: Բաբգեն Աթոռակից Կաթողիկոս կը լծուէր լուրջ աշխատանքի, կը կազմակերպէր նոր ստացուած թեմերը անձամբ այցելելով՝ Լիբանան, Սիրիա եւ Կիպրոս, ու Նեցուկ կը կանգնէր Սահակ Կաթողիկոսի, որ միսիթարուած կը զգար որ իր յաջորդը արդէն կանգնած էր իր կողքին:

Դժբախտաբար սակայն Բաբգեն Կաթողիկոս հինգ տարի Ետք կարճատեւ հիւանդութեան հետեւանքով կը վախճանէր 1936 թուին, 68 տարեկանին, սուզի մատնելով ծերունի Կաթողիկոսն ու ամբողջ Յայ Եկեղեցին: Սահակ Կաթողիկոս կը վախճանէր 1939-ին:

«Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ»

Բարգեն Ա Կաթողիկոս ծնած էր Այսթաա 1868 թուականին: Յետ մահու, 1939 թուին, Ասթիլիասի Նորահաստատ տպարանն լոյս կը տեսներ իր հեղինակաւոր աշխատասիրութիւնը՝ «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ» Մեծադիր եւ արժեքաւոր հատորը: Ստորեւ համառօտ կը ներկայացնենք գիրքին բովանդակութիւնն ու անոր արժանիքը:

Մեծադիր այս հատորը 1446 երկսիւն Եջերէ կը բաղկանայ ու կը բովանդակէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու լրիւ շարքն ու անոնց քննական պատմութիւնը՝ 1441 թուականին մինչեւ 1936: Յեղինակը հետեւած է իր բազմարդիւն ուսուցչին ու հոգեւոր ծնողին Սաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի «Ազգապատում»ի երեք հատորներուն որոնց կրտսեր եղբայրը կարելի է համարել «Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ» երկասիրութիւնը, որ իսկականին մեջ բաղկացուցիչ հատորը կազմեց Օրմանեանի գործին:

Հատորին հիմնական մասը Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու անուններու գլխակարգութեամբ կ'ընթանայ, ճիշդ «Ազգապատում»ի հատորներուն նման, սկսելով Գրիգոր Սուսաբեկեանին (1439-1451), ու հասնելով մինչեւ Սահակ Բ Խապայեան (1902-1939), եւ նորին Վթոռակից Բարգեն Ա Կիլեսերեան (1931-1936), գաւազանագիրքին վրայ գետեղելով 39 հայրապետներ, Վերջինը ըլլալով նոյնինքն հեղինակը: Հատորը կը տարածուի հետեւարար 1441 թուականին մինչեւ 1936, ճիշդ հինգ դարերու երկարածիա տարիներուն վրայ:

Հատորին երկրորդ մասը իր երեք գիրքերով կը բովանդակէ պատմագիտական լուրջ ուսումնասիրութիւններ՝ «Էջմիածին եւ Սիս», «Սիս եւ Երուսաղեմ», եւ «Աշ եւ Ազգապահք» խորագիրներով, ինչպէս նաև յաւելուած մը՝ «Մակր ուսումնասիրութիւններ»ու եւ «Քնագիրներ»ու: Հատորը «Ընդհանուր Ակնարկ»ով մը կը բացուի ուր Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան աթոռանիստ հանգրուանները ու անոնց տեղափոխութեանց պատճառ-

Ները կը քննուին մանրամասնօրէն՝ հիմնուած սկզբն-աղբիւրներու վրայ:

Աթոռին Վերադարձը Եջմիածին

Սկսելով Մուսաբեկեան Կաթողիկոսւն, հեղինակը քննած է Թովմա Մեծոփեցի ժամանակակից պատմիչի տուեալները, թէ ինչպէս «կաթողիկոսութիւնը Կիլիկիոյ մէջ, իբրեւ հետեւանք լատին շփումին, իր հմայքը կորսնցուցած էր Յայաստանի Արեւելեան Վարդապետներու աշքին»: Ապա հանգամանօրէն վերլուծած է Յայրապետական Աթոռին 1441 թուին Կիլիկիայէն Եջմիածին վերադարձի ներքին եւ արտաքին պատճառները, հարցադրելով թէ «ինչո՞ւ համար Մուսաբեկեան կաթողիկոս մերժեց Եջմիածին երթալու հրաւերը»: Յաւանաբար, կ'ըսէ Բարգէն Կաթողիկոս, «ծեր էր եւ չուզեց շարժի իր տեղէն, մանաւանդ երբ տեսաւ որ Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն չորսը, ըստ Մեծոփեցիի, չուզեցին զինք, եւ նամակներ գրեցին Արեւելեան Վարդապետներուն, ինչպէս նաեւ Մեծոփեցիին, եւ սակայն Մուսաբեկեան Միս մնաց ընկճելու համար հակառակորդները»: Յեղինակը հաւանական կը գտնէ այս վարկածը, քանի որ հարցը կաթողիկոսական աթոռին ապահովութեան եւ միութեան մասին ըլլալով, Մուսաբեկեան չէր կրնար մերժել «այնքան պատուաբեր հրաւեր մը»:

Զննական Մեթոսը

Իր այս ընդարձակ գործին համար Բարգէն Կաթողիկոս օգտագործած է գիտական եւ աղբիւրագիտական մեթոսը յաճախ մեշքերելով հիմնական աղբիւրները Եշերուն յատակը: Ակներեւ կը դառնայ քնականաբար որ Օրմանեանի «Ազգապատում»ին բաղդատմամբ Կիլեւերեանի գործը կեղրոնացած կը մնայ միայն Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու գործունեութեանց շուրջ, 1441 թուականեն ետք անշուշտ, քան թէ ինչ որ Օրմանեան նոյն կաթողիկոսներու մասին աւելի հապճեա եզրայանգումներու հասած է իր երեք հատորներուն մէջ:

Իրաւամբ, որպես պատմագետի, Օրմանեանի նպատակը եղած է աւելի ընդարձակօրէն գրել Ընդհանրական Հայրապետներու, որ է ըստ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներու մասին, քան թէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու, որոնք մասնակի կաթողիկոսներ էին, եւ առ այդ հետամուտ եղած է Ընդհանրական Հայրապետներու կեանքին եւ գործերուն, որքան ատեն որ անոնք, թէեւ աստանդական, սակայն եւ այնպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներուն էին մինչեւ 1441 թուականը: Անկէ ետք Կիլիկիա նստող կաթողիկոսները այլեւս «Ազգապատում»ի անմիջական ծիրէն դուրս պիտի մնային, երկրորդական գիծի վրայ, եւ հեղինակն ալ ըստ այսմ պիտի վարուեր անոնց հետ:

Սոյն երկասիրութեան մէջ Բաբգէն Կաթողիկոս մանրամասնօրէն գրած է Կիլիկիոյ կաթողիկոսներու մասին, նոյնքան մանրամասնօրէն որքան Օրմանեան գրած է Ընդհանրական Հայրապետներու մասին: Կիլիսէրեան գրած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներու մասին Վերլուծելով անոնցմէ իրաքանչիրին անձը, ժամանակն ու գործը, մնալով միշտ իր սահմանին մէջ, վկայակոչելով ինարաւոր ամէն աղբիւր եւ ուսումնասիրութիւն եւ յիշատակարաններ, սկսելով Գրիգոր Դարանաղեցիւն մինչեւ Հայր Միքայէլ Չամչեանն ու Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը:

Յովիաննես Թլկուրանցի Կաթողիկոս

Կիլիկիոյ Երկու կաթողիկոսներուն յատուկ կարեւոր տեղեկութիւններ հաղորդած է հեղինակը սոյն հասորին մէջ: Առաջին, լայն տեղ տուած է Կիլիկիոյ Յովիաննես Բ Թլկուրանցի Կաթողիկոսին (1489-1525), որ եղած է նաեւ ծանօթ տաղասաց բանաստեղծ: Հաստատելէ ետք Թլկուրան հայարևակ գիւղի Վայրը՝ Միջագետքի Ամիդ (Տիգրանակերտ) քաղաքն ունի հարաւ, Կիւլեսէրեան գտած է որ շրջանի հայարևակ քաղաքներու հայութիւնը թնաշինչ եղած է բոլորովին, ընդ որս եւ Թլկուրանը, որ «հայութիւնը յիշեցնող քիչ բան թողած է եւ կամ բոլորովին շնչուած է»: Թլկուրանցի Կաթողիկոսին ժամանակակից են Սկրոտիչ Նաղաշ՝ Տիգրանակերտի արքեպիսկոպոսը, եւ Աղթամարի տաղասաց Գրիգորիս Կաթողիկոսը, որոնք

սակայն «չեն հասնիր Թլկուրանցին՝ արուեստի եւ լեզուի ինքնատպութեան կողմէն», կ'աւելցնէ Կիլիկիութեան:

Բարգեն Կաթողիկոսի կատարած բաղդատութիւնը Թլկուրանցի բանաստեղծութեանց Ս. Գիրքի «Երգ Երգոց» գրքին հետ, ցոյց տուած է որ տաղասաց Կաթողիկոսը ներշնչուած է մաքուր սիրոյ եւ քրիստոնեական եկեղեցոյ մեջ նուիրագործուած քնարերգութենեն, քան թէ աշխարհիկ հասարակ վայելքներէ, ինչպէս կարծեցին ոմանք: Թլկուրանցի 36 տարի վարած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի իր պաշտօնը, եւ որովհետեւ Սիս քաղաքական գետնի վրայ ապահով տեղ մը չէր այլեւս, Կաթողիկոսը շատ յաճախ Հայեա կը նատեր քան Սիս, «Եւ մօտեն կը զբաղէր Երուսաղեմի Գործերով»: Զեռագիրներու յիշատակարաններ պրպտելով, Բարգեն Կաթողիկոս ցոյց տուած է թէ «Թլկուրանցին իբրեւ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ տերն էր նաեւ Երուսաղեմի աթոռին»:

Ազարիա Զուղայեցի Կաթողիկոս

Երկրորդ, Բարգեն Կաթողիկոս իր այս հատորին մեջ լայն տեղ տուած է նաեւ 16-րդ դարուն զահակալող Ազարիա Զուղայեցի Կաթողիկոսին զոր «ամենեն Աշանաւոր կաթողիկոսներէն միև» կը նկատէ, «որուն կեանքը անդադրում գործունեութիւն մը եղած է իբրեւ ուսուցիչ եւ իբրեւ կաթողիկոս», Սիսի Աթոռը պայծառացնելով 17 տարի (1584-1601): Զուղայեցիի օրով Երուսաղեմի Աթոռին պարտքերը ծանրացան մոլեռանդ բռնատերու հարստահարութեանց պատճառով, ինչպէս նաեւ Կ. Պոլսոյ կեղորնական կառավարութեան զօշաքաղութեան հետեւանքով: Ուստի, Ազարիա Կաթողիկոս շրջած է հայաշատ կեղորներ հանգանակութիւն ձեռնարկելու համար, Երթալով միևնէր իր ծննդավայրը՝ Յիւ Զուղայ, ուր անձամբ «ժողովեցին բազում եւ անհամար գանձս ուկոյ եւ արծաթոյ», հետև առնելով Երկու պատուաւոր Եպիսկոպոսներ՝ Սրապիոն Ուրհայեցի եւ Պետրոս Կարկառեցի:

Կիլիկիոյ Ազարիա Կաթողիկոս յայտնի եղած է նաեւ Յոռմի հետ մշակած իր յարաբերութեամբ, երբ Գրիգոր ԺԳ Պապի կողմէ ձեռք կ'առնուեր արեւելքի եկեղեցիները

Հռոմի միացնելու ծրագիրը: Ազարիա որպես «ուղղափառ եւ հաւատարիմ վարդապետ Յայաստանեայց Եկեղեցւոյ», ըստ Բարգեն Կաթողիկոսի, պաշտպան կանգնած է իր Եկեղեցիին ու նաեւ զգուշաւոր յարաբերութիւն պահած Հռոմի Պապին հետ: Սակայն Կիլեսերեան հակասութեան մէջ կ'իյսայ երբ կը մէջբերէ Ազարիայի գրած «վաւերական» նամակը նոյն Գրիգոր ԺՊ Պապին, ուր ան «հնազանդութիւն» կը յայտնէ «Հռոմի Եկեղեցւոյն եւ անոր առաքելական օրինութիւնն ու հաստատութիւնը կը խնդրէ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան վրայ»:

Լատիններուն կողմէ կեղծուած «Դաշանց Թուղթ» մը յերիւրուած էր Կիլիկեան թագաւորութեան շրջանին որուն համաձայն իբր թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հռոմի Սեղբեստրոս Պապին մօտ գացած էր եւ իր հնազանդութիւնը յայտնած չորրորդ դարու սկիզբը: Ութ հարիւր տարիներ ետք շինծու այդ «Թուղթ»ը ուրեմն Յայ Եկեղեցւոյ Հռոմի Եկեղեցիին «հպատակութիւնը» մը ցոյց կուտար իբր թէ: Ստուգուած է որ «Թուղթ»ը յետագային գրուած ըլլալով արժեք բոլորովին զուրկ է: Այսքանը պարզեցինը ըսելու համար որ Կիլիկիոյ Ազարիա Կաթողիկոսը այդ կեղծուած «Թուղթ»ին ակնարկելով «զայն Մենք ալ Կ'ընդունինք» ըսած է, եւ թէ «կը փոշմանինք անցածին վրայ, կ'ուրախանանք ապագային համար» աւելցնելով:

«Զայն Կ'ընդունինք» ըսելով Ազարիա Կաթողիկոս մեղանչած կ'ըլլայ Յայ Եկեղեցւոյ ուղիղ դաւանանքին ու ինքնանկախ գոյութեան դէմ: Զարմանալի կերպով Բարգեն Կաթողիկոս կողմնակալ ըլլալով Ազարիայի, չենք գիտեր ինչ պատճառով, կ'այպանէ իր այս գիրքին մէջ Մաղաքիա Օրմանեան եւ սրբագրել կ'ուզէ Օրմանեանի գրածները Ազարիայի մասին «իբրեւ կաթոլիկացած մէկը», պատճառաբանելով որ Օրմանեան «Ազգապատում»ները գրած ատեն չէր տեսած Դարանադեցիի «Ժամանակագրութիւնը» որ կը ժիստէ Ազարիայի նկատմամբ ամէն հակում դէպի Հռոմ:

Այս բոլորով մէկտեղ վերոյիշեալ «Վաւերական» նամակը որ «հնազանդութիւն» կը յայտնէ Հռոմի Պապին, լեցուն է Հռոմի հանդեպ ցոյց տրուած Ենթակայութեան եւ

հնագանդութեան լիաբերան օրինութիւններով, եւ Երբեք չարդարացներ Ազարիայի «ուղղափառութիւնը», որուն համար Բարգեն Կաթողիկոս տկար եւ անցողակի պատճառաբանութիւն մը տուած է միայն, ըսելով որ «Ազարիա հնարաւոր զիջումներ ըրած է Վասիկանին՝ անկից քաղաքականապէս օգտուելու յոյսերով», որոնք սակայն մնացին բոլորովին ապարդիւն, ինչպէս Բարգեն ինք կը հաստատէ:

«Եշմիածին եւ Սիս»

«Եշմիածին եւ Սիս» յաւելուածը կարճ գրութիւն մըն է 1441 թուի Կիլիկիոյ եւ Եշմիածինի կաթողիկոսներու շարժումը կանխող դեպքերու քննութեամբ զբաղող: Աթոռին վերադարձը եւ նոր կաթողիկոսի մը ընտրութիւնը Եշմիածին մէջ նոյն տարին, Երեւանի Պարսից Աղուա պէյին արտօնութեամբ կարելի եղած էր: Եշմիածին մէջ ընտրած եւ օծած էին Կիրակոս Վիրապեցի Կաթողիկոսը, որ իր բարձրոգի դիրքով ճանաչում շնորհած էր Սիսի մէջ նստող Գրիգոր Մուսաբեկեան Կաթողիկոսին, վերցնելով նաեւ Աղթամարի կաթողիկոսութեան վրայ դրուած բանադրանքը:

Յատորի վերջաւորութեան Բարգեն Կաթողիկոս Սիսի եւ Եշմիածինի յարաբերութեան խնդիրը իր բազմերես բովանդակութեամբ կը լուսաբանէ սպառիչ կերպով: Անոնց մէջ կարեւորներն են՝

-«1441-ի շարժումին պատմական պատճառները»

-«Եշմիածին Աթոռին վերահաստատութիւնը եւ Գրիգոր Մուսաբեկեան»

-«Կիլիկիոյ Սիմեոն Կաթողիկոսի թուղթը առ Փիլիապոս Աղբակեցի Կաթողիկոս Եշմիածին»

որոնք թէ՛ իբր բնագիր եւ թէ՛ իբր պատմական վերլուծում մէծ արժեք կը Ներկայացնեն Յայ Եկեղեցւոյ գոյգ Աթոռներու յարաբերութեանց խնդրոյն մէշ: Յիմսական վերլուծում մըն է նաեւ Սիսի եւ Երուսաղեմի յատուկ բաժինը ուր կը խօսուի պատմական յարաբերութեանց եւ

բազում այլ կանոնական հարցերու մասին, եւ կ'ակնարկուի Երուսաղեմի 1652 թուականի ժողովին՝ ընդմեջ Սիսի Ներսէս Սեբաստացի եւ Եշմիածնի Փիլիպպոս Աղքակեցի կաթողիկոսներուն, որոնք համաձայնաբար կանոնական կետեր մշակեցին Աթոռներուն իրաւասութիւնները ճշտելու համար:

Արեւելեան Վարդապետները

Աթոռի վերադարձի ետին կար միշտ Յայաստանի արեւելեան վարդապետներու նեցուկը, որոնք այլեւս Կիլիկիան չեին ընդուներ որպես կեղրոն Յայոց Յայրապետութեան, քաղաքական դժբախտ պարագաներու բերումով: Թող որ Երեւանի քաղաքական կացութիւնն ալ անկէ աւելի յուսատու չեր 1441 թուականին: Բարգէն Կաթողիկոս կը շեշտէ Յայաստանի արեւելեան վարդապետներուն դաւանական եւ վարդապետական անզիջող դիրքը՝ հանդէա յոյն եւ լատին ազդեցութեանց:

Աևոնք մասնաւորաբար Սիւնեաց եւ Յաղբատի դպրոցներուն վարդապետներն եին որոնք կը ծառանային Յայ Եկեղեցւոյ անունով՝ ընդդեմ այն ձեռնարկներուն որոնք յոյն Եկեղեցւոյ մօտենալու կամ յունադաւան ըլլալու Վտանգը կը սպառնային: Բարեբախտաբար, կ'ըսէ հատորիս հեղինակը թէ «Կիլիկիոյ դարպասը միշտ հաշուի կ'առներ արեւելեան Յայաստանի կամքն ու կարծիքը Եկեղեցական խնդիրներու մէջ, մանաւանդ Բշնիի, Յաղբատի, Տաթեւի եւ Արտազի աթոռներու հեղինակութիւնները, որոնք Արեւելեան Յայաստանի պաշտոնական բերանը համարուեցան կաթողիկոսներու ընտրութեանց մէջ»:

Յայաստան անշուշտ քաղաքականապէս անկախ էր Կիլիկիային, եւ այդ պատճառով հայաստանցիք անվարան կը պայքարէին ու երբեք տեղի չեին տար Կիլիկիոյ պետական ճնշումներուն: Մինչդեռ Կիլիկիոյ մէջ տեղւոյն քաղաքականութեան համըսթաց հայեր յոյնին հետ յոյն կ'ըլլային, լատինին հետ լատին, թաթարին հետ թաթար, եւ փոխադարձ խնամիութիւններով կ'ամրապնդէին իրենց քաղաքական դիրքը յանուն Կիլիկիոյ թագաւորութեան,

Եւ սակայն ի վեսա Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան եւ առհասարակ Յայ Եկեղեցւոյ, որուն պաշտպաններ եթէ իրենք կաթողիկոսները չեին, ուրեմն Յայաստանի արեւելեան վարդապետները պիտի ըլլային:

Եզրափակում

Վերջին յօդուածով Բարգեն Կաթողիկոս մանրամասն պատմականը կ'ընէ Լուսաւորչի Աջին եւ զայն պահպանող Աջապահներուն, որոնց սերունդին շարք մը հոգեւորականներ Կիլիկիոյ կաթողիկոսական գահ բարձրացան: Իր ամբողջութեանը մէջ Բարգեն Կաթողիկոսի այս մեծառիր հաստորը միակն է որ կ'ընդգրկէ Կիլիկեան պատմական Աթոռին վաւերական եւ ամբողջական պատմութիւնը, զայն հասցնելով մինչեւ մեր օրերը՝ Կաթողիկոսութեան ներկայ կայքը՝ Ասթիլիասի մէջ զոր ծակեցուց ինք Բարգեն Կաթողիկոս իր կեանքի վերջին տարիներուն:

**S.S. ՎԱԶԳԵՆ Ա.
ԿԱՅՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱԿ
1908-2008**

**Բանախօսութիւն տրուած Միացեալ Նահանգաց
Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի Առաջնորդրանին մէջ
Երջանկայիշատակ Հայրապետի Ծննդեան
հարիւրամեակին Առիթով**

Քսաներորդ դարու երկրորդ կեսին Յայ Եկեղեցին վերջին հարիւրամեակներու ընթացքին առաջին անգամն ըլլալով փայլեցաւ բացառիկ յառաջդիմութեամբ, շնորհիւ Երջան. S.S. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ իր անձին հմայքովն ու նուիրումով, իմաստութեամբն ու բարեմոյն Նկարագրովն եւ իր դիւանագետի բարձր կարողութեամբ, իր գահակալութեան 39 տարիներու երկայնքին, ղեկավարեց այդ սրբազան հաստատութիւնը զայն առաջնորդելով դեպի Խաղաղ, Երջանիկ ու շինարար հորիզոններ: Յայ Եկեղեցին եւ հայ ազգը իրենց անցեալի հարազատ դրոշմը ստացան Վազգեն Հայրապետի գահակալութեամբ միանգամ ընդմիշտ:

Տարի մը առաջ այս օրերուն կը նշեինք Վախճանման հարիւրամեակը Հայոց Հայրիկ S.S. Սկրտիչ Ա Հայրապետին, որ իր աչքերը կը փակէր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մէջ, ու տարի մը ետք աշխարհին կը բանար իր աչքերը նորածին մանուկ մը Շումանիոյ մայրաքաղաք Պուլքըշի մէջ: 1908 Սեպտ. 20ին կը ծնէր միամօր որդին Աքրահամ Պալճեան եւ Սիրանոյշ Մարգարեան ամոլին ու երեք օր ետք մկրտուելով Ս. Աւագանեն կը ստանար Լեւոն Կարապետ անունը: Աստուածային և ախախնամութեամբ Խրիմեան Հայրիկ կը մեկնէր, ճամբան բանալով իր ապագայ յաջորդին, որ ուղիղ Հայրիկի վախճանումն յիսուն տարիներ ետք իր 47 երիտասարդ տարիքին, 1955 թուին, արժանաւորապես պիտի բազմեր Հայոց Հայրապետութեան գերազահ Աթոռին:

Առաջին այդ յիսուն տարիները եղան ճակատագրական, ողբերգական եւ հայ ազգին համար փորձանքներով լեցուն տասնամեակներ, որուն ընդմեջեն նորածին մանուկը Ռումանիոյ մեջ աճեցաւ, զարգացաւ, համալսարանական բարձր ուսմամբ օժտուեցաւ, Խրիմեան Հայրիկի մասին գրեց իր առաջին մեսագրութիւնը, եղաւ հեղինակ շարք մը գիրքերու որպէս մանկավարժ եւ խանդավառ ուսուցիչ ու մարզիկ, մինչեւ այս ատեն երբ նախախնամութեան կանչը զինք հոգեւորական դառնալու կոչման առաջնորդեց իր 35 տարեկանին, հասուն, գիտուն եւ ինքնավստահ քայլերով:

Այսօր, ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի անմացորդ երախտիքով ազգովին կը յիշատակենք S. S. Վազգեն Ա Երշանկայիշատակ Հայրապետի ծննդեան 100-ամեակը որ իր հոգեւորականի յաջորդ յիսնամեակը՝ 1943-ն մինչեւ 1994, նուիրեց Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցւոյ, ևախ որպէս թեմակալ առաջնորդ Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ թեմերուն, եւ ապա շուտով որպէս Երկարամեայ, շինարար, եւ բազում առաջինութիւններով օծուն Կաթողիկոսը Ամենայն Հայոց:

Եթէ իր ծննդեան յաջորդող յիսնամեակը հայոց ցեղասպանութեան, հալածանքի, կենեքումի, Համաշխարհային Ա եւ Բ Պատերազմներու, ինչպէս նաեւ Սովետական կարգերու բռնարարքներու ծանր շղթայ մը եղաւ, Լեռն Կարապետ Պալճեան, ապա օծեալ Հայրապետը Վազգեն Առաջին, որպէս իմաստուն դաստիարակ եւ շնորհալի հոգեւորական, այդ շղթային օղակները մեկ առ մեկ քակելով այդ նոյն տարիները փոխարիխնեց յաջորդող յիսնամեակի համբերատար, ազնուական եւ դիւանագետ հոգեւորականի մը բացառիկ իրագործումներու հոյակապ հանդիսադրութեամբ: Նորընտիր Հայրապետը Հայաստան աշխարհի Երկնակամարին ներցեւ, Արարատի հայեացքին տակ, եւ ի սփիւռս աշխարհի տարածուած իր հոգեւոր զաւակներու կեանքեն ներս գործեց անդադրում, հիացումի եւ պատկառանքի մնայուն եւ հարազատ դեմքը դառնալով թէ՛ հայուն, թէ՛ օտարին, անհաւատին ու գեղջուկին հաւասարապես:

Թող Ներուի ինծի յայտնել այստեղ հետեւեալ յուշը: Ճիշդ յիսուն տարիներ առաջ, 1958 թուի ճիշդ այս օրերուն Մայր Աթոռի մեջ կը նշուեր Կմենայս Յայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա. ի ծննդեան յիսնամեակն ու գահակալութեան Երրորդ տարեդարձը: Ներկայ էին ժամանակի առաջնորդ սրբազաններն ու ականաւոր աշխարհական Ներկայացնուցիչներ ու մտաւորականներ արտասահմանի ամեն կողմերէն: Յոն անձամբ Ներկայ էր նաեւ Երիտասարդ հոգեւորական մը, որ հրաւեր ստացած էր Գերագոյն Յոգեւոր Խորհուրդն, ու Եթովպիային որպէս տեղւոյն հոգեւոր հովիւր առաջին անգամն ըլլալով Յայրենիք ու Սուլր Եջմիածին ուխտի կ'երթար խանդավառութեամբ ու ամբողջ հայոց պատմութիւնը ծրարած իր մտքին ու սրտին մեջ: Յոն Մայր Տաճարին մեջ ան կը ստանար մասնաւոր վարդապետի չորս աստիճանները Վեհափառ Յայրապետին օրինութեամբ: Այսօր արտասահմանէն Մայր Աթոռ այցելող հոգեւորականներու շարքին մեջ եղող Ձեր այսօրուան բանախօսը կը մնայ Երեք Վերապրողներէն մին որ յիսուն տարի առաջ այցելած ըլլայ Մայր Աթոռ Վազգեն Կաթողիկոսի ծննդեան յիսնամեակին առիթով: Պատմական վկայութիւն մըն է այս որ թերեւս պիտի ուզեիք գիտնալ:

1941 թուականին վախճանած էր Ռումանիոյ թեմին Առաջնորդը՝ Յուլիկ Արք. Չոհրապետան: Բոլորին աչքը կեղողոնացած էր Երիտասարդ մտաւորական ուսուցչին Վրայ, որոնց խնդրանքին ընդառաջելով ու մանաւանդ լսելով Ներքին կանչը դեաի Քրիստոն Եւ Յայ Եկեղեցի, Լեռն Կարապետ Պալճեան, Յամաշխարհային Բ Պատերազմի արհաւիրըներուն ընդմշեն, ռմբակոծուած Եւ Վիրաւոր Եւրոպայի ամենավտանգաւոր ու քանդուած ուղիներով, շոգեկառքի հինգ օրուան գնացքով, անապահով Եւ տաժանելի ճամբորդութեամբ, Պութրեշէն Աթէնք կը հասնէր, ստանալու համար հայ Եկեղեցւոյ հոգեւորականի կարգերը՝ Յունաստանի հայոց Առաջնորդ Կարապետ Արք. Մազլւմեասի ծեռամբ, 1943 Սեպտ. 29 Եւ 30 օրերուն Աթէնքի Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյ մեջ: Յունահայոց առաջնորդը մերձաւորագոյն Եպիսկոպոսն էր որմէ Պալճեան կրնար ծեռնադրութիւն ստանալ: Կարելի է

Երեւակայել նորընծայ հոգեւորականին անձկութիւնն ու ապագայի նկատմամբ իր զգացած վերապահութիւնն ու անորոշութիւնը ժամանակի խիստ պայմաններուն ներքեւ, պատերազմի եւ համայնավարութեան, ռմբակոծումի եւ հալածանքի, որոնք ամենօրեայ իրական պատահմունքներ եին իր աչքին առցեւ, եւ որոնք սակայն մեզի համար թերեւս պատմական տեղիք կը թուին ըլլալ միայն:

Արտասովոր եր նաեւ հոգեւորականի մը համար չանցնիլ հոգեւոր կրթարանէ մը եւ ուսանիլ տարերը Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան, ծեսին եւ աստուածաբանութեան: Այդ անհրաժեշտութիւնը զլացուեցաւ ընծայացու Պալճեանին որ սակայն օժտուած եր հոգերանական եւ փիլիսոփայական, մանկավարժական եւ գրական հասուն եւ անփոխարինելի գիտութիւններով: Այսուհանդերձ, Ռումանիոյ Թեմին պահանջըն նկատի առնելով, ձեռնադրիչ Կարապետ Մազլըմեան արքեպիսկոպոս կանոնական ձեռնադրութեամբ թեկնածուն բարձրացուց երկու օրուան մեջ աշխարհական վիճակէն հոգեւորականի, տալով նաեւ անոր վեղար եւ մասնաւոր վարդապետի աստիճանները, ծաղկեայ փիլոն եւ լանջախաչ կրելու իրաւունք, վերակոչելով զինք Վազգեն Վրդ. Պալճեան, իր կատարած բացառիկ այդ ձեռնադրութիւնը ուղղակի Ենթարկելով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի շուտափոյթ հաւանութեան, ուր չկար Կաթողիկոս, կար միայն Ազգընտիր Տեղակալը՝ Գեղրդ Արք. Չորեքճեան, որուն պիտի յաջորդէր Վազգեն Հայորապետ տասնամեակ մը ետք:

Նորընծայ Վազգեն Վրդ. Պալճեան, որուն կ'ընկերանար իգնատիոս քահանայ Քիլիմեան, միասին, դարձեալ պատերազմի արհաւիրըններուն ընդմշէն ապահով կը վերադառնար Պուրքեշ՝ պատրաստ Աստուծոյ օգնականութեամբ վարելու իր պաշտօնը, Սույավայի Սուլը Հաճկատար վանքին մեջ անցընելով իր քառասունքը ու հոն մատուցանելով իր անդրանիկ պատարագը:

1945 թուին Տեղակալ Գեղրդ Արք. Չորեքճեան, բռնակալ Ստալինեն կը ստանար անկարելի նկատուած շարք մը արտօնութիւններ, եւ Յունիսին արդէն իսկ ուշացած Ազգային-Եկեղեցական ժողովը կը իրաւիրէր ի

Մայր Աթոռ, Նախագահութեամբ իր սննդակից եւ դասակից Տանն Կիլիկիոյ մեծանուն Կաթողիկոս Գարեգին Ա Յովսէփեանցի որ Ասթիլիասէն յատկապէս Մայր Աթոռ կը ժամանէր: Աշխարհասփիւր հայ Եկեղեցիներու պատգամաւրուները, հասնելով Մայր Աթոռ, միահամուր Գերգ Տեղակալ Չորեքճեան արքայիսկոպոսը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս կ'ընտրէին, որպէս ԳԵՂՐԳ ՎԵՅՐՈՐԴ, ու Կիլիկիոյ գիտնական Գարեգին Ա Վեհափառ Հայրապետը անձամբ կ'օժէր զինք:

Յոն Եր առաջին անգամն ըլլալով որպէս թեմակալ առաջնորդ նաեւ Վազգէն Վրդ. Պալճեան, իր առաջին հայեացը ուղղելու Մայր Տաճարին, Արարատին ու Հայրենիքին, ստանալու համար նաեւ Նորընտիր Կաթողիկոսւն իրեն յապահած օրինութիւնը՝ ի Ներկայութեան նոյն ինքն Կարապետ Արք. Մազլմեանի, իր հոգեւոր ծնողին, որ որպէս թեմակալը Յունահայ Թեմին կը մասնակցէր ժողովին եւ Հայրապետի օծման: Վազգէն Վրդ. Երեք տարիներ ետք, 1948-ին, անգամ մը եւս կ'այցելէր Մայր Աթոռ Ծայրագոյն Վարդապետի աստիճանները ստանալու համար Վեհափառ Գերգ Զ Հայրապետէն, եւ անկէ միայն Երեք տարիներ ետք՝ 1951-ին Եպիսկոպոսութեան կը բարձրանար որպէս Ռումանիոյ թեմակալ առաջնորդ նոյն Հայրապետի ձեռամբ:

Բռնակալ Ստալին մեռած Եր 1953-ին, ու շնչասպառ Հայ Եկեղեցին թարմ շունչ մը առնելու պատեհութիւնը կ'ունենար, երբ մասնաւանդ Աստուծոյ կամքով Ռումանիոյ Առաջնորդ Վազգէն Եպս. Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս կ'ընտրուէր 1955 թուի Սեպտ. 30-ին գումարուած Ազգային-Եկեղեցական ժողովին կողմէ, ու Յոկտ. 2-ին կ'օժուէր ու կը գահակալէր որպէս Վազգէն Ա Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ներկայ ութ Եպիսկոպոսներու ձեռամբ: Նորընտիր Հայրապետը անձանօթ մըն Եր արտասահմանի հայութեան, սակայն Սովետական իշխանութիւններ զինք յարմար գտած էին որպէս իրենց թեկնածուն, որուն համար ալ Գերագոյն Յոգեւոր Խորհուրդը գործի լծած Եր զինք Ներքին թեմեր այցի Երթալու տօնական եւ այլ առիթներով Երեք ամիս-

Ներ շարունակ, Երեւանէն Թիֆլիս, Կիրովապատէն Լենինական, Ատրաբեյճանէն Կիրովական, Պուլկարիայէն Ռումանիա, ամէն տեղ ու ամէն հայ Եկեղեցիներուն մէջ մէկ առ մէկ պատարագելու եւ քարոզելու:

Սքօղեալ այդ թեկնածութեան մէջ Աստուծոյ մատը կար, ու հայ Եկեղեցին ու ազգը միայն շնորհակալ եւ Երախտապարտ կրնային ըլլալ օրուան իշխանութեանց իրենց կատարած նախընտրութեան համար: Ապագան միայն այդ ճշմարտիւ ցոյց տուաւ մեր Եկեղեցին ու ազգին: Միահամուռ կատարուած քուեարկութեամբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Գահը կը բարձրանար այլապէս լաւագոյն թեկնածուն՝ Աստուծոյ Ըստրեալը Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Վազգէն Ա Յայրապետը Ամենայն Յայոց:

Գործունեութեան ընդարձակ, խոպան եւ բազմաշփոթ դաշտ մը կը տարածուէր 47 տարեկան Երիտասարդ Յայրապետին առջեւ: Յաւասարակշռութեան բացարիկ ծիրքով, կազմակերպուած փայլուն միտքով, նուիրումով եւ իրեն յատուկ լաւատեսութեամբ իր յառաջիկայ հայրապետական գործերը հինգամեակներու յաջորդականութեամբ եւ նախապատութեան կարգով լրջօրէն եւ հիանալի կերպով դասաւորել գիտցաւ, եւ ամէն գործ, սկսած աղօթքով, գտաւ իր յաջող Ելքը, հնգամեակ առ հնգամեակ, առանց բացառութեան թէ՛ Մայր Աթոռէն եւ թէ՛ աշխարհասփիւր թեմերէն ներս ուր անձամբ տասնեւ աւելի Յովուապետական անսախընթաց այցելութիւններ շնորհեց:

Իւրաքանչիւր հինգ տարի գտաւ իր բովանդակալից արդիւնքը ամէն մարզէ ներս, հոգեւոր, վարչական, թեմական, ուսումնական, շինարարական, միջ-Եկեղեցական, պետական, միջազգային, գեղագիտական, հրատարակչական, մշակութային, բոլորն ալ հերթական կարգով՝ տարածուած ութը համահաւասար հնգամեակներու վրայ: Թերեւս Յայրապետը ինք չնկատեց այս կազմակերպեալ յառաջընթացը իր սրբազան գործերուն, սակայն եւ այսպէս պատմութեամբ զբաղող մը Երախտիքով պիտի գար հաստատելու զայն:

Վազգեն Հայրապետ, ինչպես ինք սովոր էր ըսել, եղաւ «**Դայ Եկեղեցոյ առաջին սպասաւորը**», որ իր ընթացքով եւ բազում իրագործումներով մօտեցուց իր ցրուեալ հոտը Ս. Եջմիածնին, ինք անձամբ մօտենալով իր հոտին, եւ պատուով ու փառքով ներկայացնելով Հայ Եկեղեցին օտար աշխարհին: Դիւանագետի իր թաքրուս առաքինութիւնը զինք դարձուց օրուան մարդը, որ կրցաւ դժուարին ժամանակներու մեջ ամեն ձեռնարկ յաջողցնել յաչս Խորհրդային իշխանութեանց ու Հայրենի պետութեան: Իրեն նկատմամբ պետական անձերուս ցոյց տուած պատկառանքն ու յարգանքը բնական երեւոյթներ եղան, եւ երբեք բռնազրուիկ, որովհետեւ Վազգեն Ա գիտեր լսելու եւ խօսելու ժամանակը, զգայուն էր կացութեանց նկատմամբ, եւ խնդրելու ու ստանալու, եւ երբեք չմերժուելու ակնածանքը կը վայելէր, ամենայն պատշաճութեամբ, անայլայլ լաւատեսութեամբ, համբերութեամբ եւ հաւատքով:

«զԱստուած փևոռելու իր ճանապարհին վրայ Մայր Աթոռ Ս. Եջմիածինը գտեր էր», ինչպես ինք յաճախ կ'ըսէր: Յանուն Սուրբ Եջմիածնի եւ Հայոց Ըսդիանրական Հայրապետութեան ու անոր հեղինակութեան, Վազգեն Հայրապետ եղաւ մեր ժամանակներու կառուցող Հայրապետը: Վանական համալիրը բոլորովին պայծառակերպրւցաւ՝ շնորհիւ իր մտաւորականի եւ արուեստագետի բարեմասնութեանց: «Խոնարհուած» իին վանքեր մեծ մասամբ վերանորոգուեցան: Բարերարներ անպակաս եղան, տեսնելով իրական դիտապետը Հայոց որ իր զգուշաւոր իմաստութեամբ կը յարաջիմէր, քայլ առ քայլ, թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛ շինարար իր ծրագիրներուն մեջ միշտ մնայուն յաջողութիւն արձանագրելով:

Առաջին իսկ օրեն, 1956-ին, Հայրապետը իմաստութիւնը ուսեցաւ հոյլ մը ճարտարապետներով յատուկ եւ մնայուն յանձնաժողով մը կազմել, ատենապետութեամբ յայտնի ճարտարապետ Վարագդատ Յարութիւնեանի, որ 99 տարեկանին անցեալ տարի կնքեց իր մահկանացուն: Սոյն յանձնախումբը որ աւելի քան 35 տարիներ մնաց Հայրապետի կողքին, բոլորն ալ հաւատարիմ ու տաղան-

դաւոր անձինք, որոնք յարատել աշխատեցան, սկսելով 1957 թուի Վեհարանի ազատագրումն եւ վերակառուցումն, մինչեւ այս օրը՝ 1990 Մարտ 31-ին, երբ Վազգեն Հայրապետ օրինեց հիմնաքարը Երեւանի յոթելինական Մայր Եկեղեցւոյ: Նորակառոյց մայր Եկեղեցւոյ նախագիծը պիտի ըլլար կատարեալ, ու Կաթողիկոսը ինք, անձամբ վաւերացներ ճարտարապետ Ստեփան Զիւրծեանի նախագիծը 1992 Օգոստի 29-ին, իր Վախճանումն ճիշդ երկու տարի առաջ, որպես վերջնական նախագիծ, ներկայացուած աւելի քան 22 այլ յատակագիծներու շարքին:

Հայոց ծերուսազարդ Հայրապետը մարգարեաշունչ հետեւեալ խօսքերով օրինեց հիմնաքարը Հայ Եկեղեցւոյ քրիստոնեութեան Մեծ Դարձի նախօրէին կանգնուելիք Մայր Եկեղեցւոյ հողին վրայ.

«Իմ հայեացքը ուղղելով դժպի մօտ ապագան, մօտ տաս տարի յետոյ, իմ հոգու աչքերով տեսնում եմ այն հոյակապ տաճարը որ պիտի բարձրանայ այստեղ, եւ սուրբ խաչը պիտի սկանայ դժպի երկինքը: Դաւանաբար ես այստեղ չեմ լինելու, բայց գուց կը յիշեք ինձ այդ օրը»:

Ինչպէս չիշել Երախտարժան Հայրապետը: Կարելի էր Վազգեն Հայրապետի կատարած ամեն մի գործ «անսախընթաց» նկատել, երբ ականատես կ'ըլլայինք իր արտասահման կատարած հովուապետական այցելութիւններուն, եւ կամ երբ մենք Մայր Աթոռ կ'այցելէինք: Առլանտեանի եւ Խաղաղականի ափերուն հասնող առաջին Հայրապետը եղաւ ան, եւ յիրաւի մի քանի սերունդներու իրական Հայրապետը զոր տեսնելու բախտը ունեցան անձամբ եւ աջը համբուրելու: Օստար Եկեղեցական պետք ի՞ր օրով միայն սկսան պաշտօնական այցելութիւններ տալ Մայր Աթոռ, որոնց ինք անձամբ այցելեր եր, Վատիկան, Անկարա Եկեղեցւոյ Լամպէթի պալատը, Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Ուղղափառ պատրիարքութիւնը, եւ կամ Յոնիկ Մալապար Եկեղեցւոյ Կաթողիկոսարանը, Գահիրէի Ղպտի Ուղղափառ եւ Եթովպիոյ Ուղղափառ պատրիարքութիւնները առանձինն, իր արտասահմանեան այցելութեանց ընթացքին,

կանոնաւորաբար, ընդունուելով ամենայն պատշաճութեամբ ու Յայոց Յայրապետի վայել պատկառանքով թէ՝ հոգեւոր պետերէն եւ թէ՝ մասնաւանդ քաղաքական դէմքերէն:

Որպէս վարչագետ Յայրապետ, Վազգեն Կաթողիկոս կազմակերպեց վանական կեանքը, բարձրացուց մակարդակը Յոգեւոր ճեմարանին, իրատարակեց «Եջմիածին» ամսագիրը կանոնաւոր կերպով ու կրօնագիտական եւ բանասիրական լուրջ ուսումնասիրութիւններով, ձեռնադրեց 65 եպիսկոպոսներ, կատարեց եօթնամեայ վեց Միւռոնօրինեքներ, գրեց յատուկ կանոնագրութիւն ներքին թեմերուն համար, հաստատեց արտասահմանի եօթը նոր թեմերը՝ Աւստրալիոյ, Պրազիլի, Ռուրուկուայի, Գանատայի, Գերմանիոյ, Կեդրոնական Եւրոպայի, Չուիցերիոյ, ինչպէս նաև Յայաստանի 1991-ի անկախութենեն անմիջապէս ետք հայրենի պատմական թեմերը սկսաւ Վերականգնել՝ Գուգարքի, Սիւնիքի, Արագածոտնի, Արմաւիրի, Արցախի եւ Կոտայքի, որոնք իր յաջորդին՝ Գարեգին Ա Յայրապետի ձեռքով պաշտօնապէս հօչակուեցան:

Տասնամեակներու ընթացքին Շինարար Յայրապետը ի հիմանեւ կառուցեց Վանատունը՝ 1978ին, արտասահմանեն այցելող Եկեղեցական եւ աշխարհական հիւրերուն համար: Վերակառուցեց Ղազարապատի հին շենքը՝ 1974-ին, Յայկաշեն հայրապետական ամառանցը Բիւրականի մէջ՝ 1972-ին, եւ Գանձատունը Ս. Էջմիածնի մէջ 1982-ին՝ ուր սրբոց մասունքներ, ձեռագիր մատեաններ, կաթողիկոսներու հնադարեան զգեստներ եւ սրբազն սպասներ, Գեղարդն ու Լուսաւորչի Աջը ի պահ կը մնան: Յաստատեց նաև Ս. Սահակ եւ Ս. Սեսրոս ու Ս. Ներսէն Ծնորհալի հայրապետական շքանշանները, որոնք իր օրով յատուկ կոնդակներով շնորհաբաշխուեցան արժանի անձերուն:

Վազգեն Յայրապետ պատմական քայլեր եւս առաւ երբ 1962-ին ընդառաջելով Եկեղեցեաց Յամաշխարհային Խորհուրդի հրաւերին, անձամբ Չուիցերիա այցի ելաւ ուր պաշտօնական դիմում ներկայացուց Յայ Եկեղեցւոյ անդամակցութեան համար Եկեղեցեաց Խորհուրդին: Նոյն

տարուան Օգոստոսին Կեդրոնական Խորհուրդը ընդառաջելով հայրապետական դիմումին Հայաստանեաց Եկեղեցին որպէս անդամ ընդունեց Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդն ներս: Ան յաջորդ տարին, 1963-ին Երուսաղեմ մեկնեցաւ առաջին անգամն ըլլալով ու իր Հայրապետական կրաւերով համազգային յանձնաժողով մը գումարեց իր նախագահութեամբ ծեռնարկելու համար Սուլը Յարութեան Տաճարի մեծածախս Վերանորոգութեան, որուն մէկ երրորդը կ'իյնար հայոց պատրիարքութեան վրայ: Տաճարը Վերանորոգուեցաւ ըստ ծրագրի ու լրացաւ իր ժամանակին ի պատիւ Երուսաղեմի երեք պատրիարքութեանց, ընդ որս եւ հայոց Սրբոց Յակոբեանց Պատրիարքութիւնը:

Կազգին Հայրապետ անգամ մը եւս Երուսաղեմ այցելելով կատարեց բացումը Ժառանգաւորաց Կարժարանի նոր շենքին, եւ 1968-ին յատուկ կրաւերովը Ամերիկայի Արեւելեան թեմի առաջնորդին, Հայրապետը Նիւ Եորք ժամանեց օծելու համար քաղաքի հոյակապ Ս. Վարդան Մայր Տաճարը: Կասկած չկայ որ իր հովուապետական այցելութիւնները աշխարհի չորս ծագերուն, Միջին Արեւելք, Եւրոպա, Հնդկաստան, Յիւսիս եւ Հարաւ Ամերիկաներ ու Ներքին թեմեր, առաւել եւս Վերակենդանացան ու աշխոյժ դարձան իրենց առաքելութեան մէջ: Թրիստոսի աւանդն ու հայ ժողովուրդի մշակոյթը Հայրապետի խօսքերուն մէջ փայլեցան ընդմիշտ, զիրար լրացնելով եւ իրարու զօրակից դառնալով:

Վերջին անգամ կարճ այցելութեամբ 1989 թուի Յուլիսարին Նիւ Եորք ժամանեց Հայոց Կազգին Ա Երջ. Հայրապետը այս անգամ կսկիծ սրտին երկու ամիս առաջ պատահած Հայաստանի համատարած երկրաշարժի աղետին հետեւանքով կազմակերպելու համար համազգային հանգանակութիւն բարձրագոյն մակարդակի վրայ: Եկան հիւսիսն ու հարաւեն, Եւրոպայէն ու Միջին եւ Ծայրագոյն Արեւելքն ծեռք երկարելու Հայոց Հայրապետին որ իր աղօթքը վերջին անգամ միահամուռ բարձրացուց առ Աստուած Ս. Վարդան մայր տաճարին՝ մէջ արցունքը աչքերուն:

Յայ Եկեղեցւոյ միասնականութիւնը Ս. Եջմիածնի հոգեւոր առաջնորդութեան ներքեւ եղաւ ու մնաց Յայրապետին սրտին ու մտքին առանցքը, հակառակ տեղի ունեցած բաժանումներուն եւ հայրապետական մի քանի թեմերու գրաւումներուն Կիլիկիոյ Աթոռին կողմէ, որոնց համար անվերջ իրաւեր կարուաց սիրոյ եւ կանոնի, իրաւասութեան եւ հեղինակութեան ուղին ցոյց տալով։ Վազգեն Յայրապետ մնաց իր բարձրագոյն դիրքին վրայ աներեր, անվարան, վճռակամ եւ միշտ յուսալից, մինչեւ իր վախճանը։ Մտահոգութեաւ նաեւ Երուսաղեմի ներքին խնդիրներով եւ միշտ իր պարտքը նկատեց հսկել եւ ի հարկին միշամտել, ինչպէս պատահեցաւ 1967 թուին երբ 23 թանկարժեք ձեռագիրներ յանկարծ աճուրդի կը հանուեին Լուստոնի մէջ։ Իր ազդեցիկ ու վճռակամ սաստը հասցուց Երուսաղեմ, գտաւ պատասխանատուները, գտաւ նաեւ ճիշդ անձերը որոնք թնդեցին, վնասուց հատուցումը կատարեցին ու փրկեցին ձեռագիրները ստոյգ կորուստ։

Վազգեն Յայրապետի գերեզմանը կը կնքենք անվարան գրելով սա տողերը։ Յուսահատիլ չգիտցող եւ բարին կամեցող ու կատարող Յայրապետը եղաւ ան երբ 1994 թուի Օգոստոս 18-ին, դիմաւորելէ Ետք նորանկախ Յայաստանի Յանրապետութիւնը, եւ կատարելէ Ետք իր վերջին Անկախութեան Միւրոնօրինեքը 1991 թուին, ստանալէ Ետք Յայաստանի Յանրապետութեան «Ազգային Յերսու» պատւոյ շքանշանը, որպէս առաջին քաղաքացին նորանկախ Յանրապետութեան, փակեց իր աչքերը առ յաւետ յետ Երկարատեւ հիւանդութեան, հանդիսանալով հայոց պատմութեան վերջին շրջանի ամենեն կարկառուն դեմքը, որ իր բազմարդիւն եւ անմասցորդ կեանքը կը եց, խղճի մտօք կատարելագործելով ամեն ինչ որ իր համոզումովն ու դատողութեամբ արժանի էին կատարուելու ի փառս Աստուծոյ եւ հայ ազգին։

ԵՐԵՒԱՆԻ ՆՈՐԱՃԵՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԻՉ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

**S. S. Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի
Ծննդեան 100-ամեակին Առիթով
(1908-1994)**

**«Իմ հայեացքս ուղղելով դէպի մօտ ապագան, մօտ 10
տարի յետոյ, իմ հոգու աչքերով տեսնում եմ այն հոյակաա
տաճարը, որ պիտի բարձրանայ այստեղ, եւ սուրբ խաչը
պիտի սլանայ դէպի երկինք: Յաւանաբար ես այստեղ չեմ
լինելու, բայց գուցէ կը յիշէք ինձ այդ օրը»:**

ՎԱԶԳԵՆ Ա.

Նախապատրաստութիւն

Անշուշտ կը յիշէ Երախտապարտ հայ ժողովուրդը իր բազմերախտ եւ Շինարար Յայրապետը որ սկիզբը դրաւ Երեւանի Մայր Եկեղեցւոյ շինութեան՝ Յայոց Թրիստոնեութեան Դարձի 1700-ամեակի պատմական առիթով: Թեեւ ինք չտեսաւ իր մարմնաւոր աչքերով, տեսաւ ու վկայեց անոր իրագործումը իր «հոգու աչքերով»:

1989 Յուլիսի 14-ին Մայր Աթոռի դիւանը կը հաղորդէր որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա.ի նախագահութեամբ Գերագոյն Յոգեւոր Խորհուրդն ու Մայր Աթոռի ճարտարապետներու յանձնաժողովը միացեալ նիստին որոշած էին Երեւանի մեջ «կառուցանել մի մեծաշուրջ Եկեղեցի, հայկական դասական ոճով, ուրտեղ շուրջ 2500 հաւատացեալներ կարողանային միատեղ աղօթել»: Երեւանի Մայր Եկեղեցին պիտի կանգներ ի նշանաւորումն Թրիստոնեայ Յայաստանի 17-րդ դարադրին:

Մայր Աթոռ կը դիմէր Երեւանի քաղաքապետարան, ու այս վերջինս իր 1990 թուի Մարտի 4-ի նպաստաւոր որոշմամբ, յարմար կը գտներ Մայր Եկեղեցւոյ կառուցման տրամադրել դէպի Երկաթուղային կայանը տանող «Տիգրան Մեծ» պողոտայի Վրայի բարձրադիր տարածքը:

Յուշաքարի Զետեղում

Եկեղեցւոյ Յուշաքարի Զետեղումն ու Օրհևութիւնը կը կատարուէր 1990 Մարտ 31-ին Վազգեն Ա Կաթողիկոսի ծեռամբ եւ ի Ներկայութեան քաղաքապետ Արտաշես Գեղամեանի, որ իր բացման խօսքով կ'ըսէր, թէ «Կ'անցնեն տարիներ եւ հայոց հինաւորց մայրաքաղաքում վեր խոյացած հաւատի նոր տաճարում ինկարոյր անարատութեամբ կը ցոլցւան ու կը բուրեն մեր ժողովրդի յոյսի, հաւատի, սիրոյ, յաւերժութեան մոմերը»:

Վազգեն ծերունազարդ Յայրապետ 82 տարեկան էր արդեն, որ կոչ ուղղելով կ'ըսէր. «Եկեղեցւով լուսոյ սուրբ խորանը, որովհետեւ նրանից ծագեց մեզ լոյս Յայրապետան աշխարհի վրայ»: Յայրապետը օրհևութ այդ առիթով գետեղուած Յուշաքարը, զայն կը նկատէր «որպէս մեր օրերում Յայրապետանեայց Առաքելական Եկեղեցու վերազարթօնքը խորհրդանշող պատմական մի նշանաւոր իրադարձութիւն»:

Յայրապետի մարգարեաշունչ խօսքերը կը մնան որպէս յաւերժական վկայութիւն 2001 թուին կառուցուելիք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Եկեղեցւոյ, երբ կ'աւելցներ ու կ'ըսէր.

«Իմ հայեացքը ուղղելով դէախ մօտ ապագան, մօտ 10 տարի յետոյ, իմ հոգու աչքերով տեսնում եմ այն հոյակաա տաճարը, որ պիտի բարձրանայ այստեղ, եւ սուրբ խաչը պիտի սկանայ դէախ երկինք: Յաւանաբար ես այստեղ չեմ լինելու, բայց գուցէ կը յիշեք ինձ այդ օրը»:

Վաստակաւոր ճարտարապետ Վարազդատ Յարութիւնեան, տարեկիցը Վազգեն Յայրապետի որ տակաւին ի կեանս է ցայսօր, որպէս նախագահը Մայր Աթոռի ճարտարապետներու յանձնախումբին, խօսք առնելով Վստահութիւն կը յայտներ որ «մայր տաճարը պիտի դառնայ մայրաքաղաքի ճարտարապետական զարդերից մէկը, հայկական Եկեղեցական ճարտարապետութեան մերօրեայ մի մեծագործութիւն»: Քիմսաքարի վրայ արձանագրուած կը մնար հետեւեալ յիշատակարանը.

**«Այստեղ կառուցուելու է Երեւան քաղաքի մայր տաճարը
յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին՝ նուիրուած Յայ Եկեղեցու
հիմնադրութեան 1700- ամեակին: Մայր Աթոռ
Ս. Էջմիածին, 31 Սարտի 1990 թ.»**

Յատակագիծերու Պատրաստութիւն

Երեւանի Մայր Եկեղեցւոյ կառուցման յատակագիծերու աշխատանքը իսկոյն բացուած յայտարարութելով, Մայր Աթոռ որոշեց Ներկայացուած երեք առաւել յաջող նախագիծերու հեղինակներուն տալ յատուկ Վարձատրութիւն, իսկ նախագիծերէն մեկի ընտրութիւնը պիտի վերապահուեր Կազգէն Կաթողիկոսին: Յայաստանէն եւ արտասահմանէն ընդամենը 33 նախագիծեր ստացուեցան, առանց յայտնելու հեղինակներու անունները, այլ միայն գանոնք զատորոշելով հինգ թիւերու խորհրդանշաններով:

Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի որոշումով կազմը եցաւ ինը հոգինց քննիչ յանձնախումբ մը, ըստ հետեւեալին. ճարտարապետ Վարազդատ Յարութիւնեան՝ նախագահ, ճիմ Թորոսեան, ՀՀ եւ քաղաքաշինութեան նախարար Ռոմեօ Չուկհակեան, Երեւանի գլխաւոր ճարտարապետ Մկրտիչ Մինասեան, ճարտարապետ Արմեն Յախնազարեան՝ Գերմանիային, Վաստակառ ճարտարապետ Պաղտասար Արզումանեան, նկարիչ Գրիգոր Խանչեան, Մայր Աթոռի դիւնապետ Ներսէս Արքեպս. Պողապալեան, եւ Արարատեան թեմի առաջնորդական փոխանորդ՝ Գարեգին Եպս. Ներսիսեան:

Քննիչ Յանձնախումբի Աշխատանքները

Քննիչ Յանձնախումբի առաջին նիստը Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի նախագահութեամբ գումարուեցաւ 1992 Փետրուար 6-ին, ատենապետութեամբ Վարազդատ Յարութիւնեանի եւ ատենադպրութեամբ Պաղտասար Արզումանեանի: Իսկ Փետրուար 17-ի ժողովին նախագիծերը մասնամասն քննութեան ենթարկել ետք որոշուեցաւ 11 նախագիծերը նկատի ունենալ, եւ մնացեալ 22-ը՝ «որոնք պակաս չափով էին բաւարարում», դուրս ձգել: Երեք օր ետքի նիստին, աելի եւս կրճատեցին նախագիծերու թիւը,

Երեքը դուրս ձգելով ու միայն ութը պահելով, ու զանոնք փոխադրելով Երեւանեն Եջմիածին, Վեհարանի սրահներուն մեջ ցուցադրութեան դրուեցան, «որպէսզի հնարաւորութիւն տրուի Վեհափառ Յայրապետին ու վանքի միաբանութեանը նոյնպէս դրանց ծանօթանալու»:

Յանձնախումբը իր Փետրուար 25-ի նիստին, կրկին հանգամանօրեն քննելով մնացեալ ութը յատակագիծերը եկաւ սա եզրակացութեան. «Դրանից ոչ մեկը լիովին չի կարող երաշխաւորուել կառուցման համար»: Յաւելեալ ժամանակ եւ պատուագին ընծայելով, լաւագոյն նախագիծերու հեղինակները Վերաքննեցին իրենց աշխատանքը, որուսըմ երեքը եւս նկատողութենէ դուրս ձգուեցան, ու «բարձր՝ Մրցանակի միայն 2 նախագիծ ճանաչուեցին, իսկ յուրահիւսական Մրցանակի՝ Յ»: Ապա յայտնուեցան թուանշաններու ետին գտնուող հեղինակներու անունները:

Նախապատիւ համարուած առաջին երկու նախագիծերու հեղինակներն եին Ստեփան Քիւրքճեանս ու Արտակ Բեսիկ Ղուլեան ճարտարապետները. իսկ միւս երեքը՝ Անահիտ Թարխանեան, Օլեգ Վարդանեան եւ Նուեր Ասատրեան (միասին), եւ Ռազմիկ Ասատրեան ճարտարապետները: Առաջին երկուքին համաճայնութեամբ ժամանակ տրուեցաւ իրենց աշխատանքը Վերամշակելու մինչեւ 1992-ի Սեպտեմբերի վերջը:

Կաստակաւոր ճարտարապետ Ստեփան Քիւրքճեանի Վերջնական նախագիծը քննարկուեցաւ նոյն թուականի Օգոստոս 29-ին եւ ընդունուեցաւ Կազգեն Վեհափառ Յայրապետի «Կատարեալ Ե. Կազգեն Ա.» մակագրութեամբ: Ափսոս սակայն որ Կազգեն Շինարար Յայրապետ, որ այնքան կառուցումներ իրագործեց Ս. Եջմիածնի վանական համալիրն ներս, Վերականգնելով Վեհարանն ու այլ վանքեր Յայաստանի տարածքին իր Երկարամեայ գահակալութեան շրջանին, չհասաւ կատարելու հիմնարկեքը Երեւանի Մայր Եկեղեցւոյ, իր 1994 թուի Օգոստոս 18-ի վախճանումին հետեւանքով: Այսուհանդերձ, դարակազմիկ այս ծրագիրը յηացողն էր նոյն ինքն Երախտաշատ Կազգեն Յայրապետ:

Հիմնարկեքն ու Կառուցումը

Երեւանի նոր կառուցուելիք Մայր Եկեղեցւոյ Յուշաքարը օրինած էր S.S. Վազգեն Ա Յայրապետը: Եկեղեցւոյ հիմնարկեքը կատարեց իր յաջորդը՝ S.S. Գարեգին Ա. Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսը 1997 Ապրիլի 7-ին, Առաքեալներու անուններով օծելով 16 հիմնաքարեքը: Գարեգին Ա Կաթողիկոս եւս, դժբախտաբար երջանկութիւնը չունեցաւ կատարելու գեղակերտ Տաճարին օծումը, իր վաղաժամ վախճանումին հետեւանքով որ պատահեցաւ 1999 թուի Յունիսի 28-ին:

Նորաշեն Եկեղեցւոյ կառուցումը աւարտեցաւ 2001 թուականի աշնան, Յայաստանի Զրիստոնեութեան Դարձի 1700-ամեակին, հայ Եկեղեցական ճարտարապետութեան հարազատ ոճով, մուտքի երկու գմբեթակիր մատուններով՝ մին յանուն **Տրդատ Թագաւորի** եւ միւսը՝ **Աշխեն Թագուհիի**, կեղրոնական բարձրադիր գմբեթով եւ մուտքի զանգակատունով: Տաճարի արտաքին չափերը 58ով 58 մեթր են, իսկ բարձրութիւնը՝ 54 մեթր, այսպէս որ, ըստ ճարտարապետի հաշուարկումներուն, «Ներսում միանգամից կարող է տեղաւորել մինչեւ 3000 մարդ, որից 1700-ը՝ նստատեղիներով»:

Տաճարի ներքին մասը ազատ է սիւներէ, եւ բոլորովին բաց տեսադաշտով՝ դեպի Աւագ Խորան: Եկեղեցւոյ մարմարապատ մակերեսի ներքին տարածութիւնը 1800 քառ. մեթր է, իսկ բեմի տարածութիւնը՝ 180 քառ. մեթր: Խորանի աջ եւ ձախ կողմերը խորշերու մէջ տեղադրուած են 12 առաքեալներու քանդակները, որոնց կեղրովնը կը բարձրանայ հայկական ոճով լայնանիստ, երեք կամարներով, մարմարեայ Խորանը, «որը դեպի վերեւ զարգացող ճարտարապետական հետաքրքիր լուծումով է արտայայտուած»:

Տաճարի ընդհանուր կառոյցը իրարմէ 16 մեթր հեռաւորութեամբ զիրար խաչաձեւող երկու գոյգ կամարներու թոփքով դեպի վեր խոյացած է, որոնց վրայ հանգչած է սիւնազարդ գմբեթը: Լուսամուտներու դասաւորումը կատարուած է «պահպանելով Եկեղեցու յատուկ որոշ

Խորհրդաւորութիւնը»: Մուտքի նոյնանման երկու մատուները գմբեթակիր են, 29 մեթր բարձրութեամբ, կեղրոնական գմբեթի միեւնոյն ճարտարապետութեամբ, որով երեքն ի մի կը կազմեն հիանալի ներդաշնակութիւն մը: Իւլաքանչիւր մատուռ ունի 125 հոգիի համար նստատեղի, երկու մուտքերով, մին արտաքին եւ միևս՝ գալիքէն, որ «համալիրի տարրեր կառոյցների ներքին կապող օղակն է»:

Եկեղեցւոյ գալիքը ութանիստ կամարակապ միջանցք մըն է, որուն կեղրոնը գետեղուած են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքները, յատուկ մարմարեայ ապակեպատ գետսախորշի մը մէջ, որոնց վրայ տեղադրուած է Ս. Եջմիածնի Մայր Տաճարի հին Ամպհովանի Խորանը: Այս բոլորը ականատեսի վկայութեամբ է որ կը գրենք երկու առիթներով, նախ նկատի ունենալով որ օծման յաջորդող Կիրակի օր նորակառոյց Եկեղեցւոյ մէջ պատարագելու եւ քարոզելու առաջին պատեհութիւնը մեզի տրուեցաւ S. S. Գարեգին Բ Վեհափառ Հայրապետի բարձր տնօրինութեամբ: Նաեւ գոհունակութիւնը ունեցանք ներկայ ըլլալու նորին Սրբութիւն Երջանկայիշատակ Յովիկաննես Պօղոս Բ Սրբազն Պապի Ս. Եջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ մատուցած իր պաշտամունքին, եւ յաջորդ օր Երեւանի նորակառոյց Տաճարին տուած իր պատմական այցելութեան՝ 2001 թուի Սեպտեմբերին, անձամբ մասնակից դառնալով հոգեւոր զոյգ հանդիսութեանց:

Տաճարին Օծումը

Երեւանի Մայր Եկեղեցին օծուեցաւ յանուն մեր հաւատքի Հօր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի 2001 թուի Սեպտեմբեր 23-ին, ծեռամբ Ն.Ս.Օ.Ս.Ս. Գարեգին Բ Ներսիսեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, եւ մասնակցութեամբ Երուսաղեմի Հայոց S. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի եւ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք S. Սեսրոպ Արքեպիսկոպոս Մութաֆեանի: Ներկայ էին նաեւ Սոսկուայի եւ Համայն Շուսիոյ Ալեքսի Բ Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Պատրիարքն ու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ

թեմակալ արքեպիսկոպոսները, բոլորն ալ լրիւ զգեստա-
ւորեալ: Օծումն վերջ անդրանիկ Ս. Պատարագը մատոյց
Հայոց Հայրապետը եւ տուաւ պատմական յոբելինական
իր հայրապետական պատգամը: Հայրապետը հրաւիրեց
Ռուսաց Ամենապատի Պատրիարքը, որ կարդալէ ետք իր
շնորհաւորական ուղերձը, ի յիշատակ Հայաստանի Մեծ
Դարձին, տաճարին նուիրեց ոսկեզօծ կանթեղ մը, ի նշան
երկու Եկեղեցիներու եղբայրութեան:

Հռոմի Սրբազան Զահանայապետին եւ Կ. Պոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքին Այցելութիւնները

Տաճարի օծումն երեք օրեր ետք, Սեպտեմբեր 27-ին, հանդիսաւոր իրադրութեան մէջ, Հայոց Հայրապետին
եւ **ՀՀ Նախագահ Րոբերդ Քոչարեանի** հետ, նորաշեն
տաճար մուտք գործեց Հռոմեական Եկեղեցւոյ **Սրբազան
Զահանայապետը՝ Յովիաննես Պօղոս Բ Պապը** իր
շքախումբով, բերելու համար իր մասնակցութիւնը Հայ
Պրիստոննեութեան Մեծ Դարադարձին, պատմութեան մէջ
առաջին անգամն ըլլալով: Նոյեմբերին, դարձեալ Հայ
Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ անսախընթաց ըլլալով,
**Կ.Պոլսոյ Յոյն Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Տիեզերական Պար-
թուումեօ Պատրիարքը**, նոյն Դարադարձին առիթով այցի
Եկաւ Սուրբ Էջմիածին եւ Երեւանի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ
Մայր Եկեղեցին: Այս զոյգ բարձրագոյն մակարդակի Եկե-
ղեցական Նուիրապետական Աթոռներու զահակալներու
այցելութիւնները միանգամ ընդմիշտ նուիրագործեցին
Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Զրիստոննեութեան Մեծ Դարձը
301 թուականին որպէս անժխտելի պատմական դէպը:

**S. S. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Վախճանման Տասնամեակ
(1932-1999)**

Քարոզ տասնամեայ տարելիցի Յոգեհանգստեան Ս. Պատարագին՝ Արեւմտեան Թեմի Պըրպէնքի առաջնորդականստ եկեղեցւոյ մեջ Յունիսի 28-ին, 2009, Խախագիտաթեամբ Գերշ. Տ. Յովսան Արքեպս. Տերտերեանի, Առաջնորդին Արեւմտեան Թեմին:

Այսօր երբ յիշատակին առջեւ կը գտնուինք Երջանկայիշատակ S.S. Գարեգին Ա. Սարգսիսեան Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսին որ կանխահաս մահուամբ կնքեց իր կեանքը տասը տարիներ առաջ 1999 Յունիսի ճիշդ այս օրերուն, իմ միտքը կը գրաւէ Ս. Գրական այն համարը որ յաւերժօրեն արձանագրուած է Ս. Եջմիածնի Մայր Տաճարի հովանիին ներջեւ հանգչող Յայրապետի տապանաքարին վրայ: Բնաբանը հետեւաբար իրն է, որ պարզօրէն կ'ըսէ «Մարդ է որ գործէ զերկիր», փոխակերպելով Ծննդոց Գիրքի Բ գլխուն այն համարը ուր կ'ըսուի թէ «հողը մշակող մարդ չկար», որուն համար ալ Աստուած մարդը ստեղծեց: Այդ իմաստալից խօսքը եղաւ Յայրապետի կեանքին բնաբանը ու արձանագրուեցաւ իր դամբարանին վրայ, յիշեցնելով ընդմիշտ բոլոր մարդկութեան, հայ եւ օտար, թէ մարդ արարածն է որ կը մշակէ հողը, կը վերանորոգէ կեանքը, կը հնարէ յառաջդիմութեան միջոցները, եւ բարձրագոյն գիտութիւններով կ'օժտէ զայն իմաստ եւ արժեք տալով Աստուծոյ ստեղծագործութեան:

Յառաջադեմ Ուսանողը

Ուղիղ 60 տարիներ առաջ, Սեպտեմբերին, երբ առաջին քայլերս կ'ուղղուեին դեպի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Դպրեվանքը, երեք ընկերներով, մեր դեմ ելան ու մեզ տպաւորեցին սեւազգեստ գեղադեմ սարկաւագներ որպէս մեր երեց Եղբայրները: Մին Յովսէի

Սրկ. Յովսեփեան, այժմու մեր Վաչէ Սրբազանը եւ միւսը իր հանգուցեալ դասընկերը՝ Արտակ Սրբազանը, ու իրենցմէ դասարան մը վար նորընծայ չորս սարկաւագներ, որոնցմէ մին եր Նշան Սրկ. Սարգիսեան, հանգուցեալ Երջանկայիշատակ S.S. Գարեգին Յայրապետը:

Աչքառու եր Նշան սարկաւագ իր ուշիմութեամբը, ընթերցասիրութեամբը, եւ արագընթաց յառաջիմութեամբը: 1952 Յուևիսին քահանայական ձեռնադրութիւն պիտի ստանար իր օծակիցին հետ, եւ որովհետեւ նոյն ամսուն կը վախճաներ մեծանուն Յայրապետ Գարեգին Ա Յովսեփեանց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը, որպէս սուրբ յարգանը ձեռնադրութիւնը յետաձգուեցաւ աշխան՝ Վարագայ Խաչի տօնին: Երբ ձեռնադրիչ սրբազանը Վերածայնեց Նշան սարկաւագի նոր անունը, քովի ընկերս դպրաց դասի մէջեն, լսելի ծայնով ըստ, «ահա Գարեգին Երկրորդը»: Զայնը ճշմարտուեցաւ, նոյն Գարեգինը եղաւ կաթողիկոս՝ նախ Երկրորդ եւ ապա՝ Առաջին:

Երջանկայիշատակ Յայրապետը, հետեւելով իր վերեւ յիշուած բնաբանին, մեր մտաւորական սերունդի առաջնորդող հոգեւորականներէն մին եղաւ որպէս աստւածաբան, փիլիսոփայ, բանասէր եւ միջ-Եկեղեցական գործիչ: Իր մտածումին լծակը համամարդկային եղաւ, հայկականը իր բարձրագոյն եւ հարազատ մակարդակով արտայայտելով եւ ներկայանալի դարձնելով արեւմտեան աշխարհին: Որպէս գիրքերու հեղինակ իր մտահոգութիւնը սկիզբէն եղաւ ո՛չ միայն պաշտպանել Յայ Առաքելական Եկեղեցին ինքն իր մէջ, բան մը որ մենք յաճախ կրկնելով կը գոհանանք, այլ զայն իր հևամեայ եւ ուղղափառ դաւանութեամբ ու մշակոյթով, անգլերէն լեզուով, պեղելով եւ պարզաբանելով մատուցանելու օտարին: Եղաւ ուշիմ եւ յարատեւ ընթերցող ուսանող մը, հիացման արժանի աշակերտը ըլլալով իր եւ մեր փիլիսոփայական գիտութիւններու մեծ ուսուցչին Շահան Պերպերեանի, որմէ ստացաւ իմաստասիրական խորք ու զայն աստուծաբանութեան ի սպաս դրաւ:

Ուսումնական իր եռանդը լրջօրէն ու լիաբուռն գործի վերածելու իմաստութիւնը ունեցաւ: 1952 թուի Վարագայ Խաչի Կիրակիին իր ստացած քահանայական ձեռնադրութենէն շատ չանցած, Գարեգին Վարդապետ Սարգիսեան մեկնեցաւ Անգլիոյ Օքսֆորտի համալսարանը ուր սերտեց աստուածաբանութիւն ու գործ անգլերէն լեզուով «Թաղկեղոնի ժողովը եւ Յայաստանեայց Եկեղեցին» անունով ճշդուած աւարտաճար մը, բանասիրական խորքով ստուար հատոր մը, յատկապէս Ջրիստոսի Երկու բնութիւններուն եւ Յայ Եկեղեցւոյ ուղղափառ Կիւրեղեան բանաձեւին վերաբերեալ: Իր այդ գործը որպէս միջ-Եկեղեցական կարեւոր աղբիւր եւ Երկասիրութիւն իսկոյն լոյս տեսաւ 1965-ին Լուսոնի մէջ SPCK հրատարակչատան կողմէ: Իր այդ գիրքով օտար Եկեղեցական բանասէրներ Օրմանեան Պատրիարքի Ֆրանսերէն լեզուով անկէ կէս դար առաջ գրած «Յայոց Եկեղեցին» կարեւոր եւ անզուգական Երկէն յետոյ, Երկրորդ պատեհութեամբ կը ծանօթանային Յայ Եկեղեցւոյ Ուղղափառ քրիստոսաբանութեան:

Յեղինակը

Որպէս յաւելեալ ուսանելի աղբիւր, Գարեգին Յայրապետ նոյն օրերուն պատրաստեց ու հրատարակեց, դարձեալ անգլերէնով, փոքրիկ գրքոյկ մը՝ «Ներածութիւն Յայ Ջրիստունեական Գրականութեան» անունով, զուտ Յայ Եկեղեցւոյ հայրաբանութեան վերաբերեալ, որպէս աղբիւրագիտութիւն յաւելեալ ուսումնասիրութեանց համար: Յոն կ'երեւին հայ հնագոյն աստուածաբանական եւ Եկեղեցագիտական մեր հայրերու գործերուն նախագիծերն ու համառօտ բովանդակութիւնը: Իր տեսակին մէջ այդ փոքրիկ գիրքը, որ իսկականին մէջ գիտաժողովի մը առիթով՝ կարդացուած բժախնդիր ուսումնասիրութիւն մըն էր, ցայտուն ուղեցոյց մը Եղաւ՝ Միանգամայն նաեւ մեզի համար ուր Յայ Եկեղեցւոյ Ուկեղարեան թարգմանչական գրականութենէն մինչեւ Գրիգոր Նարեկացի եւ Ներսէս Ծնորհալի համառօտ եւ լուսատու ուղի մը կը գծեր որպէս ծիածան՝ հայ քրիստոնեութեան եւ մշակոյթի Երկնակամարին վրայ:

Երշանկայիշատակ S.S. Գարեգին Ա Կաթողիկոսը հեղինակն է այլ հիմնական գիրքերու եւս զորս գրեց հայերէն լեզուով իր երիտասարդ տարիներուն, եւ ապա զանոնք վերատեսութեան Ենթարկելով յետ մահու հրատարակեցին իրեն հիացող հովանաւորները: Յոն կը գտնենք Յայ Եկեղեցւոյ Ծարականներուն մեջ բովանդակուած մեր աստուածաբանութիւնը, որ թէեւ նախապէս մեծանուն բանասէրի մը կողմէ ընսարկուած էր ատենին, Գարեգին Վրդ. Սարգիսեան ի նորոյ պեղեց լման Ծարակնոցը որպէս իր Վարդապետական աւարտաճառը ու դասաւորեալ ձեռով պարզաբանեց, այս անգամ Յայց. Եկեղեցւոյ ուղիղ դաւանանքը դուրս բերելով մեր ամենօրեայ երգած շարականներուն ընդմշշէն:

Գրեց նաեւ հայերէն լեզուով «Յայ Եկեղեցւոյ Աստւածաբանութիւնը» տիտղոսանունով կարեւոր հատոր մը, ուր փիլիսոփայական խորքով, եւ մանաւանդ Ս. Գիրքի հիմնական տուեալներով պարզաբանուած են Յայր Աստուծոյ, Միածին Որդիին, Ս. Յոգիին, Ս. Երրորդութեան եւ Փոկագործութեան հիմնական գիտելիքները, ո՛չ որպէս աւանդութիւն, այլ որպէս տեսական աստուածաբանութիւն գիտական մակարդակով, քրիստոնեական հաւատքի հիմքը կազմող յայտնութենական իրողութիւնները վերբերելով, այս անգամ դրացի քրիստոնեայ ազգերու պատմութեան լոյսին տակ, միշտ ուղեցոյց ունենալով Ս. Գիրքը եւ անոր «մատենադարանային» հսկայ եւ այլազան բովանդակութիւնը, ինչպէս Մովսէսի Յնգամատեանն ու Մարգարեները, Առակաց Գիրքն ու Սաղմոսները, յանգելով Աւետարանական լիագոյն յայտնութեան՝ Յիսուսի որպէս Քրիստոս աշխարհ գալովը:

Եկեղեցեաց Յամաշխարհային Խորհուրդը

Գարեգին Յայրապետի միւս գրական վաստակն ալ Միշ-Եկեղեցական գրականութեան յատուկ եղաւ: Որպէս հաւատացող մը Եկեղեցիներու Յամաշխարհային Խորհուրդին, որ պաշտօնապէս հիմնուեցաւ 1948 թուականին Ամսդերտամի մեջ, եւ որուն Յայ Եկեղեցին Վազգէն Յայրապետի օրով պաշտօնապէս անդամակցեցաւ 1962

թուին, Գարեգին Հայրապետ եղաւ ու մնաց անոր ամենագործօն գլխաւոր վարչականներէն մին, Եօթնամեայ շրջասի մը համար դառնալով նաեւ Կեդրոնական Խորհուրդի Ատենապետը: Հայ Եկեղեցին արեւմտեան քրիստոնեայ աշխարհին ուղղակի ներկայացնողը ինք եղաւ, խօսքով եւ գործով, Մշտական իր ներկայութեամբն ու յարատեւ մասնակցութեամբը Եկեղեցիներու Համաշխարհային Ժողովներու բոլոր Նիստերուն եւ անոնց Եսթայանձնախումբերուն: Իր այդ հանգամանքով անգլերէն ու ֆրանսերէն լեզուներով գրեց մեծ ու փոքր այլ գիրքեր Հայ Եկեղեցին աւելի հանգամանօրէն ծանօթացնելով Երոպայի եւ Ամերիկայի քրիստոնեայ աշխարհին:

Տեսուչ Դպրեվանքի

Բարձր մտաւորականի իր հանգամանքը անպայման իր գործնական երեսը պիտի արժեւորեր ուսուցչութեամբ եւ տեսչական պաշտօնով: Գարեգին Եպիսկոպոս Սարգիսեան, որ Եպիսկոպոսական կարգ ստացած էր Խորէն Ա Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1964-ի Յունուարին, հոգեւորականներու մի քանի սերունդներ պատրաստեց Երբ Դպրեվանքին տեսուչն ու աստուածաբանութեան եւ հայրաբանութեան ուսուցիչը կարգուեցաւ: Երբ Աթոռակից Կաթողիկոսն էր Կիլիկիոյ, Գարեգին Բ իր աշակերտներէն ոմանք իր իսկ ձեռքով Եպիսկոպոս ձեռնադրուեցան, որոնք նաեւ հետեւելով իր բարի օրինակին ու իր յատուկ նախաձեռնութեան Անգլիա, Ֆրանսա կամ Միացեալ Նահանգներ մեկնեցան ուսանելու: Իր աշխատանքին արդինքը երախտապարտ թողուց բոլորը որոնք իր շունչին տակ հասակ առին ու աշակերտեցան իրեն:

Աթոռակից Կաթողիկոս

Վարչական գործի մեջ աւելի որպէս մտաւորական փայլեցաւ քան թէ գործիչ, եւ եթէ Օրմանեան Պատրիարք պիտի շարունակէր գրել հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը իր իւրայատուկ ոճով պիտի ըսէր. «Մէկ Աթոռէն Միւսը», պարագայ մը որ անսախընթաց եղաւ հայ Եկեղեցւոյ

պատմութեան մէջ ուր Կիլիկիոյ Կաթողիկոս մը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս պիտի դառնար յայտնի կամ անյայտ պարագաներու բերումով՝ **Երջանկայիշատակ Վազգեն Կաթողիկոսի** վախճանումն ետք: Արդիւնաւոր կերպով ծառայելէ ետք 18 երկար տարիներ Կիլիկիոյ Աթոռին որպէս գահակալ, Գարեգին Բ կ'որոշէր յանձն առնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական բարձրագոյն պաշտօնը երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը նոր եր անկախացած, երբեմ լաւ եւ երբեմ փշոտ պայմաններու մէջ, ուր սակայն դժբախտաբար իր գահակալութիւնը կարճ տեւեց անողոք հիւանդութեան ճակատագրին դիմաց: 1995-ին ընտրուած Գարեգին Ա, վախճանեցաւ 1999-ին:

Թերեւս, ինչպէս ոմանք ըսին, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան մէջ ծլած, պատրաստուած ու որպէս Կաթողիկոս բարոք ծառայութեամբ փայլած, Գարեգին Հայրապետ արդեօք պէտք էր թողուր իր տունը եւ յանկարծ փոխադրուեր Մայր Աթոռ: Չմոռնանք որ Գարեգին Բ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը իսկապէս բարեզարդեց կաթողիկոսութեան Անթիլիասի կայքը, մտաւորականութիւնը հրաւիրելով որպէս մայուն պահակները Աթոռին, հայ գիրքն ու գրականութիւնը հիմնապէս հաստատելով որպէս խարիսխ ամրութեան, որոնց սրտովին կը հաւատար ինք եւ գործնապէս կը նպաստէր անոնց՝ այլազան ծրագիրներ մշակելով: Միւս կողմէն սակայն Մայր Աթոռի մէջ մթնոլորտը տարբեր էր սփիւռքի պայմաններէն, Հայաստանը երբեք սփիւռք չէ եղած, ու հայրենի հողին վրայ նոյն սփիւռքեան ծրագիրները գործադրել ընկալելի եւ գնահատելի պիտի չըլլային անպայման:

Որպէս Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ Հայրապետ փորձեց շտկել յարաբերութիւնները Անթիլիասի եւ Սուլր Եջմիածնի միջեւ, հարթեց որոշ դժուարութիւններ ու անձամբ Մայր Աթոռ այցելելու առիթները չանտեսեց, բան մը որ իր անմիջական երկու նախորդները չուզեցին կամ չկրցան ընել: Զարեհ եւ Խորեն հանգուցեալ Կաթողիկոսները չայցելեցին Սիածնաեջ Սուլր Տաճարը, չտեսան հայրենի հողը, հակառակ եղած

հրաւերներուն: Սակայն Գարեգինը Բ ճկուն եղաւ ու կարեկցութիւն ցոյց տուաւ մի քանի անգամներ Մայր Աթոռ Եւ Յայրատան այցելելով, մասնաւորաբար 1988 թուի ահաւոր երկրաշարժին հետեւանքով:

Այց Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

Պատմութեան մէջ, մինչեւ 1945, Կիլիկիոյ կաթողիկոս մը երբեք չեր այցելած Մայր Աթոռ: Առաջին եւ վերջին անգամ, 1945 թուին, միայն Գարեգին Ա Յովսէփեանց Կիլիկիոյ հայրենասէր ու գիտնական Յայրապետն էր որ Ս. Էջմիածնին կ'ուղեւորէր Երջան. **S. S. Գեղրգ Զ Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսի** ընտրութեան եւ օծման նախագահելու համար: Գարեգինը Բ եղաւ յաջորդ կաթողիկոսը որ 1988-ի Դեկտեմբերին պաշտօնական այցելութեամբ Ս. Էջմիածնին կ'եթար իր շքահումբով: Յարաքերութիւնները բարելաւուեցան, եւ սակայն քանակցութիւնները ի նպաստ հայ եկեղեցւոյ իսկական միութեան՝ ոչ մէկ արդիւնք տուին, եւ յուսախար ըրին Ամենայն Յայոց Կաթողիկոս Վազգեն Յայրապետը, որովհետեւ Գարեգինը Բ այդքան միայն կրնար ընել իրեն սահմաններուն մէջ: Այս ալ անշուշտ ուներ իր ներքին պատճառները:

Կաթողիկոս Ամենայն Յայոց

Գարեգին Ա որպէս Ամենայն Յայոց Կաթողիկոս միայն չորս տարի գահակալեց, վերջին տարին դժբախտաբար բոլորովին հիւանդ վիճակի մէջ: Այսուհանդերձ իր պարտքը իւրովսանն կատարելով: Ներքին պատմական թեմերը վերահաստատեց՝ Սիւնիքի, Կոտայքի, Արմատիրի, Արագածոտնի, Գուգարքի եւ Վրցախի, որոնք ծրագրուած էին Երջանկայիշատակ Վազգեն Կաթողիկոսի օրով, որ նաեւ ներքին թեմերու համար յատուկ Կանոնադրութիւն մըն ալ մշակած էր ու գործադրած, եւ թեմերէն երկուքը արդէն հաստատած էր 1994 թուի իր վախճանումէն առաջ: Գարեգին Առաջին Յայրապետ այդ թեմերուն համար վեց երիտասարդ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց որոնք մինչեւ այսօր կը մնան իրենց թեմակալի պաշ-

տուներուն վրայ: Կատարեց նաեւ Միւռոնօրինեք մը 1996 թուականին:

Արտասահմանեան իր հովուապետական այցելութիւններով դեպի Միացեալ Նախանգներ, Գանատա, Ալստրալիա, Հարաւային Ամերիկա, Ֆրանսա եւ Անգլիա, Հայրապետը շարունակեց այս ինչ որ գերազանցօրէն եւ լիազոյնս կատարած էր Վազգեն Մեծագործ Հայրապետը: Վերջին անգամ ըլլալով Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան այցելութիւն մը տուաւ 1995 թուին, երբ իր յաջորդն ու աշակերտը, Արամ Ա Կաթողիկոս, Կիլիկեան Աթոռին վրայ օծում պիտի ստանար իրմէ:

Աթոռներու յարաբերութիւնը մնաց նոյնը, եւ Գարեգին Հայրապետ գիտնալով խնդրոյն իսկական կնճիռը, չեր կրնար այդ յարաբերութիւնը ընդմէջ Մայր Աթոռի եւ Կիլիկեան Աթոռի բարելաւել, սկզբունքային քայլեր չեր կրնար առնել եւ գործադրել, հակառակ անոր որ ոմանք կարճատես յոյսերով, անիրազեկ եւ անիրատես, կ'ուզեին զինք տեսնել Գերազահ Աթոռին վրայ որպես «յարմարագոյն» կաթողիկոսը որ պիտի դարմաներ պառակտումը Հայց Եկեղեցին ներս: Անոնք չգիտցան որ Հայրապետին մէկ Աթոռուն միւսը փոխադրուիլը որեւէ կապ եւ աղերս չեր կրնար ունենալ այդ խնդիրին հետ: Յայտնապես, անցնող տասնամեակը այդ բարի ըղձանքը ցոյց չտուաւ:

Ամերիկահայ Թեմին Հարիւրամեակը

Գերազահ Աթոռին վրայ սակայն հանգուցեալ Գարեգին Ա Հայրապետը կատարեց յիշատակի արժանի շարք մը գործեր, հակառակ իր կեանքի շատ կարծ ժամկետին: 1998 թուին, Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդութեան հարիւրամեակին անձամբ այցի եկաւ Նիւ Եռոք, խօսեցաւ զգայացունց ճառ մը «Ելիս Այլընտ»ի մէջ, ի ներկայութեան Արեւելեան Թեմի Առաջնորդին, հոգեւորական դասուն, բազմաթիւ ամերիկահայերու եւ քաղաքային ու նահանգային ընտրանի դասուն, գլխաւորութեամբ Նիւ Եռոք Նահանգի կառավարիչին ու քաղաքապետին: Նոյն օրերուն Գոհաբանական Մադ-

թանքով հանդիսաւորապէս նշեց հարիւրամեակը Սուրբ Վարդան Մայր Տաճարին մէջ, ի ներկայութեան Յիւսիսային եւ Յարաւային Ամերիկայի մեր բոլոր թեմակալ առաջնորդներուն եւ մասնակցութեամբ լրիւ զգեստաւորեալ 12 Եպիսկոպոսներու: Իր կեանքի վերջին ամիսներուն կատարեց Երկու նշանակալից գործեր եւս, վերաշինել տուաւ Սիւնեաց աշխարհի Նորավանքի համալիրը եւ օծեց զայն, եւ հիմնարկեցը կատարեց Յայաստանի Մեծ Դարձին նուիրուած Երեւանի հոյակապ Մայր Եկեղեցւոյ, որուն կառոյցը աւարտեցաւ եւ օծումը կատարուեցաւ 2001 թուին՝ յաջորդ Կաթողիկոսին՝ **S.S. Գարեգին Բ Ամենայն Յայոց Յայրապետի** ծեռամբ:

Վերջին Օրերը

Միջ-Եկեղեցական մակարդակի վրայ Գարեգին Յայրապետ պաշտօնական այցի գնաց քրիստոնեայ աշխարհի Երեք մեծագոյն կեղրոներուն եւ գահակալներուն: Խսթանապուլի մէջ Յոյն Ուղղափառ Տիեզերական Պատրիարքին, Յոռոմի Սրբազն Քահանայապետին, եւ Անկիլիգան Եկեղեցւոյ Թէնթըրապըրիի Արքեպիսկոպոսին: Յիւանդագին վիճակի մէջ ուղեւորեցաւ Վատիկան վերջին անգամ մը եւս ու ստորագրեց դաւանական մերձեցման գիր մը **Յովհաննես Պողոս Բ Պապին** հետ՝ իր վախճանումնեն քիչ առաջ: Պատմութեան կ'անցնի Գարեգին Ա Յայրապետ որպէս քաներորդ դարու մեզի ժամանակակից Յայ Եկեղեցւոյ զարգացած ու նուիրեալ հովուապետներեն մին, որ իր անմասցորդ պարտը լրիւ կատարեց յաչս իր ժողովուրդին, իր Եկեղեցիին, եւ մանաւանդ օտար Եկեղեցական լայն շրջանակներուն: Ի Տէր հանգեաւ իր 67 տարիքի սեմին:

**ՓԱՌՔ ՄԵԾԱՑ
90-ամեակ**

**ՄԱՂԱՔԻԱ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՕՐՄԱՆԵԱՆ
Վախճանման ինսիսունամեակ
(1841-1918)**

Անցնող տարին նշեց Հայ Եկեղեցւոյ կարկառուն դեմքերէն՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք, աստուածաբան, պատմագետ, կանոնագետ, ուսուցչապետ եւ ներհուն մտաւորական Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանի վախճանումը որ պատահեցաւ Կ. Պոլսոյ իր ծննդավայրին մէջ Նոյեմբեր 19-ին 1918 թուին:

1841 թուին ծնած, 1851-ին Յառմի Անտոնեանց վանքին աշակերտած, 1863-ին հայ կաթոլիկ քահանայ ծեռնադրուած, 1879-ին Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի օրով Հայ Եկեղեցւոյ գիրքը վերադարձած եւ նոյն օրն իսկ Վարժապետեանէ ծայրագոյն վարդապետ ծեռնադրուած, երբ արդէն իր կրօնաւորի ծեռնադրութենէն ետք ստացած էր համալսարանական բարձրագոյն ուսում՝ համապատասխան գիտական աստիճաններով:

Իր վերադարձը Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցի եղած է բացարիկ երեւոյթ մը, եւ իր ետին թողած ուսումնական, գիտական, մեկնաբանական եւ պատմագիտական ճիւղերու մէջ հսկայ աւանդը յաչս Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցւոյ, իր կեանքը օժտած է մևայուն արդիւնքներով, մասնաւորաբար իր գրական պատմագիտական երկերով որոնց մէջ յայտնի եղած են եւ մևայուն դարձած «Ազգապատում»ի երեք հսկայ հատորները, «Համապատում»ը, «Հայոց Եկեղեցին»։ Առաջինը համապարփակ քննական պատմագրութիւնն է Հայ Եկեղեցւոյ եւ Ազգին՝ Քրիստոնի թուականէն մինչեւ 20-րդ դարու սկզբը, երկրորդը՝ Չորս Վւտարաններու քննական մեկնաբանութիւնը, եւ երրորդը՝ Հայ Եկեղեցւոյ իսկութիւնը՝ օտարներուն ներկայացնելու համար գրուածն է ֆրանսերէն լեզուով, որ իր կողմէ թարգմանուեցաւ հայերէնի, եւ աւելի ուշ՝ այլոց կողմէ տարբեր լեզուներու։

Օրմանեան Պատրիարքի վախճանը կը հասնէր խաղաղութեամբ իր «լի աւուրբ» ծերութեան տարիներուն երբ 78 տարիցը պիտի թեւակոխիւր: Թաղման կարգը կատարուած է Պոլսոյ Բերայի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ մէջ Նախագահութեամբ Նախկին պատրիարք Եւ Օրմանեանի սերտ գործակից Երիշէ Արք. Դուրեանի: Ի բացակայութեան Զաւեն Պատրիարք Տէր Եղիայեանի, որ Պատուատ աքսորուած էր այդ օրերուն, Դուրեան Եւ Արշարունի Նախկին պատրիարքներ կատարած են վերջին օծումն ու յուղարկաւորութիւնը: Օրմանեան թաղուեցաւ Շիշլիի հայոց գերեզմանատան Օրմանեանց յատուկ դամբարանին մէջ:

Իր վախճանեն քիչ առաջ Օրմանեան Երուսաղեմ կը գտնուէր ուր մեկնած էր Պատրիարքարանի յատուկ յանձնարարութեամբ հաշուական Եւ կարգապահական շարք մը ինսդիրները քննելու՝ Երուսաղեմի Պատրիարքութեան յատուկ Կանոնագրութիւն մըն ալ հետը տանելով որուն գործադրութեան ինք բացարձակ հակառակ Եր՝ Նկատի ունենալով Երուսաղեմի հայոց պատրիարքութեան ինքնուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը: Յոն պիտի հասնէր նաեւ Սիսէն աքսորեալ Սահակ Բ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը որպէս Կաթողիկոս-Պատրիարք Թուրք պետութեան կողմէ իրեն պարտադրուած անհիմն ու ժամանակաւոր հանգամանքովը: Եւ երբ Ասգլիացիք Պաղեստին պիտի մտնէին, 1917 Նոյեմբերին, Օսմանեան պետութեան իրահանգով Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս թողուց Սուրբ Երկիրը ու մեկնեցաւ Դամասկոս, Եւ տարի մը Ետք ճեմալ Փաշայի արտօնութեամբ վերադարձաւ Կ. Պոլիս յոգնած Եւ ընկճռած վիճակի մէջ:

Իր 77-րդ տարեդարձին Օրմանեան Արքեպիսկոպոս գրեց իր «Խոհք Եւ Խօսք»ը որպէս մանրամասն ինքնակենսագրութիւն իր ինքնատիպ յիշողութեան ցանցեն անցընելով տասնամեակներու ամբողջական իրողութիւնները ճշգրիտ կերպով: Թէեւ կը զգար իր առողջական վիճակի ծանրութիւնը Եւ սակայն բժիշկներու տուած տեղեկագիրներուն Վրայ կը յուսար տարիներ Եւս ապրիլ իր կենսական գործարաններու առողջ Եւ բաւարար

Վիճակը բժիշկներու կողմէ հաստատուած ըլլալով։ Օրմանեան սակայն կը վախճաներ ինն ամիսներ ետք, անակնկալ կաթուածի մը հետեւանքով, ապրելէ եւ անդադրում կատարելագործելէ ետք իր անսովոր տաղանդէն բիսած կրթական, վարչական եւ մատենագիտական հսկայ աշխատանքները։

Որպէս օրուան մարդը եւ գործի վրայ եղող Հոգեւոր Պետք, իր պատմագրական երկերուն մէջ Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեան անդրադարձած է Յայոց Պատրիարքութեան զոր Վարեց 12 տարիներ, Արմաշի յայտնի Դպրեվանքին, որուն հիմնադիրն ու ուսուցչապետը եւ նաեւ վանահայրը եղաւ։ Իր մահեն առաջ սրտի գոհունակութեամբ դիմաւորեց Յայաստանի Յանրապետութեան հոչակումը՝ Սայիս 28-ին, ինչպէս նաեւ Ա Պատերազմի գինադադարը՝ լսելով Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ պարտութեանց մասին։ Այս բոլորը ի հարկէ հրճուեցուցին ծերունի եւ ազգասեր հայ հոգեւորականը երբ իր հոգին աւանդեց նախատեսելով իր ազգին յարութիւնը։

ԱՐՄԱԿԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻՆ մէջ իր կազմակերպչական եւ դաստիարակչական ամբողջ կարողութեամբ Օրմանեան նկատուեցաւ Դպրեվանքի «Միտքը»։ Այդ պատկառելի հաստատութեան նիւթական եւ վարչական կառոյցը, ուսման ծրագիրն ու ուսուցչապետութիւնը լիովին ի գործ դնողը եղաւ ինք, որ հայկական խորքով եւրոպական կազմաւորութեան ընթացք մը տուաւ Արմաշի Դպրեվանքին, գտնելով որակաւոր ուսուցիչներ, տեսիլք ունեցող բարերարներ եւ հովանաւորներ։ Վեց տարուան ուսման ծրագիրը ինք մշակեց որուն պատրաստութեան համար օգտագործեց իր իսկ գործադրած Եջմիածնի Գեղրգեան ճեմարանի ծրագիրը որ աւելի համապատասխան կը գտներ Դպրեվանքի նպատակին, կրօնագիտական եւ հայագիտական գոյգ ուղղութիւններով։

Որպէս ընտրեալ Առաջնորդը Կարևոյ թէմին, 1886-ին **Սակար Ա Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսն** եախսկոպս ձեռնադրուելէն ետք, Կաթողիկոսի փափաքով Եջմիածնի վերադարձաւ ու դասաւանդեց Գեղրգեան Հոգեւոր ճեմարանի սաներուն որոնց մէջ էին յետագայի Գեղրգ Զ

Չորեքնեան եւ Գարեգին Ա Յովսեփիեանց Կաթողիկոսներն ու Կոմիտաս Վարդապետը: Այդ պարտականութիւնը միայն տարի մը կատարելէ ետք, Յարական կառավարութեան ստիպումով թողուց Ս. Եջմիածինն ու Վերադարձաւ Կ. Պոլիս:

Արմաշի Դպրեվանքի Ուսուցչաց կազմին ամենեն արժանաւորներէն եղաւ Օրմանեանի իսկ հրաւերին ընդառաջող Եղիշէ Ծ. Վրդ Դուրեան որ տեսչական պաշտօնը կը վարեր Պարտիզակի ազգային վարժարանին: Դուրեան Արմաշ Եկալ դառնալու համար Արմաշի «Հոգին»: Երկութիւն փայլուն աշակերտներէն Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակեանի գևահատականով՝ «Երկութիւն գործակցութեան մէջ ամենեն ուշագրաւ կէտք՝ Նկարագրով եւ ոգիով իրարու գրեթե հակոտնեայ ըլլալով հանդերձ, իրարու պատշաճի կարենալու իրենց իմաստութիւնն էր»:

Օրմանեան պատրաստեց առաջին երկու շրջանի հունձքը՝ 1895-ին եւ 1896-ին, որմէ ետք Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրուելով մեկնեցաւ իր Աթոռին՝ յաջորդելով Իզմիրլեանի, ուսումնական պարտքը Դուրեանի յանձնելով ու վարչական մասն ալ իր վրայ պահելով որպէս պատրիարք եւ Արմաշի վանահայր: Օրմանեանէ ձեռնադրուեցան 14 շրջանաւարտներ, իսկ Դուրեանէ՝ նոյնպէս 14, վեց դասարաններու յաջորդականութեամբ, երբ Դպրեվանքը կը նշէր իիմանդրութեան 25-ամեակը՝ 1914 թուականին: Դուրեան՝ Օրմանեանի յանձնարարութեամբ Եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ **Խրիմեան Յայրիկ Կաթողիկոսնէն** 1898 թուին, ուղղակի Դպրեվանքին վրայ որպէս Վերատեսուչ:

Օրմանեանի «ԱՇԳԱՊԱՏՈՒՄ» աշխատասիրութեան երեք հսկայ հատորները եկան պսակելու մեծ աստուածաբան ուսումնապետի լիազոյն աւանդը քանի որ անոնք եղան միակ եւ ամբողջական աղբիւրը Յայ Եկեղեցւոյ եւ ազգին ընդարձակ պատմութեան: Այդ հատորներուն մէջ առկայ են ամբողջ մեր մատենագրութիւնը, ամեն հնագոյն աղբիւր, պատմագիտական եւ աստուածաբանական, որոնք ներդրուած են իրենց յատուկ Վերլուծումով, եւ հմտութեամբ հետեւած է դեպքերու տրամաբանական

ընթացքին եւ շօշափած իրողութիւնները անցեալի պատմական անձերուն հետ դէմ առ դէմ:

Օրմանեան որպէս դէպքերու հանդիսատես մը չէ որ գրած է այդ երեք հատորները կրաւորական դիրքով, այլ իին դէմքերու եւ դէպքերու պարագային զանոնք շօշափած է իբրեւ ապրող եւ հաղորդակից պարագաներ, եւ իրեն ժամանակակիցներն ալ նկարագրած է որպէս օրուան մարդ, օրուան Յայոց Պատրիարքը, պրատելով, քննելով, գնահատելով եւ քննադատելով ամեն ինչ յատուկ մանրամասնութեամբ եւ անաչառ ոգիով:

Յարատեւ ընթերցողը «Ազգապատում»ը պիտի նմանցնէ այս հսկայ կաղնիին որուն հաստաբուն մասը Յայաստանեայց Մայր Եկեղեցին է, արմատն ունենալով Եկեղեցւոյ իհմանդիրը՝ Յիսուս Քրիստոս, որուն ճիւղերը ծլարձակուած, կուտան հայ քրիստոնեութեան եւ հայ քաղաքական կեանքի ընդելուզեալ դէպքերը յարակցաբար, քանի որ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը եղած է զուգահեռ պատմութիւնը թէ՝ մեր կրօնքին եւ թէ՝ պետականութեան: Ան իր թափանցող եւ հզօր մտքի լոյսին ներքեւ կրցած է զանազանել կրօնականը քաղաքականը, հայադաւանը այլարդաւանը, եւ միւս կողմէն ալ յաշողած է զուգահեռ դէպքերը իբրեւ իրարու լրացուցիչ դէպքեր ներկայացնել, անոնց մէջ առնելով նաեւ հայ մշակոյթի յատուկ բազմադիմի ստեղծագործութիւնները որպէս իրական արդիւնք հայ քրիստոնեութեան եւ հայ քաղաքակրթութեան:

Վերջին երկու տասնամեակներուն մեր պարտքը համարեցինք մեր կարգին շարունակելու այդ անփոխարինելի գործը, պատրաստելով երեք յաւելեալ հատորներ նոյն տիտղոսանունին ներքեւ որպէս հարազատ շարունակութիւնը Օրմանեանի երեք հատորներուն, զանոնք դասաւորելով 20-րդ դարու Յայոց Կաթողիկոսներու անուններուն ներքեւ, շարադրելով մանրամասն պատմութիւնը Յայ Եկեղեցւոյ եւ ազգին հարիւրամեայ լրիւ ժամանակաշրջանը՝ ընդգրկելով **S.S. Մատթեոս Բ,**

ԳԵՂՐԱ Ե. ԽՈՐԵՆ Ա. ԳԵՂՐԱ Զ. ԵԼ ՎԱՋԳԵՆ Ա. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ:

ՈՐՊԵՍ ԱԲՎՆԴ Օրմանեան անկասկած իր ետին թողուց 19-րդ եւ 20-րդ դարերու հայ Եկեղեցւոյ մէջ փայլած հեղինակաւոր կրօնաւորի վաւերական տիպարը, որուն վրայ հիացան սերունդներ, որմէ անոնք սորվեցան ընդերկար, եւ որուն կը պարտին հայ Եկեղեցւոյ նկարագիրն ու վաւերականութեան դրոշմը կնքող արժանաւոր ներկայացուցիչը ըլլալու պատիւը յաչս օտարներու եւ իր Եկեղեցւոյ հարազատներուն: Այս բոլորով մէկտեղ Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի բաժին ինկան նաեւ շատ ցաւակի ու վրեժինուիր տարիներ, իր իսկ ժողովուրդի, մէր ժողովուրդին մէկ դասակարգեն, որոնք տգիտաքար, և ախանձալից ոգիով հալածեցին, դատապարտեցին, մահափորձ կատարեցին, չտեսնելով իրական անձը, մէծիոգի, վարչագետ եւ հոգածու հեղինակաւոր հոգեւորականը որ իր համոզումներուն տէր կանգնած, հայ Եկեղեցւոյ անունն ու պատիւը նախադասեց: Ան իր պաշտօնին ու կոչումին բարձրօրեն գիտակից, լծուեցաւ իր պատասխանատու գործին, անվախ ու ինքնավստահ:

Անպատասխանատու մարդիկ եղան միայն անոնք որոնք չկրցան կամ չուզեցին հասկեալ մէծութիւնը Օրմանեանի մէջ, ու հալածեցին զինքը, տեսնելով միայն անոր կարծ թերութիւնները ու անտեսելով անոր վեհագոյն եւ մնայուն արժանիքներն ու օգտակարութիւնները: Պատմութեան կ'անցնի Օրմանեան Մաղաքիա Պատրիարքի անունը ի շարս այն հոյլ մը մէծանուն հայ հոգեւորականներուն որոնց շնորհիւ հայ Եկեղեցին կայ եւ կը մնայ աշխարհի երեսին որպէս հայ ժողովուրդի հնադարեան ու այժմեական սուրբ հաստատութիւնը:

**ՄԱՐԱՁԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ
Հայ Եկեղեցւոյ ճշմարիտ Պատմաբանն ու
Սեկնաբանը
Իր « Դայոց Եկեղեցին» եւ « Դամապատում»
Գիրքերու Լոյսին Տակ**

Մաղաքիա Արքեպիսկոպոսի կեանքը Հայաստան-եայց Եկեղեցւոյ անցեալ դարու պատմութեան մէջ ինքնին առանձին դպրոց մը կը կազմէ, յատկանշուած նախ իր հռոմէադաւանութենէ վերադարձով դէպի Հայաստանեայց Եկեղեցին, եւ ապա անոր նկատմամբ իր անգուգական եւ մասյուն ջատագովական գրականութեամբ: Օրմանեան իր վերադարձը կ'որակէ այսպէս. « Դրոմէադաւանութենէ հեռանալու միտքը իմ վրայ ո՛չ կիրքի մը վայրկենական որոշում եւ ո՛չ շահադիտական կերծիր մըն էր, այլ երկար ատեն խորհուած եւ կշռուած, եւ խոհական քայլերով յառաջացած գործ մը եղած է»: Օրմանեան գլուխն անցած 45 ծանօթ այր մարդոց եւ 30 տիկիններու խումբին, 1879 թուի Գիւտ Խաչի կիրակի օր « մեծահանդէս տօնախմբութեամբ» վերադարձաւ Մայր Եկեղեցի:

Նախկին Գործերը

Մենք առհասարակ հակուած ենք իր Մայրենի Եկեղեցի դարձեն ետք պատրաստած մեծարժեք հատորներու մասին խօսիլ միայն, առանց յիշատակելու իր առաջին վեց գործերը որոնք ջատագովականներն են հակահասունեան պայքարին, ուր ան պաշտպանեց արեւելեան կաթոլիկ Եկեղեցիներու ներքին անկախութեան հարցը: 1870-1873 տարիներուն Օրմանեան հրատարակեց լատիներէն լեզուով երկու գիրքեր՝ «Արեւելեան Կաթողիկէ Հայք», եւ « Հայեր եւ Պապութիւն» տետրակները, առաջինը Կ. Պոլիս, եւ Երկրորդը՝ Յուն: Ան 1872 թուին գրեց նաեւ ֆրանսերէն լեզուով « Քաղաքային իրաւունք եւ Կրօնական Ազատութիւն Կաթողիկեայց», « Հայկական Հարցը», « Թուղթ ի վերայ Հայկական հարցի», եւ վերջապէս 307 Եջոց ծաւալուն « Վատիկան եւ Հայք» հատորը 1873 թուականին:

«Հայոց Եկեղեցին»

Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ մնաց 12 տարիներ պատուվ եւ արդիւնքով: Իր այդ բարձր եւ փշոտ պաշտօնեն ետք ան ծեռնարկեց գրական լուրջ եւ հեղինակաւոր աշխատանքի: 1910-ին ֆրանսերէն լեզուով հրատարակեց ծաւալուն երկը՝ «Հայոց Եկեղեցին», զոր շուտով ինք թարգմանեց հայերէնի: Վյդ երկը, հիմնապես գրած է օտարներուն համար որպես «Իր առաջին ծեռնարկներէն մին եւ իր հնօրեայ բաղձանքին գործադրութիւնը»: Օրմանեանի նպատակն եր «օտարներու միտքը լուսաբանել Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Նկատմամբ», եւ իրաւամբ իր այդ գործով, որ յետագային ունեցաւ բազում հրատարակութիւններ ու թարգմանութիւններ, Հայ Եկեղեցին օտար հասարակութեան եւ հայ մտաւորական դասուն կը ներկայացներ 45 խտացեալ գլուխներով, իր եռթեան եւ պարզութեան մեջ, իր պատմական եւ վաւերական բնոյթով:

«Հայոց Եկեղեցին» ութ մասերու բաժնուած է անհաւասար գլուխներով, ուր կը պարզաբանուին Հայ Եկեղեցւոյ երկարածիկ պատմութիւնը, սկիզբէն մինչեւ 19-րդ դար, անոր Վարդապետութիւնը, բարեկարգութիւնը, **ծեսը, գրականութիւնը, եւ ներկայ կացութիւնը:** Վյս բոլորը Օրմանեան խորաթափանց հմտութեամբ եւ պատմական վաւերականութեամբ համադրած է ինքնատիպ ոճով, տրամաբանութեամբ եւ հեղինակութեամբ: Ֆրանսերէն լեզուով սկզբնական հրատարակութեան առիթով «Եւրոպական մամուլին հեղինակաւոր քննադատները նպաստաւոր ընդունելութիւն» յայտնած են, խոստովանելով որ «ցարդ գրեթէ անծանօթ մնացած նիւթի մը վրայ բաւարար տեղեկութիւն» ստացած են: Անոնք զայն նկատեցին «իբր Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան եւ սկզբունքներուն ճիշդ եւ գրեթէ կատարեալ ամփոփումը», որ միանգամայն կը լրացներ «Արեւելքի ինդիրներով շահագրգուռող Արեւմուտցիներուն զգացած մեծ պակասը», որովհետեւ «ան կը բացատրէ Արեւելեան քրիստոնեութեան իսկութիւնն ու արտայայտութիւնները»: Իր այս գիրքով

Օրմանեանի տեսութիւնները կշիռը ունեցած են ու մնայուն ուղղութիւն տուած յԵտագայ սերունդներուն, յատկապէս հայ հոգեւորականութեան եւ օտար յարանուանութեանց:

Յարկ է այստեղ աւելցնել թէ Լուսունի մէջ Դերենիկ Եախսկոպս Փոլատեանի կողմէ հրատարակուած 1952 թուականի անգլերէն տպագրութիւնը ունի յաւելեալ 20-րդ գլուխ մը ուր հրատարակիչը ամփոփած է 20-րդ դարու Յայ Եկեղեցւոյ ժամանակագրութիւնը որ ինքնին նկատելի չափով այժմեական դարձուցած է Օրմանեանի գործը յաչս օտարներուն: Նորագոյն անգլերէն հրատարակութիւններ ցաւօք չեն նկատած այդ յաւելումը ու անփոյթ գտնուելով արտատպած են իին եւ թերի հրատարակութիւնները հապճեա կերպով, կարեւոր եւ այժմեական այդ բաժինը զանց առնելով:

«Յայոց Եկեղեցին» գիրքն առաջ կային Ցուսիկ Վրդ. Մովսիսեանի, Կարապետ Ծ. Վրդ. Տէր Սկրտչեանի եւ Աբրահամ Չամինեանի Երկերը, 1884, 1908, եւ դարձեալ 1908 թուականներուն հրատարակուած, որոնք սակայն դասական եւ լիակատար չեն: Անհրաժեշտ էր Օրմանեանի նոյնանուն գործը, որ հայ Եկեղեցագիտութեան ամփոփ ներկայացումն էր, իր հմուտ եւ փաստարկութեամբ վաւերական բովանդակութեամբ: Իր այս գործով Օրմանեան յայտնած է իր գիտնականի եւ բանասերի հմտութիւնը շատ մը խնդիրներու առիթով ճիշդ լուծում գտնելով:

Առաքելական Շագումը

Օրինակ մը միայն յայտնի պիտի դարձնէ Օրմանեանի աննահանջ գնացքը երբ ան կը բանայ գիրքը Յայ Եկեղեցւոյ առաքելական ծագման վերաբերեալ: Ան նախ կը յառաջացնէ պատմական եւ աւանդական տուեալները ու կը հերքէ այլոց կարծիքը որոնք ճգնած են մերժել այդ կարեւոր հանգամանքը: Իր փաստարկութիւնը առանց բանավեճի կուգայ յիշեցնել հակառակորդ կողմին թէ «հարկ կը սեպենք դիտել տալ թէ աւելի զօրաւոր չեն ուրիշ Եկեղեցիներուն առաքելականութեան աւանդութիւններն ալ, եւ նոյնիսկ Պետրոս Առաքեալի Յոռմ երթապուն պատ-

մութիւնը, կամ Յովհաննես Առաքեալի Եփեսոս գտնուած ըլլալը, քննադատներէ իբր անվիճելի ստուգութիւն չեն նկատուիր»: Եթէ, կը հաստատէ Օրմանեան, «յունահռոմեական աշխարհին գործերոն ալ պարզ կամ տկար աւանդութիւններով կ'որոշուին, որչափ եւս առաւել Յայաստանի առաքեականութիւնը, որ նոյնիսկ գուրկ էր գիրտ եւ գրականութենէ»:

Առողջ է նաեւ Օրմանեանի դատումը Յայրապետական Աթոռի Վերադարձի մասին Սիսէն Էշմիածին 1441 թուականին, երբ այլեւս որեւէ արդարացուցիչ պատճառ չկար Կիլիկիոյ թագաւորութեան եւ քաղաքական անկեալ վիճակի մը մեջ որ Ընդհանրական Կաթողիկոսը «իր նախնական եւ նույրական սրբավայրեն դուրս թափառէր»:

Քրիստոնեութեան Դարձի Նպաստը

Գրքի 45-րդ գլխուն մեջ Օրմանեան կ'առարկէ ընդդեմ անոնց որոնք Յայաստանի անկումը կը Վերագրեն քրիստոնեութեան, յիշեցնելով թէ լման դար մը եւ քառորդ անցած էր Քրիստոնեութեան Դարձին եւ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումին միջեւ (301-էն 428), եւ մանաւանդ որ այդ կործանումի «ևախասկիզբները չորրորդ դարէն ալ առաջ են, եւ իրենց ծագումը կ'առնեն Յոռմայեցոց եւ Պարթեաց մեջ մղուած պատերազմներէն»: Յետեւաբար, կ'ըսէ Օրմանեան, «Յայոց Քրիստոնեութիւնը ընդունիլը ո՛չ միայն անոր անկումին պատճառ չեղաւ, այլ այդ վտանգը յետածգելու արդիւնքը ունեցաւ: Ասոր հակառակը ընդունիլ պիտի նշանակէր թէ բարբարոս եւ անկիրթ վիճակը ասենելին օգտակար վիճակն է՝ ազգերու դիրքը զօրացնելու»:

Նոյն գլխուն մեջ Օրմանեան դիտել կուտայ թէ հայոց Քրիստոնեութիւնը պաշտպանելը ի գին Վարդանանց եւ այլ մեծամեծ զոհողութեանց, զուտ կրօնական չէր, այլ նաեւ ազգային, որովհետեւ Պարսկաստան կը հետամտէր ջնշել հպատակ ազգերու ազգային առանձնայատկութիւնները, եւ եթէ հայերն ալ կրօնափոխութեան հպատակէին, իրենք ալ մազդեզական կրօնքով պարսիկ տարրին մեջ ծուլուած պիտի ըլլային:

Բարեկարգութիւն

Բարեկարգութեան գլխուն տակ երբ Օրմանեան կը գրէ Կղերն ու Կուսակրօնութիւնը նիւթին շուրջ ասկէ գրեթէ հարիւրամեակ մը առաջ, ամուսնացեալ եւ կուսակրօն կղերին յարաբերութիւնները կը ճշդէ, աւելցնելով այն պարագան որ ամուսնացեալ կղերին առջեւ դեպի Եպիսկոպոսութիւն բարձրանալու արգելը «**ո՞չ իին օրէնք է, եւ ո՞չ կանոնական պահանջ**», յիշեցնելով որ «Եպիսկոպոսութեան բնութիւնը երբ լաւ ուսումնասիրուի, պիտի տեսնուի թէ անիկա քահանայական պաշտօններու եւ հոգ հոգւոց կոչուած ծառայութեանց լրումը կամ բովանդակութիւնն է, եւ ամուսնացեալ քահանայութեան կարգեն է»:

Օրմանեանի Եզրակացութիւնն այն է թէ Եպիսկոպոսական ընտրելիններու մասին Եկեղեցւոյ հնաւանդ Եւ կանոնական ձեւը նորեն ձեռք առնուի, «**եւ ամուսնացեալ կղերին առջեւ նորէն բացուին Եկեղեցականութեան բարձրագոյն աստիճանները**» ինչպէս ինք բնորոշած է: Այս հաստատումներուն վրայ արդէն անցեր Են հարիւր տարիներ Եւ սակայն այսօր Յայ Եկեղեցին տակաւին կը մնայ ուր որ եր:

«Յամապատում» Յատորը

Օրմանեան Պատրիարքի միւս կարեւոր հատորը՝ «**Յամապատում**»ը Չորս Աւետարաններու համապարփակ բովանդակութիւնն է զոր խտացուցած է այնտեղ պատմուած դեպքերու համաձայնութեամբ: Նման գործեր օտար հեղինակներ բազմիցս պատրաստած են, Եւ սակայն հայ կրօնական գրականութեան մեջ չկար «**Յամապատում**ին հասնող հատոր մը իր ընդարձակութեամբ, պարզաբանութեամբ, անճշդութիւններու սրբագրութեամբ, Եւ մանաւանդ մեկնաբանութեամբ:

1875-ին լոյս տեսած էր Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի «Ուսումն Յամարարքար Աւետարանի Տեառն Մերոյ» 740 Եջոց հատորը՝ տպուած Արմաշի Վանքի տպարանին մեջ, ուր Վարժապետեան իր կան-

իսաբանութեան մէջ կը ճշդէր թէ «բաւական համարելով ինչ եւ նորոց կարեւորագոյն բացատրութիւններն ընտրանաւ համառօտել եւ չորից սրբոց Աւետարանչաց ի վաղուց անտի ընկալեալ համաձայնութեամբ ի լոյս ընծայել», կը յուսար նաեւ որ իր անկատար գործը «խայծ մը կամ քաջալերութիւն մը պիտի ըլլար իմաստնախոհ եւ կարողագոյն անձանց՝ աւելի աղեկը գրելու»։ Օրմանեան նոյն Ներսէս Պատրիհարքի քաջալերանքով եւ օրինութեամբ Մայր Եկեղեցւոյ գիրքը Վերադարձած էր, որ տեղեակ ըլլալով անոր գիրքին մասին աւելի ուշ, Օրմանեան ինք եղաւ իր հովանաւորին «իմաստնախոհ եւ կարողագոյն» անձը որ ի նորոյ գրեց իր «Համապատում»ը գիտական հմտութեամբ, տրամաբանական կառոյցով եւ իմացական թափանցումով։

«Համապատում»ին մէջ Զորս Աւետարաններէն ոչ մէկ համար զանց առնուած է։ Տիրական հմտութեամբ, անվիրեալ յիշողութեամբ, եւ համապարփակ համադրութեամբ Օրմանեան կրցած է ծովել Աւետարաններու ամբողջ պարունակութիւնը ու զայն Վերածել պատմական եւ դաւանական միաւորի մը։ Երկու օրինակներ կ'ուզեմ յառաջ բերել այստեղ։

Առաջին, Յիսուսի Այլակերպութիւնը, ըստ Սատթեոսի եւ Մարկոսի, պատահած էր Փիլիպեան Կեսարիա քաղաքին մէջ Պետրոս Առաքեալի ծանօթ խոստովանութեան դեպքն «վեց օր ետք», մինչդեռ Ղուկաս «իբրեւ աւուրբ ուր» ըսած է։ Տարբերութիւնը 6 եւ 8 օրերու գրչագիրներու կամ յիշողութեան շփոթութենէ յառաջ եկած չէ, կ'ըսէ Օրմանեան, քանի որ ամէն թարգմանութիւններ եւ օրինակներ միեւնոյն տարբերութիւնը ցոյց կուտան։ Օրմանեան պարզօրէն կը բացատրէ թէ վեց օր կը հաշուուի եթէ առաջին եւ վերջին եղելութիւններու օրերը դուրս ձգենք, իսկ ութ օր կը հաշուուի եթէ երկու ծայրերը գտնուող դեպքերուն օրերը միասին հաշուենք։ Մատթեոս եւ Մարկոս վեց օր կը շեշտեն, իսկ Ղուկաս «իբրեւ» մը աւելցնելով արդէն կասկածի կ'ենթարկէ ութ օրերու տարբերութիւնը։

Երկրորդ, Պետակոստի տօնին, որուն գուգաղիպեցաւ Ս. Հոգիի Գալուստը Երուսաղեմի մէջ, ուր նաեւ եկած էին բազմաթիւ հրեայ գաղթականներ եւ հրեական կրօնքը ընդունողներ: Գործք Առաքելոցի հեղինակը զանոնք յիշելով կուտայ նաեւ ցանկը այն Երկիրներուն ուրկէ եկած էին անոնք՝ տօնին մասնակցելու համար, ընդամենը 16 Երկրամասերէ, նոյնքան տարբեր լեզուներով: Օրմանեան այդ ցանկին մէջ տեղագրական եւ աշխարհագրական կարգին կը հետեւի եւ կը գտնէ որ շարքը արեւելեան ամենահեռու Պարթեաց աշխարհէն կուգայ դեահ Միջագետք, Փոքր Ասիա, Պոնտոս, Եգիպտոս, Հռոմ, Կրետէ, եւ Արարիա: Աւելին, Միջագետքի եւ Փոքր Ասիայ միջեւ դրուած է Յրեաստան մը, որ ըստ Օրմանեանի սուր դատողութեան, ո՛չ այդ Երկու Երկիրներու մէջ կը գտնուի, եւ ո՛չ ալ հրեական գաղութ կամ օտարլեզու Երկիր մը կրնայ ըստիլ:

Այդտեղ կը ծագի «Յրեաստանի» եւ «Յայաստանի» աշխարհագրական տեղիքի հակասութիւն մը, ըստ որուն այդ շրջանին մէջ գտնուող Երկիրը միայն Յայաստանը կրնար ըլլալ, եւ ո՛չ թէ Յրեաստանը, որ այնքան ծանօթ Երկիրն էր Միջերկրականի ափին, ուր արդէն տեղի կ'ունենար Պետակոստի տօնը: Այս տարբերակին հետեւած են շատ կանուխեն Ափիրկեան նշանաւոր Յայրերը՝ Տերտուղիանոս եւ Օգոստինոս, որոնք «Սուրբ Գրոց ամենահին եւ իտալական կոչուած թարգմանութիւնը գործածած էն» ու այդ կետը սրբագրած են ու այդ Երկիրը Յայաստան կոչած:

Օրմանեան կ'աւելցնէ թէ «պատմական տեսակետով Յայաստանի մէջ հրեայ գաղթականութիւն գրտնըլով այս վարկածը կը հաստատուի, եւ եղելութեան պահանջմամբ օտար լեզու մը յիշուած կ'ըլլայ, մինչ Առաքեալներուն Յրեաստանի լեզուն խօսիլը ո՛չ հրաշալիք էր եւ ո՛չ զարմացում կրնար պատճառել»:

Ժամանակագրութիւնը Օրմանեանի Մօտ

Ժամանակագրութիւնը ողևայարն է պատմութեան, եւ Օրմանեան իր «Ազգապատում»ներու Երեք հատոր-

Ներուն մեջ յատկապէս այս անփոխարինելի սկզբունքը իրեն առաջնորդ ունեցած է, ճիգ ընելով աղբիւրներու երթեմն յստակ եւ շատ անգամ անորոշ տուեալներով ճշդել թուականներ, դեպքերու յարաբերութիւններ, եւ անճշդութեանց յայտնաբերումներ: Յայտնի է որ հայոց գրաւոր պատմագրութիւնը խառն եւ թերի տուեալներ շատ ունի, որուն համար գիտական ճիգ, աղբիւրներու բաղդատութիւն եւ ձեռագրագիտական հասկացողութիւն անհրաժեշտ են հեղինակին համար: Օրմանեան Պատրիարք իր «Ազգապատում»ի ժամանակագրութիւնը ճշդութեամբ վերականգնելու դժուարին աշխատանքին լծուած է՝ օգտագործելով հայ եւ օտար մատենագիրներ եւ քննական ուսումնասիրութիւններ:

Յատկանշական օրինակով մը ցոյց տամ վերեւ ըսուածը: Յովհաննես Ա Մանդակունիի կաթողիկոսութիւնը որոշ պատմիչներ 6 տարի եւ ուրիշներ 12 տարի կուտան, այսինքն 478-484, եւ կամ 478-490: Օրմանեան չէ հաւած այդ երկուութիւնը եւ լուծում մը գտած է Եղրակացնելով որ Մանդակունի երկու անգամ յաջորդաբար գահակալած է, ևախ 6 տարի՝ Վահանեանց շարժումի ընթացքին, մինչեւ 484 երբ Նուարսակի Դաշինքը կսքուեցաւ, եւ ապա՝ 6 տարի եւս խաղաղութիւն հաստատուելեն ետք՝ մինչեւ 490 «Երբ իրեն ալ կաթողիկոսութիւնը պաշտօնական գօրութիւն ստացաւ պետական վաւերացմամբ»:

**Կ. ՊՈԼՍՈՅ Տ. ԶԱԻԵՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ
ՏԵՐ ԵՂԻԱՅԵԱՆԻ
ՊԱՇՏՈՆԱՎԱԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԱՔՍՈՐԸ
ՎԵՐԱԿԱՐՁԸ Կ. ՊՈԼԻՍ ՈՒ ՎԵՐՉԱԿԱՆ ՄԵԿՍՈՒԾԸ
Վախճանման Վաթունամեակին Առիթով
(1868-1947)**

Զաւեն Պատրիարք Պաշտօնանկ

Քսաներորդ դարու սկիզբը Օսմանեան Թուրքիոյ հայաջինջ քաղաքականութեան մաս կը կազմէր նաեւ թրքահայ հոգեւոր կեդրոններու խախտումն ու ջնջումը: 1915 թուին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն էր Արմաշական առաջին սերունդի նուիրեալ հոգեւորականներէն Զաւեն Արքեպոս. Տեր Եղիայեան, ծնած Մուսուլ, իրաք, 1868 թուականին: Յաջորդ տարին՝ 1916-ին, Կիլիկիոյ Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոսը բռնի մեկնած էր Երուսաղէմ թրքատիա եւ խայտառակ այս ծրագրով որ հայոց երկու պատրիարքութիւններն ու Սիսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնները պիտի միացուիին միակ հաստատութեան մը անունին տակ, միակ հոգեւոր պետով մը որուն Աթոռը պիտի ըլլար Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնը: Այս անորակելի ծրագիրը յղացած էր Թուրք պետութիւնը եւ համապատասխան «Կանոնագիր»ն ալ շարադրած ու պատրաստած, որուն հայերէն բնագիրը յաջորդ տարին իսկ, 1917-ին լոյս տեսաւ Երուսաղէմի վանքի տպարաննեն:

Խնդրոյն նախընթացը քննելով կը տեսնենք թէ 1916 թուի սկիզբը Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի գործակատար Գամեր Շիրինեան Պոլկարիա մեկնած էր, ու վերադարձին Բիւզանդ թէշեանէ իմացած էր վերջնոյս թուրք ոստիկանութեան տեսուչ Պետրի եւ տևորէն Ռէշիտ պեյերու կողմէ, անոյն հետ ունեցած տեսակցութեան մը ընթացքին, թէ «Դայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը ջնջուած էր, ինչպէս նաեւ՝ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը»: Զաւեն Պատրիարք իմանալով գրոյցը կասկածած էր նոյնիսկ որ թէշեան ինք շատ հաւանաբար Եշմիածնեն խզուելու գաղափարը թելադրած էր Օսմանեան կառավարութեան:

1916 Ապրիլ 10, Զատիկեն մինչեւ Յուլիս, Զաւեն Պատրիարք կը մնար յուսալքուած սպասելով կարծես մօտալուտ փոթորիկին, որուս «ամպերը կը կուտակուեն», ինչպես ինք ըստք էր իր «Յուշեր»ուն մեջ: Պատրիարքը չէր սխալած, եւ ահա Յուլիս 28-ի առաւտուն ինքնաշարժով պատրիարքարան կուգային Ահմետ եւ Պեհա պեյերը, մին ոստիկանութեան եւ միւսը կրօնական տեսչութիւններէն, Զաւեն Պատրիարքին յանձնելու համար արդարութեան գործոց Նախարարին անունով յղուած մեկ պաշտօնագիրը՝ ուղղուած Զաւեն «Նախկին» Պատրիարքին: Իր պաշտօնանկութեան վրայ Պատրիարքը Կ. Պոլիս գտնուող Եպիսկոպոսներուն կը հաղորդէր պատահածը: Հուն կը գտնուեին Եղիշէ Դուրեան, Վահրամ Մանկունի, Գաբրիէլ Ճեվահիրճեան, Հմայեակ Դիմաքսեան եւ Դասիել Յակոբեան Եպիսկոպոսները, ինչպես նաև պատրիարքարանի փոխանորդ Երուանդ Վրդ. Փերտահճեան ու Երուանդէմի պատրիարքութեան փոխանորդ Սմբատ Վրդ. Գազագեան:

Զաւեն Պատրիարք Աքսորուած

Պաշտօնանկութեան եօթներորդ օրը կը յաջորդէր Պատրիարքին աքսորը դեպի Պաղտատ: 1916 Օգոստոս 3-ին քաղաքային գգեստով ոստիկան մը կուգար Պատրիարքին տունը հաղորդելու իրեն որ «ոստիկանութեան ընդհանուր տեսուչը՝ Ահմետ պեյ Ձեզ տեսնել կ'ուզէ ու միասին իր քով պիտի երթանք»: Ոստիկանատուն հասնելուն Պատրիարքին ուղղակի կ'ըսուի իր հոն կանչուելուն պատճառը, զոր կը մեջբերեմ իր «Յուշեր»ին:

«Ձեզի հոս կանչեցի Ահմետ պեյի կողմէ, իմացնելու համար թէ կառավարութիւնը յարմար չի տեսներ Ձեր Պոլիս ընակութիւնը, ուստի քանի մը օրէն պէտք է մեկնիք Պաղտատ՝ Ձեր հայրենիքը, ինքնարերաբար երթալու ձեւով, առանց աղմուկի»:

Ստանալէ ետք իր մեկնումի որոշումը, Պատրիարքը տուն կը վերադառնար ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ: Առաջին գործը կ'ըլլար պատրիարքարանի փոխանցումը կատարել Օգոստոս 14-ին, կրօնից տեսուչ Պեհա պեյի ներկայութեանը, որ Գաբրիէլ Ճեվահիրճեան Եպիս-

կոպոսին հետ պատրիարքարան կը սպասէր, որուն կը յանձնէր բանալիներն ու կնիքները, խնդրելով ՌԵշիտ պէյէն շաբաթով մը երկարաձգել իր մեկնումը: Այսպէս, Չաւէն Պատրիարք Կ. Պոլսէն մեկնիլ կը պատրաստուէր դեպի մահ դիմելու համոզումով քանզի կ'ըսէր թէ «ինծի պէս Եկեղեցական մը ամէն պարագայի մէջ ողջ չի կրնար մնալ աքսորի ճամբուն վրայ եւ երբեք պիտի չվարանէի արիւնս խառնելու իմ հարիւր հազարաւոր ժողովրդեան արեան՝ Միջագետաց անապատներուն մէջ»:

Աքսորեալ Պատրիարքը ճամբայ պիտի ելլէր Կ. Պոլսէն ընկերակցութեամբ իր եղբօր եւ անոր աղջկան, «լրուած ամէն կողմէ, բայց միշտ ինծի հետ ուսենալով ժողովրդային զանգուածներու համակրութիւնը եւ կարեկցութիւնը»: Օգոստոս 21-ի Կիրակին մայր Եկեղեցւոյ մէջ ներկայ Եղած է սուրբ պատարագին եւ հաղորդութիւն ստացած «արցունքոտ աչքերով», ի ներկայութեան յոգևախունը բազմութեան: Յայտար Փաշայի կայարանէն դեպի Անտոնու Երկաթուղիով ան իր Երկու հարազատներուն հետ կ'ուղղուէր դեպի աքսորի իր ճամբան, անցնելով Էսկի Ճեհիրէն, Գոնիայէն, եւ չորրորդ օրը Օգոստոսի 25-ի իրիկունը հասնելով Պոզանդի: Պատրիարքը ապահով Յալէպ կը հասներ ուր կը մնար տաս օրեր: Ապա՝ Մեսքենէ կը հասնէր Եփրատ գետի Եգերքով ուր Չաւէն Պատրիարք կը յուգուէր յիշելով «հայ տառապակի անիսու վկայ այս գետը»:

Տառապագին, Պատրիարքը «Յոգլոց» մը կ'արտասանէր, կը հասնէր Յամամ, ուր 150ի չափ վրաններ լարուած էին, բոլորն ալ տարագիրներով լեցուն, որոնց Պատրիարքը օգնեց դրամ բաշխելով: Գաղտնաբար նամակ մը հասցուցին իրեն թէ 12 հայ բանտարկեալ քահանաներ, բոլորին անուններն ալ յիշուած իր Յուշեր ուն մէջ, նպաստ կը խնդրէին իրմէ: Անոնք բոլորն ալ առանց կարենալ ստանալու Պատրիարքին օգնութիւնը, յաջորդ առտու ճամբայ կը հանուէին դեպի Խապուր գետ եւ ամենը ալ կը նահատակուէին: Պատրիարքը իրաշքով կ'ազատէր ստոյգ մահէ:

Տասներեք օրուայ տաժանելի ճամբորդութենէ Ետք կը հասնին վերջապէս Պաղտատ, ուղղակի ոստիկանատուն, ուրկէ Երաշխաւորութեամբ Պատրիարքն ու իրեները կը մտնեին իրենց հարազատ տունը, ուրկէ Զաւեն Պատրիարք 26 տարի առաջ Արմաշ Մեկնած էր որպէս ուսանող Դպրեվանքի: Հոն կը գտնէր իր հայրը Աւետիս Ա. քահանայ Տ. Եղիայեան վախճանած, եւ մայր՝ ծերացած: Ծատ քիչեր այցելութեան եկան, կ'ըսէր, որոնց մէջ Արմաշական Երկրորդ սերունդի հոգեւորականներէն Փառէն Ծ. Վարդապէտ Մելքոնեան՝ Պաղտատի առաջնորդը, քանի որ Պատրիարքը տակաւին պետական հսկողութեան տակ էր, ու տակաւին Պաղտատէն Մուսուլ իր ծննդավայրը պէտք է Երթար: Զաւեն Պատրիարք հինգ ամիս Պաղտատ կը մնար եւ Երթե առիթներով միայն Եկեղեցի կը յաճախէր, որոնցմէ մին կ'ըլլար իր ծերացած տիրամօր յուղարկաւորութեան օրը՝ 1917 Փետրուար 2-ին: Մուսուլ կը հասնին Երեքը միասին, ինք Եղբայրը եւ դուստրը Վարդանոյշ Մարտ 9-ին, Երբ անգլիացիք Պաղտատը գրաւած էին նոյն օրը:

Պատրիարքը Վերադարձած Իր Պաշտօնին

Մուսուլ տարիի մը չափ մնալէն Ետք Զաւեն Պատրիարք Պաղտատ կը վերադառնար Երբ Անգլիացիք 1918ի Նոյեմբերի սկիզբը Մուսուլ մտած էին ու ձեռք առած քաղաքի վարչութիւնը: Նոյն շաբթօն քաղաքի հոգեւոր պետերը, ընդ որս եւ Զաւեն Պատրիարք, կառավարական պալատ հրաիրուեցան իմանալու համար բանակի հրամանատարութենէն որ այլէւս անգլիական բանակն էր Մուսուլի տէրն ու տիրականը: Մուսուլի մէջ Զաւեն Պատրիարք աւելի անկաշկանդ օգնութեան կը հասնէր վտարանդի հայերուն, մասնաւորաբար որբախնամ գործին գլուխը անցնելով: Նոյն տարուայ Դեկտեմբեր 29ին Պատրիարքը Մուսուլէն Պաղտատ կը մեկնէր, ընդամենը տարի մը եւ տասը ամիս Մուսուլ աքսորական մնալէ Ետք, այսինքն՝ 1917 Մարտին 1918 Դեկտեմբեր:

Զինադադարէն Ետք Պատրիարքը Կ. Պոլիս կը վերադառնար իր Աթոռը գրաւելու որմէ բռնի հեռացուած

Եր 1916 Օգոստոս 22ին: Ան պաշտօնին կը վերադառնար շնորհիւ անգլիական իշխանութեանց, անշուշտ Կ. Պոլսոյ ազգային իշխանութեանց դիմումին Վրայ, որոնք

«զինադադարի կնքումն աևսիշապէս ետք պաշտօնական դիմում ըրած էին թուրք կառավարութեան եւ ջնջել տուած Պոլսոյ պատրիարքութեան եւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան միացումը, եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը վերահաստատելէ վերց»

Չաւէն Պատրիարքի վերադարձը պահանջեր էին: Պատրիարքը Կ. Պոլիս կը վերադառնար 1919-ի սկիզբը, Յունատարի 9-ին Պաղտատեն շոգենաւով ճամբայ ելլելով, Փետրուարի կիսուն Մուեզ կը հասներ ու կը դիմաւորուեր Եգիպտահայոց Առաջնորդ Թորգոն Արք. Գուշակեանի կողմէ, եւ 19-ին ի վերջոյ կը հասներ Կ. Պոլիս: Յրաշքով Պատրիարքին կեանքը փրկուած էր եւ ինք կը վերըստանձներ իր գահը ամենադժուարին պայմաններու տակ: Կրկին աշխոյժ կը դառնար Յայոց Պատրիարքարանը, ժողովներու գումարումներով, քանի որ քաղաքական գետնի Վրայ համաձայնական պետութիւններու զրահաւորները արդէն Կ. Պոլիս մտած էին եւ Կոսփորի մէջ խարիսխ նետած:

Վերջնական Մեկնումը

1922 թուականը թրքահայոց համար ճակատագրական տարի մը եղաւ, երբ մեկ կողմէն համաձայնական պետութիւններ քաշուեցան թրքական հողերէն, յոյները պարտութիւն կրեցին թուրքիոյ արեւմտեան ափերուն Վրայ, իզմիր ինկաւ թուրքերուն ձեռքը, եւ միւս կողմէն Միլլի կուսակցութիւնը ձեռք առաւ Օսմանեան պետութեան դեկը եւ Մուսթաֆա Քեմալի գլխաւորութեամբ վերջ տրուեցաւ սուլթանական կառավարութեան, հիմնելով թուրքիոյ Յանրապետութիւնը: Չաւէն Պատրիարք իր պաշտօնին Վրայ կը մնար մինչեւ Մուսթաֆա Քեմալի մուտքը Կ. Պոլիս, եւ նոյս 1922 թուին կը հեռանար առանց հրաժարելու իր պատրիարքութենեն, այլ միայն «ձեռնթափ» ըլլալով, ինչպէս ինք բնորոշած է իր գիրքին մէջ, այն համոզումով որ մինչեւ որ յաջորդ պատրիարքը

չընտրուեր ինք կը մնար իր պաշտօնին վրայ, թեկուզ բաժնուած անկէ ու մեկնած Պուլկարիա:

Չաւեն Պատրիարք կենսական գործի մը եւս կը ձեռնարկէր կտակարարը ըլլալով **Կարապետ եւ Գրիգոր Մելգոնեաներու** թողած կտակի հրագործմամբ, որով Կիպրոսի մէջ հաստատուեցաւ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնը Յայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան միջոցաւ: Չաւեն Պատրիարք 1924-ի Դեկտեմբերին Պաղտատէն Կիպրոս կը մեկնէր, ընդառաջելով Կարապետ Մելգոնեանի հրաւերին ու հոն կը մնար մինչև 1925 Յուլիս 18:

Կտակին առաջարկը նախ անձամբ Երուսաղեմ երթալով, ուր 1921 Յուլիս Պատրիարք ընտրուած էր Եղիշէ Արք. Դուրեան, որուն նախընտրաբար ներկայացուցած է զայն յատկացնել ջանալով Երուսաղեմի Պատրիարքութեան: Սակայն երբ Երուսաղեմ այդ ուղղութեամբ գործնական ընթացք մը ցոյց չէ տուած, նոյն տարին Կիպրոս անցնելով, Չաւեն Պատրիարք համոզած է իրեն բարեկամ Մելգոնեան բարերարները որ որբանոց մը հաստատէն իրենց անունով, քանի որ Առաջին Պատերազմի հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով հազարաւոր որբեր անխնամ կը մնային Միջին Արեւելքի մէջ:

Չաւեն Պատրիարքի ջանքերուն կը պարտի ազգը որ յաջողցուց Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան հիմնադրութիւնը Կիպրոսի մէջ՝ Յայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան յանձնելով կտակի գործադրութիւնը: 1926-ին ան շրջեցաւ Լիբանասի եւ Երուսաղեմի հայարնակ համայնքները եւ 300-է աւելի որբ որբուիհներ ընտրելով տեղաւորեց զանոնք Մելգոնեան Հաստատութեան մէջ որպէս անդրանիկ սաներ, երբ նոյն տարին արդէն կառուցուած էր դպրոցաշենքը: Պատրիարքը ՀԲԸ Միութեան Պատուաւոր Յկեանս Անդամ հռչակուեցաւ Միութեան կողմէ իր կատարած շնորհակալ գործին համար: Տարի մը ետք սակայն, 1927-էն սկսեալ, Չաւեն Պատրիարք հազարի (կոկորդի) հիւանդութեամբ կը տառապէր որուն հետեւանքով 1933 Յուլիս վիրաբուժական

գործողութեան Ենթարկուելով կը կորսնցներ իր ձայնը, եւ գրելով կը խօսեր:

Զաւեն Պատրիարքի Վերջին Հանդիսութիւնը

Զաւեն Պատրիարք իր 77 տարիքին, տակաւին առոյգ թէեւ խօսելու անկարող, 1945-ի Ապրիլի 8-ին, կը նախագահէր Տան Կիլիկիոյ Ընտրեալ Կաթողիկոս S.S. Գարեգին Ա Յովսէփեանց մեծանուն Հայրապետի օծման հանդիսութեան Անթիլիասի Մայր Տաճարին մէջ, շրջապատուած հոյլ մը եահսկոպոսներէ:

Իր անցեալի անվերջ ու տագնապալից կեանքը նկատի առած, Զաւեն Պատրիարք կ'եզրափակէր կեանքի իր Վերջալոյսը, լուսաւոր ու մնայուն յուշով մը եւ սրտի գոհունակութեամբ, անձամբ պատրիարքական լրիւ զգեստաւորմամբ ձեռնադրելով եւ օծելով Սիսի Վտարանդի կաթողիկոսութեան մերօրեայ գիտնական Հայրապետը: Զաւեն Պատրիարք, որ Կ. Պոլսոյ քայլայեալ պատրիարքութեան, որու պահպանումին ու հովուապետութեան անձնիք եւ պատասխանատու դերակատարն ու զոհն էր դարձած, անոր փոխարէն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան վերյառնումն ու կեանքի կոչուիլը կը տեսներ Հայ Եկեղեցւոյ կեանքն ներս իր իսկ աչքերով որպէս ականատես վկայ: Երկու տարի ետք ան պիտի վախճանէր Պաղտատի մէջ 1947 Յունիսի 4-ին, իր 79 տարիքի լրումին:

Յուղարկաւորութիւնը

Համաձայն իր կտակին, Զաւեն Պատրիարքի հանդիսաւոր եւ պատրիարքի յատուկ կարգաւորութեամբ յուղարկաւորութիւնն ու թաղումը կատարուեցան Երուսաղմէնի Հայոց Սրբոց Յակոբեանց Վանքին մէջ՝ նախագահութեամբ Երջան. S. Կիլրեղ Բ. Պատրիարք Իսրայելեանի ու մարմինը ամփոփուեցաւ Ս. Փրկիչ Վանքի պատրիարքներու յատուկ դամբարաններու շարքին:

**ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳՈՒՅԱԿԵԱՆ
ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ
Վախճանման Եօթանասունամեակ
1874-1939**

**Արմաշի Դպրեվանքի
Տիպար Հոգեւորականը**

Պարտիզակ ծնած էր Մկրտիչ Պիլիճեան 1874 թուին: Յոն աշակերտած էր Եղիշէ Ծ. Վրդ. Դուրեանին, եւ ապա Արմաշէն ընդունուած վերատեսուց Օրմանեան Մաղաքիա Եպիսկոպոսէն, ուրկէ ամենէն փայլուն շրջանաւարտն էր որ որ կ'ընծայուէր Յայ Եկեղեցիին 1896 թուին, ձեռնադրուելով նոյն ինքն Օրմանեան՝ վերակոչուելով **Թորգոմ Գուշակեան:** Պարտիզակի եւ ապա Արմաշի մէջ Դուրեանի աշակերտած, նախախնամութեան մէկ որոշումով 1931 թուին Գուշակեան պիտի յաջորդէր Դուրեան Պատրիարքի Երուսաղեմի Առաքելական Աթոռին որպէս Պատրիարք Յայ Երուսաղեմի:

Թորգոմ Պատրիարք Վարչական եւ գրական մեծ վաստակ կը թողուր իր ետին երբ յանկարծամահ կ'ըլլար Երուսաղեմի մէջ 64 տարիքը չլրացուցած: Հոգեւորական-ներու խմբական եւ կամ Եպիսկոպոսական ժողովի մը կատարելիք գործերը միայնակ կատարած **Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան** կը մնայ մեր վերջին շրջանի պատմութեան մէջ բացառիկն ու ամենէն արդիւնալիցը: Առաջնորդական պաշտօններ կատարած, Յայրապետական Նուիրակի առաքելութեամբ Ծայրագոյն Արեւելք եւ ապա Երրորդա շրջած, Երուսաղեմի իր պատրիարքութեան կարճ միջոցին կարառուն հոգեւորականներ դաստիարակած եւ ձեռնադրած, ութ տարիններ Սի՛ու ամսագիրը իր իսկ խմբագրապետութեամբ բարձրագոյն մակարդակի հասցուցած, առաւել եւս Յայ Եկեղեցիին կը թողուր գրական մեծ վաստակ, քարոզագիրքերով, Յայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան վերաբերեալ շարք մը հեղինակաւոր խմբագրականներով, աշխարհաբարի թարգմանելով նաեւ

Նարեկ Աղօթամատեալը՝ գերազանց ոճով եւ ժողովուրդին հասկնալի լեզուով:

Եգիպտահայոց Առաջնորդը

Թորգոմ Շ. Վրդ. Գուշակեան Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կը ստանար 1910 թուականին Սատթես Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն որպէս թեմակալ առաջնորդ Սեբաստիոն: Սեբաստիայէն Եգիպտոսի թեմին ծառայութեան կը կոչուէր 1914 թուին ու Մայիսի 3-ին Գահիրէ կը հասնէր: Նոյն օր պաշտօնական թափօրով Թորգոմ Եպիսկոպոս մուտք կը գործէր քաղաքի իին **Ս. Աստուածածին Եկեղեցին՝** ի Ներկայութեան Եգիպտահայ գաղութի առաջնորդող դէմքերուն՝ գլխաւորութեամբ **Պօղոս Նուպար Փաշայի** որ հիմնադիր Նախագահն էր ՀԲԸ Միութեան:

Առաջնորդական իր բազմազբաղ գործունեութեան առընթեր Թորգոմ Եպիսկոպոս կարողացաւ իրականացնել Գահիրէի նորաշէն **Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Եկեղեցւոյ** շինութիւնը, Լեւոն Նաֆիլեանի ճարտարապետութեամբ, որ աւարտեցաւ 1928 թուին, հայկական իսկական ոճով գեղակերտ տաճար մը ինքնին, որ արտասահմանի հայ Եկեղեցիներուն մէջ ցարդ կը մնայ որպէս ամենէն տիպարը: Տաճարի բարերարը Գրիգոր Եղիայեանն էր որուն կտակին համաձայն Եկեղեցին շինուեցաւ յետ մահու: Գրիգոր Եղիայեան մահացաւ Գահիրէի մէջ 1911 թուին: Սրբազն Յօր կենսագիրը՝ բանասէր եւ պատմաբան Արշակ Ալպոյանի վկայութեամբ «չորս տարի տեսող այս մեծ շինութիւնը Առաջնորդի աշխատանքին եւ ճիգերուն արդիւնքը կարելի է համարել»: Իսկ «Արեւ» օրաթերթի խմբագիրը՝ բանաստեղծ Վահան Թերեւեան ըստը էր այս ատեն թէ «իր դաստակերտն էր այս Եկեղեցիին նիւթական շէնքը, եւ ո՞ր կողմ որ դարձնէք ձեր նայուածքը, Թորգոմ Եպիսկոպոսը կը գտնէք անոր մէջ»:

Սրբազնը Կառոյց նաեւ Առաջնորդարանի շէնքը, եւ Պօղոս Նուպարի բարերարութեամբ՝ Նուպարեան Վարժարանի դպրոցաշէնքը Յելիոպոլիսի մէջ: Երկու վարժարաններ, Գալուստեանն ու Նուպարեանը, հանդիսացան

լոյսի փարուները հազարէ աւելի հայ պատանիներուն: Ս. Աստուածածին Եկեղեցին, Պէյն-Էլ-Սուրբէն թաղամասին մէջ, որ կառուցուած էր Գաբրիէլ Եպս. Մարաշցիի կողմէ 1839 թուականին որպէս առաջնորդանիստ Եկեղեցի, Նորաշէն Եկեղեցւոյ օծումըն ետք յետագայ տարիներուն շարունակեց ծառայել իր շրջանի հայութեան որպէս ծխական Եկեղեցի: Պետութեան որոշումով 1958 թուին Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ շնչքը փլցուեցաւ:

Յնդկահայոց Յայրապետական Նուիրակը

Գեղրգ Ե Սուրբնեանց Ամենայն Յայոց կաթողիկոսը իր Ապրիլ 22, 1916 թուակիր կոնդակով լիազօր Նուիրակ կը նշանակէր Թորգոմ Եպս. Գուշակեան զինք գործուղղելով Յնդկաստան, տակաւին Երկու տարի հազիւ պաշտօնի կոչուած որպէս թեմակալը Եգիպտահայ թեմին: Պոմայէ կ'ըլլար իր առաջին հանգրուանը ուր 40 հայեր կը բնակէին: Յոն ՀԲԸ Միութեան մասնաճիւղ մը կը կազմէր, ինչպէս նաեւ կեդրոնական մասնաճիւղ մը՝ երբ շուտով Կալկաթա կը հասնէր: Դեկտեմբերին դեպի հիւսիս ուղեւորելով Թորգոմ Եպիսկոպոս կը հասնէր Մատրաս ուր 165 հայեր կային: Յոն յատինաց Ծննդեան օրը պաշտամունք կը կատարէր, իսկ Ս. Ծննդեան օրը, Յունուարի 6-ին, պատարագ կը մատուցանէր Կալկաթայի մէջ ուր 500-600 կ'ապրէին: Յաջորդ ամիսներուն կը շրջէր մնացեալ միւս հայ գաղութերը՝ Շանկունի, Սինկափուրի, Սուրաբայայի, եւ Յոկտեմբեր 26-ին կը վերադառնար Կալկաթա: Յոն կը վարակուէր ժանտատենդէ (թիֆօ), եւ 38 օր հիւանդանց կը մնար: Տասնեւըորս ամիսներ Եգիպտոսի իր պաշտօնէն հեռու մնալէ ետք, կազդուրուած, կը վերադառնար Գահիրէ 1918 Փետրուար 17-ին:

Յնդկահայոց մասին Յայրապետական Նուիրակ Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակեան իր հիացումը կը յայտներ տեղոյն հայերուն աշխատունակ եւ յառաջադէմ յատկութեանց համար, զնահատելով նաեւ անոնց հասարակական գործունեութիւնը որուն հիմք կը կազմէր հոգեւոր եւ մշակութային գործը, որոնց փարած էր հնդկահայութիւնը Կալկաթայի Մարդասիրական ճեմարանով 1846

թուականեն ի վեր, եւ Մատրասի ու Կալկաթայի հայերեն տպարաններով, անդրանիկ լրաթերթ «Ազդարար»ով, եւ այլ հրատարակութիւններով։ Սրբազնանը կը նկատէր միւս կողմէ սակայն պակասը հոգեւոր դաստիարակութեան՝ կիրակնօրեայ քարոզներու եւ ժողովրդային լսարաններու չգոյութեամբ։ Չկային նաեւ հայուհիներու միութիւններ, հայախօսներու ակումբներ, հայերենի եւ պատմութեան դասաւանդութիւններ, ինչպէս անոնք գործոն վիճակի մէջ էին միջին արեւելքի կազմակերպեալ համայնքներուն մէջ։

Թորգոմ Եպիսկոպոս կ'ըսէր իր Գեորգ Շ Ամենայն Հայոց Հայրապետին ուղղեալ տեղեկագրին մէջ թէ «համոզմամբ կրնամ ըստ թէ Յնդկահայ գաղութը մասսամբ գոհացուցիչ էր առեւտրական տեսակետով, եւ տակաւին միսիթարական հոգեւոր տեսակետով, ու ազգային զգացման տեսակետով։ Բայց ինչ պիտի ըլլար Յնդկաստանի հայ գաղութի ապագան, կը հարցնէր ան, զոր կը քննորոշէր որպէս «փշոտ եւ դառն» հարց, քանի որ «սեւ ամպ մը կ'անցնէր սրտես ամեն անգամ որ կը մտածէի այս մասին»։ Հարց կուտար թէ «ապագային, կէս դար կամ դար մը ետք, անշուշտ պիտի լինին հայեր Յնդկաստանի մէջ, բայց պիտի լինի՞ հայութիւն»։

Պաշտօնական Այց Երուսաղեմ 1918 թուին

1918 թուականի Զատկին Բրիտանական իշխանութեան հրաւերով Եգիպտահայ թեմի Առաջնորդ Գորգոմ Արքեպս. Գուշակեան Գահիրեն Երուսաղեմ կը մեկնէր պաշտօնական այցելութեամբ՝ Ս. Զատկի տօնակատարութեանց ևախագահելու համար՝ Յրդկաստանին տակաւին նոր վերադարձած։ Թորգոմ Սրբազնան նոյն առիթով շանք կ'ըսէր որ Առաքելական Աթոռը որ թափուր կը մնար տասնամեակէ մը ի վեր, գտնէր իր արժանաւոր գահակալը՝ յանձին իր ուսուցչին ու տիպար հոգեւորականին՝ Եղիշէ Դուրեան Արքեպիսկոպոսին որ Կ. Պոլիս կը մնար։ Յարութիւն Պատրիարք Վեհապետեան վախճանած էր 1910 թուին, եւ Սահակ Բ Խապայեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոս-Պատրիարքն ալ Երուաղեմին մեկնած էր 1917 թուին Բրիտանիոյ իշխանութեանց Պաղեստին ներխուժ-

ման նախօրեին, երբ թուրք պետութիւնը բոլորովին դուրս քշուած էր արդէն միշին արեւելքն:

Թորգոմ Արքեպիսկոպոսի առաջին այցելութիւնն էր Երուսաղեմ որ առաջին պատեհութիւնը պիտի ընծայեր 1917 թուի Յոկտեմբերին հաստատուած անգլիական նորակազմ կառավարութեան, ճանչնելու Սուրբ Տեղեաց պահպանութեան հայոց համահաւասար իրաւունքը՝ լատինաց եւ յունաց կողքին: Մրբազան Յօր Կ'ընկերանար Գահիրեն Վահան Թեքեեան որպէս ազգային Պատուիրակութեան Ներկայացուցիչ, եւ Երկուքը միասին կարեւոր ծառայութիւն կը մատուցանէին հայոց վանքին ու կը յաջողեն պահել հայոց սրբատեղիներու իրաւունքները, կազմելով նաեւ պատասխանատու վարչութիւն մը նախագահութեամբ Եղիշէ Եպիսկոպոս Զիլինկիրեանի: Թորգոմ արքեպիսկոպոսի ծրագիրն էր նաեւ գետին պատրաստել նոր պատրիարքի ընտրութեան համար որ պիտի կատար-լէր «Նախկին ձեւով», այսինքն Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ: Այդ ձեւը պիտի ըլլար վերջինը որուն համար իր համաձայնութիւնը տուած էր Բրիտանիոյ իշխանութիւնը:

Եւրոպայի Հայրապետական Նուիրակը

Եգիպտահայոց առաջնորդ Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գեղրգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն այս անգամ կը նշանակուեր Հայրապետական Նուիրակ Եւրոպայի, իոն հայ Եկեղեցական թեմական կազմակերպութեան սկիզբը դնելու համար: Կաթողիկոսը իր Կոնդակով պատուիրած էր Եկեղեցականապէս կազմակերպել Եւրոպայի հայութիւնը իբրեւ միակ առանձին առաջնորդական վիճակ, ճշդելով նաեւ խմբաւորել թեմի գործունեութիւնը Երեք ուղղութիւններով՝ Եւրոպայի արեւմտեան, կեդրոնական եւ հարաւային մասերուն մէջ:

1929 թուի Օգոստոս 12-ին Գահիրեն մեկնելով Թորգոմ Արքեպիսկոպոս կը հասնէր Փարիզ, ուր ստուար թիւով հայեր կը բնակէին, ու ապա կ'անցներ Յոլանտա Եւ Լեհաստան, ուր հայերը անշան թիւ մը կը կազմէին: Իր եզրակացութիւնը այս կ'ըլլար որ «անկարելի էր եւ ան-

օգուտ ամբողջ Եւրոպահայութիւնը միակ առաջնորդական վիճակի մը մէջ պարագրելու ծրագիրը»: Գործնական պիտի ըլլար համայնքները խմբել մէկե աւելի առաջնորդական վիճակներու մէջ, բան մը որ տասնամեակներ ետք ճշմարտուեցաւ եւ գործադրուեցաւ:

Սրբազն Յօր կատարած խղճամիտ մարդահամարի ըննութենես յայտնի եղած է որ 1930 թուականես առաջ Եւրոպայի բոլոր երկիրներուն մէջ հայերու թիւը 67,000-ի կը հասներ, որոնց մեծագոյն մասը՝ 64,000-ը Ֆրանսայի մէջ: Հայրապետական Նուիրակը Փարիզը նկատելով հայերու կեդրոնացեալ քաղաքը իր 25,000 հայութեամբ, եւ Լիոն քաղաքը՝ 1,500, եւ Մարսիլիոյ շրջանը՝ 2,400, կը յանձնարարէր վերջին երկուքին վրայ պատասխանատու հոգեւորականներ նշանակել՝ Փարիզի Հայրապետական Պատուիրակի իշխանութեան տակ: Իր թելադրութիւնը եղած է նաեւ Ֆրանսայէ դուրս բնակող մօտ 3,000 հաշուող հայութեան համար հովուական շրջաններ հաստատել:

Գուշակեան Թորգոմ Սրբազնի հայեցողութեամբ Եւրոպայի թեմական կազմակերպութեան ընդհանուր նկարագիրը պէտք է ըլլար **Եկեղեցական**, որուն համար Հայաստանեայց Եկեղեցին պիտի կատարէր ազգային դերը, դառնալով առանցքը ազգային կեանքին, կրօնական, կրթական եւ մշակութային մարզերէ ներս: Թորգոմ Արքեպիսկոպոս ընդգծած է մասնաւանդ որ «Հայ Եկեղեցւոյ պատկանեալ ազգայինները միայն պէտք է լինին ընտրող եւ ընտրելի», որովհետեւ թեմին կամ հայրապետական պատուիրակութեան կողմէ կատարուելիք գործը «գործն է Հայ Հուսաւորչական Եկեղեցւոյ Եւրոպական համայնքին»:

Պատրիարք Առաքելական Աթոռոյ Երուսաղեմի

Բոլորին աչքը ուղղուած էր Եգիպտոսի Առաջնորդ Թորգոմ Գուշակեան Արքեպիսկոպոսի վրայ որպէս արժանի յաջորդը Եղիշէ Շուրեան Պատրիարքի որ վախճանած էր 1930 թուին: Սակայն այս կը պահանջէր լուրջ պատրաստութիւն, կանոնագրային եւ քաղաքական, քանի որ թուրքեր քաշուած էին Պաղեստինես ու անգլիացիք գրա-

ւած էին զայն: Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրութեան «հին» ձեւը այլեւս ընդունելի չէր, եւ «նոր» կերպը պետք էր Մշակուեր: Տեղապահն էր Մեսրոպ Եպս. Նշանեան որուն վրայ պարտք կ'իյևար գլխաւորել այդ փոփոխութիւնները ամենեն զգոյշ քայլերով: Դուրեան Եղիշեի Երուսաղեմի պատրիարք ընտրութիւնը «Վերջին անգամ» կատարուած էր Կ.Պոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ՝ ըստ Ազգային Սահմանադրութեան: Զկար այլեւս ոչ Սահմանադրութիւն եւ ոչ ալ թրքական տիրապետութիւն: Բրիտանական իշխանութիւններն էին որոնք պիտի ընդունեին ու վաւերացնեին Նորընտիր պատրիարքը առանց որեւէ մեկուն միջամտութեան, ներառեալ Մայր Աթոռ Ս. Եջմիածինը:

Այդ պայմաններու եւ պահանջներու լրումին 1931 թուի Յունիսի 16-ին Երուսաղեմի միաբանական ժողովը Առաքելական Աթոռի Պատրիարք ընտրեց Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Գուշակեան՝ Արմաշի փայլուն սաներէն եւ Եգիպտոսի վաստակաւոր թեմակալ Առաջնորդը: Նախապատրաստութեանց համար Նախորդ տարուան 1930 թուի Յունիսի 19-ին Միաբանական ժողով կը գումարէր Մեսրոպ Նշանեան Տեղապահ Սրբազնը ու կը կազմէր Ներքին Կանոնագրի յաւելեալ չորս յօդուածներ (20-23), ուր կը ճշդուեին Միաբանական ժողովի բացարձակ իրաւունքն ու պարտականութիւնը կատարելու Պատրիարքի ընտրութիւնը: Յօդուածներէն վերջինը պայման կը դներ յիշեալ ընտրութեան վաւերացումը Անգլիոյ հոգատար կառավարութենէն, ուղղակի Բրիտանիոյ Թագաւորին հրովարտակով, եւ ապա Եջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի վաւերացումը, որ սակայն նախ խնդրոյ առարկայ եղաւ:

Այստեղ արդէն երկու խնդիրներ կը յարուցուեին: Նախ՝ ընտրութեան մէջ աշխարհական տարրին բացակայութիւնը, ինչպէս գոյութիւն ուներ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան նախապէս կատարած ընտրութեանց մէջ: Յայ ազգը կը մերժէր նման պարագայ մը այս անգամ, Երուսաղեմի պատրիարքին ընտրութիւնը յանձնելով բոլորովին եւ միայն Միաբանական ժողովին:

Երուսաղեմ սակայն այդ կետը, այսինքն ազգին աշխարհական տարրին հակակշիռ եւ անոր մէջ անոնց

Նախատեսելի մասնակցութիւնը կը փարատէր այն մտածումով որ Ս. Եջմիածնի Ամենայն Յայոց Յայրապետը, որ պիտի վաւերացնէր կատարուած ընտրութիւնը, ինքնին ընտրուած ըլլալով հայ ազգի հոգեւորական եւ աշխարհական պատգամաւորներէ բաղկացեալ Ազգային-Եկեղեցական ժողովէ մը, ամբողջ ազգը կը ներկայացնէր:

Երկրորդ խնդիրը, աւելի լուրջ, կուգար Անգլիոյ իշխանութիւններէն որոնք կը մերժէին Մայր Աթոռի վաւերացումը, որուն համար ալ Միաբանութիւնը զայն «Նախընթաց մը չունենալուն համար, այս անգամուան համար առկաին թողուց զայն», անշուշտ Մայր Աթոռի վերապահութեամբ, ու խնդրին լուծումը «յանձնելի պարագայ մը նկատեց նորընտիր պատրիարքին»: Թեեւ հարցը մնաց խնդրայարոյց, եւ ոմանք Միաբանութեան հապճեա յետս կոչումը «անօրինական որոշում» նկատեցին, այս կերպ ճերբազատուելով ազգին եւ հայ ժողովուրդին հակակշռէն, որով ազգը զրկւում էր Երուսաղեմի պատրիարքական ընտրութեան մէջ ծայն ունենալու դարաւոր իրաւունքից»:

Յարցի լուծման միակ կերպն էր Միաբանութեան առած ստիպողական «յետս կոչման» որոշումը, որովհետեւ Միաբանութիւնը հարկին տակ կը գտնուէր առժամաբար համակերպելու Անգլիական կառավարութեան պահանջին, նախ չկորսնցնելու հաար արդէն իսկ ուշացած պատրիարքական ընտրութեան առիթը, եւ ապա չվտանգելու ամենէն կարկառուն հոգեւորականին՝ թորգոն Արքեպիսկոպոս Գուշակեանի հաւանական ընտրութիւնը որ արդէն յստակ էր բոլորի մտքին մէջ: Ապագան արդէն ցոյց տուաւ Միաբանութեան առած իմաստուն որոշումը, եւ իրականին մէջ յաջորդ Պատրիարքը վերականգնեց Մայր Աթոռոյ հաստատման կերպը, ու պետական ծանաչման կողքին միշտ Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսի վաւերացումն ալ տրուեցաւ որպէս հաստատում: Նաեւ անուղղակիորէն բարեդէպ եղաւ աշխարհական տարրին զանցառումը այն իմաստով որ աշխարհականը բոլորովին դուրս մնացին Երուսաղեմի ներքին գործերէն միանգամ ընդ-

միշտ, եւ յետագային Պատրիարքարանը իր Ներքին Կանոնադրութեամբ կառավարեց ինքզինք:

Պետական քոլոր ձեւակերպութեանց աւարտին, Միաբանական Ժողովը գումարուեցաւ 1931 Յունիս 8-ին, ուր անհրաժեշտ նկատեցին թեկնածու Թորգոմ Արքեպիսկոպոսի միաբանութեան անդամ ըլլալու պայմանը: Եւ քանի որ միաբանութեան մտքին մեջ կար ընտրելին, Ժողովը հարկ նկատեց զինք միաբան դարձնել նախ, եւ ապա ընտրելիներուն հնգանուն ցանկին անցընել իր անունը, որ իսկոյն կատարուեցաւ միաձայն քուեարկութեամբ:

Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը իր յաջորդ նիստին, Յունիսի 15-ին, լսեց Թորգոմ Արքազանի Յունիս 10 թուակիր հեռագիրը, եւ ապա կարդաց իր Յունիսի 11-ի նամակը որոնցմով ան իր շերմ շնորհակալիքը կը յայտներ Եղած պատիին համար «յանձն առևելով հաւատարմաբար ծառայելու Ս. Աթոռին՝ հնազանդելով միաբանական կանոններուն»: Նոյն նիստին Ներկայ 40 միաբաններու քուեներով հնգանուն ցանկը կազմուեցաւ գլխաւորութեամբ Թորգոմ Արքեպս. Գուշակեանի, եւ յաջորդող 16-ի նիստին զինք Երուսաղեմի Առաքելական Աթոռոյ Պատրիարք ընտրեցին:

Եգիստոսի իր թեմին հրաժեշտ առևելով Թորգոմ Արքեպիսկոպոս գնացքով Երուսաղեմ ժամանեց 1931 թուի Նոյեմբեր 26-ին, Անգլիոյ թագաւորական հրովարտակի ստացումին ամիս մը ետք, ընկերակցութեամբ Սմբատ Եպս. Գաղաքեանի եւ Մամբրէ Ծ. Վրդ. Սիրոսնեանի, դիմաւորուելով Տեղապահ Սեսրոս Եպս. Նշանեանէ, Կիլիկեան Աթոռի Ներկայացուցիչ Պետրոս Արքեպս. Սարաճեանէ, Երուսաղեմի Մկրտիչ Աղաւնունի եւ Մատթեոս Գայզճեան Եպիսկոպոսներէն եւ միաբանութեան Ներկայացուցիչներէ:

Թորգոմ Պատրիարք եւ Մայր Աթոռի «ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ»ը

Ս. Եջմիածնէն Խորեն Ա Մուրատբեգեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը 1937 Սեպտեմբեր 1 թուակիր Կոն-

դակով «Զեկուցում» անունին տակ Հայ Եկեղեցւոյ Բարե-նորոգութեան վերաբերեալ ընդարձակ նախագիծ մը յηած էր Երուսաղեմի հայոց Թորգոս Պատրիարք Գուշակեանին: «Զեկուցում»ին հիմնական հարցերը երկու խումբերու վերածած էր Գերազոյն Հոգեւոր Խորհուրդը իր մէկ յատուկ նիստին, դիմելով Թորգոս Պատրիարքին քննարկել զանոնք եւ իր եզրակացութիւնը Մայր Աթոռ ներկայացնել: Իր ամբողջական անունով՝ **«Զեկուցում Հայ Եկեղեցոյ Բարենորոգութեան Մասին»** ծրագիրը կը դրկուեր Երուսաղեմի Թորգոս Պատրիարքին որպէս Խորեն Ա Կաթողիկոսի ներկայացուցիչը «ի սիհրոս աշխարհի եւ ղեկավար գործոյս»: Պատրիարքը որպէս լրջախոհ եւ պատասխանատու հոգեւորական, իր հմտութիւնն ու կարողութիւնը դեպի «Զեկուցում»ը դարձուց, եւ Սի՛ոն ամսագրի Եջերուն մէջ լայն խմբագրականներու կուր շարքով մը քննարկեց բոլոր հարցերը առանձինս անոնց բոլոր ծալքերով:

Ի պատիւ Թորգոս Պատրիարքի պէտք է հաստատել որ ուրիշ ո՞չ մէկ հոգեւորական իրեն պարտք համարեց քննել եւ քննադատել, գնահատել կամ քաշալերել Մայր Աթոռի նախանձախնդրութիւնը այնպէս ինչպէս կատարեց Երուսաղեմի Պատրիարքը ամենայն աշալոշութեամբ եւ բարեխորնութեամբ, շատ աւելիով քան ինչ որ եպիսկոպոսական ժողով մը պիտի կարենար կատարել: Թորգոս Պատրիարքի առաջին պարտքը եղաւ իր իսկ բառերով «հարցերուն մօտենալ վերին աստիճանի զգուշութեամբ, զգաստ հոգիով, լուրջ միջոցներով, երկիրածութեամբ եւ իմաստութեամբ միանգամայն»:

«Զեկուցում»ի երկու խումբերը կը բովանդակեին հետեւեալ հարցերը.

Ա) Ծիսական արարողական, որոնց տակ կ'իյնային ժամակարգութիւնը, Եկեղեցական տօները, Եկեղեցական Խորհուրդները, Մաշտոցի եւ ճաշոցի կրծատման հարցերը:

Բ) Ըսդիանուր հարցեր, որոնց տակ կ'իյնային հոգեւորականներու պատրաստութիւնը, կուսակրօնութիւնը, ամուսնական հարցեր, պահրի վերացում որոշ պարագաներու, եւ պաշտամունքի լեզուն:

Յիշեալ հարցերը թեւ «արտաքին յայտնութիւններն եին քրիստոնեական կրօնքին», այսուհանդերձ անոնց բարեփոխութիւնը, զստ Գուշակեան Պատրիարքի, պատճառ պտի դառնար վերածնունդ տալու մեր ժողովուրդին եւ հոգեպէս ստեղծելու նոր կեանք, քրիստոնեական նոր կենցաղ որպէս բարեկարգութեան բուն նպատակը:

Թորգոն Պատրիարք, Յայ Եկեղեցւոյ վարդապետութեան եւ Նուիրապետութեան վրայ հիմնուելով, մանրամասնորէն ընսած է հարցերը, պահպանելու գինով անոր ինքնութիւնն ու անկախութիւնը, շեշտելով որ բարեկարգութիւնը իր համապարփակ ծիրին մէջ «մեր Նախնեաց բացած ճամբէն» պէտք է ընթանայ, ըստանի դարձնելով Յայ Եկեղեցին իր հոսին, «առանց երբեք ոչինչ եղծելով իր առաքելական, արեւելեան, ազգային եւ վաղնջական Նկարագրէն», զգուշացնելով որ «արդիական թեթեւութիւններ» չեղծեն մեր հնաւանդ եւ վաւերական Եկեղեցին:

Օրինակի համար, երբ «Զեկուցում»ը կ'առաջարկէ «վերցնել լուր օրերի ժամասացութիւնները, ինչպէս եղել է քրիստոնեական Եկեղեցու մէջ մինչեւ գ դարու վերջերը», Թորգոն Պատրիարք լիովին անհամաձայն գտնուելով կը հարցնէ թէ բարեկարգութիւն ըսուածը պաշտամունքը Յայ Եկեղեցին «Վերցնե՞լ» է, թէ զայն իմաստալից եւ գործնական Նկատումներով «կրծատե՞լ» է: Պատրիարքը անոնց «Վերացում»ը ո՛չ պատշաճ եւ ո՛չ ալ արդար կը Նկատէր՝ «Աստուծոյ տունը շարթուան հինգ օրերուն վերածելով լրութեան եւ ամայութեան վայրի մը»՝ վիրաւորելով Յայ Եկեղեցւոյ անունն ու վարկը:

Իսկ կուսակրօնութեան պարագային «Զեկուցում»ը Նկատի առած է զայն զգաստ եւ ընդունելի սահմանումներով, առանց դիմելու անոր վերացումին: Թորգոն Պատրիարքի վերլուծմամբ իսնդրին եւրթիւնը մեկ կողմէն ազատութեան, եւ միւս կողմէն յօժարութեան զոյգ յանձնառութիւնները կը թելադրէ, երկրորդ պարագային աւելի Ներամիոփի, խստակրօն եւ վանական դրութեան մը Ներքեւ ծառայելով: Այսուհանդերձ, կ'ըստ Թորգոն Պատրիարք, լսելու ենք Առաքեալին զոյգ յորդորները, թէ «Պարս է Եպիսկոպոսին լինել միոյ կնոշ այր», որ կը հաստատէ թէ

հոգեւորականը կրնայ ընտանիք կազմել, եւ թէ «պատուական է ամուսնութիւն» յորդորը:

Այս երկութիւն կարելի չէ երբեք հետեւցնել թէ կուսակրօնութիւնը աւելի նախնական էր եւ կենսական: Ընդհակառակը, ան յետոյ Ներմուծուած կարգապահական դրութիւն մը եղաւ: Եթէ այդ դրութիւնը պահ մը անձնուրաց եւ սրբակենցաղ դրոշմ թողուց, միւս կողմէ սակայն պակաս չեղան բարոյական սայթաքումները որոնք չարդարացուցին կուսակրօնութեան գերիվեր դիրքը ամուսնացեալ քահանայութեան վրայ: Ըստ Թորգոմ Պատրիարքի նախընտրութիւնը Յայ Եկեղեցւոյ պարագային այլեւս չի կայանար կուսակրօնութեան «առաւելութեան» վրայ, որովհետեւ ծառայութեան դաշտը աշխարհիկ հոգեւորականին ձեռքն է ու անոնք են իրական հովիւները:

Իր հեղինակաւոր խօսքը որպէս եզրակացութիւն «Զեկուցում»ի հարցին Թորգոմ Պատրիարք ըսած է ու անվարան յայտարարած թէ «իրականութիւն է այլեւս որ հասած է ասիւսնաւոր հոգեւորականներուն առջեւ Եկեղեցական յառաջացումի եւ վարչական ասպարեզի ընդլայնման ժամը. այդ կը պահանջէ ո՛չ միայն դարու ոգին, այլ մանաւանդ Ներքնապէս Եկեղեցական ուժաւորման հարկը, ու աստոր չեն հակառակիր, կ'ըսէ, ո՛չ կրօնքին հոգին եւ ո՛չ մեր Եկեղեցւոյ նախկին եւ Ներկայ իրաւաբանութիւնը»: «Զեկուցում»ի մնացեալ բոլոր հարցերու մասին Պատրիարքը մասրամասնօրէն տուած է իր կարծիքը շինարար եւ գործնական ոգիով: Զանոնք Վերլուծման կարգով կարելի է գտնել մեր շարադրած «Ազգապատում»ի Դ հատորի Բ Գիրքին մեջ, (Նիւ Եորք, 1997):

Թորգոմ Պատրիարքի Գործերը

Պատրիարքական պաշտօնի իր կարճատեւ տարիներուն (1931-1939), Թորգոմ Պատրիարք վանահայրի, գերազանց ուսուցչի եւ վարչագետի իր բեղմսաւոր գործերը ընծայեց Առաքելական Աթոռին: Իրմէ ձեռնադրուեցան 16 միաբան հոգեւորականներ՝ 1932-ին, 1934-ին, 1935-ին, 1936-ին, եւ 1937-ին: Պիտի ձեռնադրեր նաեւ վեց հոգե-

ւորականներ եւս 1939-ին եթէ իր յանկարծական մահը վրայ չհասներ, որ պատահեցաւ նոյն տարւոյ Փետրուարին: Թորգոմ Պատրիարք կրցաւ շնորհալի ճամբով եւ առանց պարտադրանքի հայրական ուղղութիւն տալ իր սաներուն, իր մաքուր եւ օրինակելի կենցաղով, Մտքի բարձրութեամբ, պատկառանքով եւ գոչի ու քարոզի բիւրեղեայ փայլքով:

Ան եղաւ Սի՛ու ամսագրի իսկական խմբագիրը ուր անսախընթաց արդիւնքով լոյս տեսան իր կրօնաշունչ գրութիւններն ու Հայ Եկեղեցւոյ բարենորոգութեան վերաբերեալ համապարփակ վերլուծումները: Իր գործին միւս երեսը տևտեսականն էր, նոյնքան կարեւոր, որուն շուտափոյթ բարտորումին դարձուց իր ուշքը եւ յաջողեցաւ կարճ ատենէն թեթեւցնել պարտքերը եւ հասութաբեր կալւածներու տեր դարձնել Ս. Յակոբեանց Վասքը:

Իր ձեռնասունները դարձան Հայ Եկեղեցւոյ որոկաւոր առաջնորդներն ու հովիւնները, ուսեալ եւ նուիրեալ, հետեւելով իր օրինակին: Իր օրով 1934 թուին կատարուեցաւ Հայերէն Աստուածաշունչի Թարգմանութեան 1500-ամեակը՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան յատուկ Կոնդակով զոր Պատրիարքը գործադրեց իմացական ու հեղինակաւոր իր անձովն ու անմիջական ծրագրումներովը: Այդ առիթով խմբագրեց «Յուրարձան» անուն մեծադիր հատորը ուր համախմբեց Պատրիարքարանի իրաւասութեան ներքեւ կատարուած բոլոր հանդիսութեանց նկարագրութիւնները: Քրատարակեց նաեւ 1932-ին իր մեծ ուսուցչին՝ «Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան»ի մասին բացարիկ հատորը որ կը մնայ հայ տարեգրութեան մեջ որպես գոհար մը նուիրուած Արմաշի եւ Երուսաղեմի «հոգի»ին՝ Դուրեան Պատրիարքի: Յետ մահու Տնօրէն ժողովի որոշմամբ հրատարակուեցան Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի «Աւետարակի ճամբել» եւ «Արաքելուց Շաւիղով» զոյգ քարոզագիրքերը:

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԾՆՆԴԵԱՆ 140 Ամեակին Առիթու

Րայ Եկեղեցական եւ ժողովրդական երգերու յօրինող եւ մեկնաբանող, հայ ժողովուրդի հանճարեղ երաժշտագետ Կոմիտաս Վարդապետ ծնած է 140 տարի առաջ՝ 1869 թուականին, Փոքր Ասինյ Թօթահեա քաղաքը, եւ մկրտուած է որպէս Սողոմոն Սողոմոնեան: Երբ 1894 թուին հոգեւորական ձեռնադրութիւն ստացաւ իրեն տրուեցաւ Կոմիտաս անունը: Սողոմոն իր նախնական ուսումը ստանալին ետք, 1881 թուին Ս. Էջմիածին դրկուեցաւ որպէս Գեղրգեան Հոգեւոր ճեմարանի սան, ուր հոգեւոր կրթութիւն ստացաւ, կանուխին յայտնելով իր մէջ երգելու տաղանդը եւ այդ ուղղութեամբ կատարած իր անխոնչ աշխատանքը:

Պատրաստութիւնը

Սողոմոնի համար նախ Եկեղեցական շարական-ներու երաժշտութիւնը եղաւ իր հետաքրքրութեան եւ սիրոյն առարկան, եւ շուտով նաեւ Յայաստանի գեղջկական երգերը՝ որոնք յետազային կազմեցին իր հայ երաժշտութեան հիմնական ատաղձը: **Ամենայն Յայոց Սկրտիչ Խրիմեան Յայրիկ Կաթողիկոսի** կարգադրութեամբ Կոմիտաս Վարդապետ նախ Թիֆլիս դրկուեցաւ աւելի ծանօթանալու համար Ս. Պատարագի երգեցողութեան՝ տեղիոյն երաժիշտ Մակար Եկմալեանի ձեռքին տակ որ արդէն դաշնաւորած էր Յայ Եկեղեցւոյ Պատարագի երգեցողութիւնը որ մինչեւ այսօր կ'երգուի մեր Եկեղիներուն մէջ:

1896-ին Ամենայն Յայոց Սկրտիչ Խրիմեան Յայրիկ Կաթողիկոս Կոմիտաս Վարդապետ Գերմանիա ուղարկեց Երաժշտութեան բարձրագոյն ուսման հետեւելու համար Պերլինի Երաժշտանոցին ներս: Յոն կարճ ժամանակի մէջ մէծ յառաջդիմութիւն ցոյց տալով, սորվեցաւ նաեւ դաշնամուրի վրայ նուագելու դասական գործեր, եւ Երեք տարի ետք, աւարտելով իր ուսումը, 1899 թուականին Ս. Էջմիածին վերադարձաւ: Գերմանիոյ մէջ Կոմիտաս

Վարդապետ գնահատութեաւ որպէս անդամ Միջազգային Երաժշտական Ընկերութեան, որուն կ'անդամակցէին միայն յայտնի երաժիշտներ: Գերմանիոյ մէջ Կոմիտաս Վարդապետ օտար մասնագէտներու առջեւ կրցաւ բանալ հայոց եւ Յայաստանի մինչ այդ անյայտ երաժշտութիւնը, ապացուցանելով որ հայ երգը ինքնուրոյն ոճ եւ շունչ ունեցող բարձր արուեստ մըն է:

Սայր Աթոռի Մէջ

Ս. Եշմիածին վերադարձին Կոմիտաս Վարդապետ երաժշտութիւն դասաւանդեց Գերգետան ճեմարանի ուսանողներուն, կազմակերպելով նաեւ քառաձայն երգչախումբ մը Սուլը Պատարագի երգեցողութեան համար, առաջին անգամն ըլլալով երոպական ծայնագրութեամբ: Մինչ այդ հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը հայկական ծայնանիշներով կ'երգէին, որուն հետեւութեամբ Կոմիտաս Վարդապետ երոպական ծայնագրութեան սկսաւ վերածել զայն:

Կոմիտաս Վարդապետ միայն Մայրավանքի երաժշտութեամբ չսահմանափակեց իր աշխատանքը, այլ գնաց նաեւ անձամբ Յայաստանի գիւղերը լսելու համար հայ գեղջկական երգերն ու աւանդական պարերու երգերը: Չանչնը եւս բոլորովին զտելով, դասական նուագի վերածելով վերստին ծայնագրեց երոպական ծայնագրութեամբ ու փրկեց հարիւրաւոր երգեր իսկական կորուստ: Ինչ որ ունինք այսօր Կոմիտաս Վարդապետն այդ հարազատ երգերուն եւ պարի եղանակներուն հանճարեղ արդիւնքն է: Այս ճեւով Կոմիտասի առջեւ երկու հիմնական դաշտ կը բացուեր, մին հայ եկեղեցւոյ Ս. Պատարագի երգեցողութիւնը, որ մինչեւ այսօր պարձանքը կը կազմէ մեր եկեղեցիին իր տարածուն երգեցողութեամբ, եւ միւսը՝ հայ ժողովրդական երգերու հարիւրաւոր ստեղծագործութիւնը:

Խրիմեան Յայրիկ Կաթողիկոսի վախճանումին ետք, 1907 թուին, Կոմիտաս Վարդապետ հանգիստ չէր զգար Ս. Եշմիածին մէջ, որովհետեւ նախանձն ու հալածանքը իր դէմ շատ կը դժուարացնէին իր ստեղծագործական

աշխատանքի ընթացքը: Վերջնական որոշում մը առնելով ան հարկադրուած զգաց հրաժարելու Մայր Աթոռի միաբանակցութենէն, եւ 1910 թուականին իր ծննդավայրը այցի երթալէն ետք, Կ. Պոլիս մեկնեցաւ՝ մշտական բնակութիւն հաստատելով այնտեղ, ուր իր երաժշտական նուիրեալ աշխատանքը շատ աւելի պտղաբեր պիտի դառնար: Յոն Կոմիտաս Վարդապետ կրցաւ երախտարժան գործ կատարել 300 հոգինց Գուսան անունով երգչախումբ մը կազմելով ու կանոնաւոր կերպով համերգներ տալով հայահոծ այդ կեդրոննեն ներս:

Երոպայի Մէջ

1914 թուին, երբ Կոմիտաս Վարդապետ Փարիզի միջազգային երաժշտական համագումարէն Կ. Պոլիս կը վերադառնար վար հեռանկարներով, յուսալով որ յաջորդ համաժողովին եւս ներկայ պիտի կարենար ըլլալ Պերլիսի մէջ, ուր իրաւիրուած էր բանախօսելու հայ երաժշտութեան մասին: Վրայ հասաւ սակայն 1915 թուականի դժբախտ տարին երբ Օսմանեան թուրք պետութիւնը համատարած հրահանգով ձերբակալել սկսաւ հայ մտաւորականները՝ սկսելով Կ. Պոլսէն եւ ապա ներքին գաւառներէն, հայերը բնաջնշելու վայրագ ծրագրով:

Կ. Պոլսոյ Մէջ

Ապրիլ 24-ի գիշերը, Կ. Պոլսէն հայ ժողովուրդի մտաւորական առաջնորդները յանկարծակի կերպով ձերբակալուելով բանտ տարուեցան: Անոնց մէջն էր նաեւ ծայր աստիճան զգայուն Կոմիտաս Վարդապետ, որ իր բախտակից մտաւորականներուն՝ Սիամանթոյի, Դանիէլ Վարուժանի, Ռուբէն Զարդարեանի եւ շատ շատերու հետ յաջորդ օրն իսկ քշուեցաւ Թուրքիոյ խորերը: Կոմիտասի կրած ահաւոր տառապանքը, ահև ու սարսափը, հայկական կոտորածներն ու թշուառութիւնը իր աչքին առջեւ զինք հոգեպէս ցնցեցին ու այդ մէծ երաժշտագետը վիրաւորեցին անդարմանելի կերպով: Բանտին մէջ Կոմիտաս երգելով կը միախարուեր, եւ սակայն թուրք բանտապահը ապտակելով կ'արգիլէր անոր երգը՝ զլանալով Վարդապետին իր միակ հոգեւոր «զէնքը»:

Վերջին տարիները

Յիմեն խախտած եւ հոգեկան հաւասարակշռութիւնը կորսնցուցած, Կոմիտաս Վարդապետ ողջ եւ սակայն հիւանդագին վիճակով Կ. Պոլիս վերադարձուցին, եւ տարի մը ետք, 1916 թուականի գարնան, իր մէջ մնայուն հիւանդութեան նշանները յայտնուեցան: Յոգեբուժական հիւանդանոցի մէջ ամեն դարմանում կատարեցին եւ սակայն բուժում կարելի չեղաւ: Կոմիտաս ողջ եր եւ սակայն «Նահատակուած»: 1919-ին զինք Փարիզ փոխադրեցին ուր քսան տարի ապրեցաւ օտարութեան մէջ, հիւանդանոցի պատերուն մէջ ամփոփուած:

Վերջին Պատարագն ու Վաստակը

Մեծ եղաւ սակայն Կոմիտասի վաստակը, անհաշելիօրեն մեծ, հակառակ իր կեանքի սահմանափակ տարիներուն: Ան դաշնաւորեց հայ Եկեղեցւոյ Պատարագը որ մնայուն արժեք ներկայացուց մեր ժողովուրդին ու Եկեղեցին համար: «Կոմիտասեան Պատարագը» եղաւ բացարիկ ստեղծագործութիւն մը որ մինչեւ այսօր եւ միշտ պիտի պանծացնէ հայ Եկեղեցին: Իր ներդաշնակած Պատարագը Կոմիտաս առաջին անգամ անձամբ դեկավարեց աքսորեն վերադարձին, թեեւ հոգեպես ցնցուած, որ դժբախտաբար եղաւ իր «Վերջին պատարագը՝ 1915-ի Զատիկի կիրակի օրը: Ան դեկավարեց իր քառաձայն պատարագը Կ. Պոլսոյ Ղալաթիոյ ուխտատեղի դարձած Եկեղեցին մէջ, անհուն հրճուանք պատճառելով իր աշակերտներուն եւ բոլոր ժողովուրդին:

Կոմիտաս վարդապետի ստեղծագործութիւնը աւելի մեծ չափով յայտնուեցաւ իր աշխարհիկ երաժշտութեամբ ինչպէս ըսուեցաւ, երբ ինք անձամբ շրջելով Յայաստանի հայ գեղջուկներու շրջանակներուն մէջ, լսեց եւ գրի առաւ այլքան ինքնատիա ու հարազատ երգեր եւ պարերու երգեր, որոնք բոլորն ալ վերականգնեց, այսինքն զսեց եւ բիւթեղացուց, ձայնագրելով հարիւրաւոր երգեր որոնք հիացման արժանի կը մնան հայ ժողովուրդին մօտ որպէս մշակոյթի ամենեն վաւերական գործերը: Անոնցմէ սերունդներ միշտ եղացին իր զգայուն երգերը՝ «Կռունկ»ը,

«Անտունի»ին, «Յորովելը», «Գարուն ա ծիւն ա արել», «Յայաստան երկիր դրախտավայր», եւ այլ բազմաթիւ գեղարուեստի հարազատ գործեր, որոնք անմահացուցին Կոմիտաս Վարդապետը:

Յայ Եկեղեցին ու հայ ժողովուրդը հաւասարապես հարստացաւ ամենեն թանկագին երաժշտական այդ գործերով, չմոռնալով երբեք Վարդապետին տառապանքն ու հիւանդութեան դժբախտ պարագաները: Գործն է որ մնաց եւ անմահ դարձուց Կոմիտաս Վարդապետը: 1935 թուականին քսան տարիներ Փարիզի հիւանդանոցին մէջ մնալէ ետք վախճանեցաւ հայ ժողովուրդի մեծ զաւակն ու մեծ երաժիշտ հոգեւորականը:

ԾՆՈՐՅՔ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳՎԵԼՈՒՍԵԱՆԻ ՎԵՐՁԻՆ ՊԱՏԱՐԱԳԸ Վախճանման 19-րդ Տարելիցին Առիթով

**Ներկայ գրութիւնը կ'ընծայենք Երջ. Ծնորիք Պատրիարքի
որ իր Վերձին Պատարագը մատոյց Ֆլորիտայի
Նորակառոյց Ս.Դաւիթ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ
Վարդանանց տօնին առիթով 1990 Փետրուարին:**

**Ծնորիք Արքեպս. Գալուստեան, Պատրիարք Հայոց
Կոստանդնուպոլսոյ, արկածալից մահուամբ վախճանեցաւ Ս. Եջմիածնի մէջ 1990 թուի Մարտի 7-ին, 77 տարեկանին իսր սուգի մատոնելով Մայր Աթոռը, Երշան. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, Թուրքիոյ համայն հայութիւնն ու Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցին: Պատրիարքը նոր ժամանած էր Մայր Աթոռ ու առաւտեան երբ Վեհարանի Երկրորդ յարկեն վար պիտի իշներ Հայուապետին հետ իր առաջին տեսակցութիւնը ունենալու, եւ ապա նոյն օր ցաւակցական այցի Երթալու Լենինական (Կիւմրի), միսիթարելու համար Երկրաշարժեն տառապեալ հայ ժողովուրոը, դժբախտ արկածը պատահեցաւ: Ծրագիրը դժբախտաբար չիրագործուեցաւ, որովհետեւ տակաւին աստիճաններեն վար չիշած, Պատրիարքը կը սայթաքէր ու գլխիվայր մարմարեայ աստիճաններեն վար կ'իյնար ու ծանրօրէն կը վիրաւորուէր գլուխէն: Յետ գործողութեան ան հոգին կ'աւանդէր Երեւանի հիւանդանոցին մէջ:**

Երշանկայիշատակ Պատրիարքը իր Վերձին Սուրբ Պատարագը մատոյց Ֆլորիտայի Ս. Դաւիթ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ Վարդանանց տօնին առիթով՝ իր Եջմիածին մեկնելէն Երկու շաբաթ առաջ: Պատարագին կը սպասարկէր տողերս գրողը որպէս առաջին հիմնադիր հոգեւոր հովիւը յիշեալ համայնքին, որուն հիւրն էր Սրբազն Պատրիարքը 1990 տարւոյ Յունուար եւ Փետրուար ամիսներուն: Հազիւ մեկնած Ֆլորիտային Պատրիարքը կը վախճանէր պարտականութեան ճամբուս վրայ: Ֆլորիտա գտնուած օրերուն Երուսաղեմէն

հեռածայնով Ծնորիք Պատրիարքի կը հաղորդէին գոյժը Եղիշէ Պատրիարք Տերտերեանի վախճանումին՝ պատահած նոյն տարւոյ Փետրուար 1-ին: Միանգամայն երկու հայոց պատրիարքական աթոռները կը մնային թափուր եւ անակնկալ իրադրութեանց մեջ:

Ծնորիք Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, ամենեն երկար գահակալողն ու ամենեն արդիւսալիցը իր բոլոր նախորդներուն մեջ, անտարակոյս եղաւ մեր անմիշական անցեալի հոգեւոր դասուն մեջ ամենեն տիպարը, օրինակելին, բանիմացն ու նախանձախնդիրը: Իր հոգեւորականի բարձր կոչումը, ծառայելու անսակարկ պատրաստակամութիւնը, արի ու բարի անխոցելի նկարագիրը եկան պատուաւոր կերպով աւելսալու իր գրական եւ կրօնաշունչ քարոզչութեան վրայ: Անձնապես վկայելով կը գրենք այս տողերը ճանչնալով զինք Երուսաղեմի իր լուսարարապետ եղած միջոցն, եւ ապա երկիցս Կ. Պոլիս այցելելով իր հետ շաբաթներ միասին ըլլալու երջանիկ պատեհութեամբ:

Երջանկայիշատակ Պատրիարքը եղաւ բացառիկ դեմք մը հայ Եկեղեցականութեան մեջ իր պատկառազդու նուիրուածութեամբ, քաջութեամբ, ճշմարտասիրութեամբ, եւ Յայ Եկեղեցւոյ նկատմամբ իր ունեցած անխառն սիրովն ու ջատագովութեամբ: Երբ Վարդապետ եր, ան բարձրացուց իր աստիճանին հմայք՝ գործով եւ խօսքով, գրելով եւ ուսուցանելով, վարելով շրջան մը Ասթիլիասի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքի տեսչութիւնը: Երբ Եպիսկոպոս դարձաւ, ան արժեցուց իր աստիճանին հեղինակութիւնը՝ վարչագիտութեամբ, խստապահանջութեամբ եւ կանոնապահութեամբ:

Երբ Պատրիարք ընտրուեցաւ 1961 թուին ու գործի ձեռնարկեց յաջորդող տարուան Յունուարի սկիզբը, Ծնորիք Սրբազն մնաց իր Աթոռին կառչած, զայն ընդունելով իբր ծանր ու քաղցր ԽԱԶ մը իր տակաւ գօրացող ուսերուն վրայ, ու գործեց անդադրում մերձ 30 տարիներ, առանց զիշանելու կամ վհատելու իր պարտքը լինվին կատարելով, հակառակ բազմապիսի ճնշումներու, անարդարութեանց եւ յայտնի կամ անյայտ խարդաւա-

Նաևըներու: Յրաշալի համբերութեամբ, խստակրօն կենցաղով եւ տոկուն վճռակամութեամբ Շնորհք Պատրիարք գրեց շարունակ՝ ստեղծելով ժամանակ եւ տրամադրութիւն իր ժողովուրդին հոգեւոր դաստիարակութեան համար:

Ան տակաւին պիտի տառապէր անհարկի եւ անարդար ցեխարձակումներու հետեւանքով, որոնք իր ջինչ անունին եւ սխալ հասցեին կ'ուղղուեին ամենա-անպատիւ դիրքերէ, բոլորն ալ զրպարտաք անշուշտ եւ թունալից նախանձ, բայց որոնց ան պիտի պատասխանէր մտքի ամենալուրջ թելադրանքով, սրտի ամենակորով քաջութեամբ եւ կամքի աներեր համոզումներով, խարանելով զանոնք եւ իր վճիռ դեմքը եւ շնորհալի անունը միշտ պայծառ պահելով: Ան իր թանկագին ժամանակը ստիպուեցաւ տրամադրել ժխտական ուժերու եւ պարսաւանքներու պահարակումին, միշտ յաջողելով եւ շահելով Յայ Եկեղեցւոյ հոգեւորականութեան եւ համայն ժողովուրդի լիակատար վստահութիւնն ու յարգանքը:

Ի նշան բարձր գնահատութեան, իր գահակալութեան 25-ամեակին Շնորհք Պատրիարք Եղայ առաջինը իր նախորդներուն մէջ որ ստացաւ բացառիկ պատիւզ կրելու Յայրապետական Կոնքեռ, հրամանաւ եւ շնորհաբաշխութեամբ **Երջան**. **S.S. Վազգեն Ա. Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսին** որ զինք Եպիսկոպոս ձեռնադրեր էր 1955 թուականին: Ան ստացաւ նաեւ օստար Եկեղեցական եւ պետական պատուանշաններ իր կատարած մնայուն ծառայութեանց համար որպէս հոգեւոր պետը թրջահայութեան:

Իր պատրիարքութեան շրջանին պայծառացան ու վերանորոգուեցան Խթանապուի Եկեղեցիները եւ ստուարացաւ թիւն ու որակը հայ Եկեղեցականներուն: «Շողակաթ» պարբերագիրքը արձագանգ հանդիսացաւ Շնորհք Պատրիարքի գրիչին ներքեւ շինիչ եւ օգտակար պատմական դեմքերու եւ դեպքերու: Իր օրով հանդիսաւոր կերպով նշուեցաւ Կ. Պոլսոյ Յայոց Պատրիարքութեան հիմնադրութեան 500-ամեակը:

Իր գրական վաստակը եղաւ նոյնպէս պատկառելի: Առանձին գունատիպ պրակներով ան պանծացուց յիշատակը Ս. Ներսէս Շնորհալիի, Յովհաննէս Կոյոս Պատրիարքի, Յակոբ Նալեան Պատրիարքի, եւ Յովհաննէս Պատուելի Տերոյենցի: Կրօնաշունչ հատորներ ընծայեց, ինչպիսիք եղան Չորս Աւետարաններու աշխարհաբար թարգմանութիւնը, «Աստուածաշնչական Սուրբեր», «Յամաքիստոնական Սուրբեր», «Աւագ Ճարագ», «Գունագեղ Կիրակիներ», «Մեծ Պահոց Կիրակիներու Ծղթան», «Ողբ Եղեսիոյ Ներսէս Շնորհալիի», որոնք լուսապսակը հանդիսացան պատրիարք հեղինակին:

Այս բոլորէն անդին Շնորհը Պատրիարքի անփոխարինելի գործը հանդիսացաւ իր առաքելութիւնը դեպի Անատոլու, ուր ան այցելեց գոնէ երեք անգամ: Այդ թողլքուած ներքին գաւառներէն ան որպէս **հայրախնամ Պատրիարք** հասաւ հայ բեկորներու օգնութեան, հաւաքեց հարիւրաւոր հայու զաւակներ ու փոխադրեց զանոնք Խթանպուլ իր պատրիարքութեան հովանիին ներքեւ, ուր անոնք ուսանեցան, աճեցան, ու գործի մարդ դարձան: Տառացիօրէն ան փրկեց հայու մասցորդացը որոնք անտարակոյս թրքանալու եզրին հասած էին արդէն: Այս առաքելութիւնը նմանեցաւ Պողոս Առաքեալի երեք ճամբորդութեանց որուն հետքերով մերօրեայ Շնորհը Պատրիարք Գալուստեան ճամբորդեց գրեթէ ճիշդ նոյն վայրերը ուր Առաքեալը գացեր էր Քրիստոսի Եկեղեցին հաստատելու համար:

Զսաներորդ դարու Յայ Եկեղեցին պանծացնող Մաղաքիա Օրմանեան եւ Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքներու, իր նախորդին Գարեգին Խաչատուրեան Պատրիարքի, Գարեգին Յովսէփեան եւ Վազգէն Պալճեան Կաթողիկոսներու հետքերով Շնորհը Պատրիարք դարձաւ անոնց արժանաւոր յաջորդը, գործով եւ խօսքով, գրիչով եւ նուիրումով, եւ իբր այդ պատմութեան կ'անցնի իր շնորհալի ու պատուաբեր անոնը:

ԽԱԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱԶԱՊԱՇԵԱՆ ՏԵՂԱՊԱՅ ԿԻՒԼԿԻԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

Աքսոր, Տառապանք, Վերյառնում
Վախճանման Քառասնամեակին Առիթով
(1883-1968)

Մեր սերունդի հոգեւորականներուս վրայ պարտք կ'իյնայ ոգեկոչել յիշատակը մեր անմիջական անցեալի մեծաւորներուն, այս բարձրաստիճան հոգեւորականներուն որոնք անցնելով տառապանքի գողգոթայէն եկան ու հաստատեցին իրենց կայքը խաղաղ ափերու վրայ: Անոնց շուտին տակ է որ մենք սնակը ու յաւտ երախտապարտ մնացինք, յարգելով մանաւանդ անոնց անցեալի անմասցորդ զոհողութիւնները: Անոնց կարգին իր երախտարժան տեղը կը գոաւէ Երջանկայիշատակ **Խադ Արքեպիսկոպոս Աջապահեան** որոն կ'ընծայեմ ներկայ գրութիւնը իր վախճանման քառասնամեակին:

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան վաստակաւոր եւ նուիրեալ միաբան, Արքեպիսկոպոս եւ երկից Տեղապահ Երջանկայիշատակ Խադ Արք. Աջապահեան Լիբանանի Ազունիհետի հայոց ազգային բուժարանին մէջ իր 85 տարիքին կը վախճանէր 1968 թուի Յուլիսի 17-ին, հանդիսանալով Սիսի Աջապահեան հոգեւորականներու վերջին շառաւիղը, որ ծնաւ Սիս, ուսանեցաւ Սիսի Կաթողիկոսութեան ուսումնարանն ներս, իոն ծեռնադրութեացաւ 1909-ին, աքսորի ճամբան բռնեց 1915-ին, հետեւեցաւ Սիսի Կաթողիկոսութեան «Յուղարկաւորութեան», անոր սուրբ աւանդներն ու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աջն ու այլ մասունքները գրկող արծաթեայ արկեղը, միաբանակից եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու հետ միասին, հետիոտն, ապահով կերպով Յալեա հասցուց, եւ անկէ՝ Անթիլիասի Կաթողիկոսութեան վերջին կայքը՝ 1930 թուականին:

Նուիրեալ, պատկառազդու եւ ամբասիր Աջապահեան ծնած էր Սիս 1883 թուին: Երիտասարդ վարդապետը **Սահակ Բ Խապայեան կաթողիկոսի** կողքին մնաց որպէս իր հաւատարիմ միաբանն ու գործակիցը մինչեւ Կաթո-

դիկոսին վախճանումը Անթիլիասի մեջ 1939 թուին: Երբ իր մեծաւորը Սահակ Վեհափառ 1915 թուականին Սիսէն Յալեպ կ'աքսորուեր, Յալեպի կուսակալութիւնը առաւել եւս կը վտանգեր անոր տարաբախտ կեանքը, որոշելով որ կաթողիկոսը ըստ բարձրագոյն իրահանգի «մեկ երկու օրուան մեջ» պատրաստուեր Յալեպէն որւրս գիւղ մը երթալու եւ իոն քնակութիւն հաստատելու: Պարտադիր այդ որոշման համաձայն Խապայեան Կաթողիկոս այլայլած կ'որոշեր Խոլիա կոչուած գիւղը փոխադրուիլ, ճիշդ այն օրերուն երբ Սիսէն աքսորեալ Պետրոս Սարաճեան եւ Եղիշէ Կարոյեան Եպիսկոպոսներն ու Խադ Աջապահեան եւ Կիրակոս Մարգարեան վարդապետները Սիսի վանական անօթներն ու Միւռոնի Կաթոսան եւ Լուսաւորչի Ս. Աջը պարունակող արկղը հետերնին՝ Յալեպ կը հասնեին:

Որոշուեցաւ Յոկտեմբեր 21-ին Յալեպէն Իլտիա մեկնիլ, որուն վրայ Սահակ Կաթողիկոս քաղաքի Զառասուն Մանկանց Եկեղեցին երթալով աղօթեց, եւ ապա տրտում եւ տխուր կառքերը յառաջացան Վերոյիշեալ Եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու հետեւորդութեամբ եւ 20 զինուորներու ուղեկցութեամբ: Բարեբախտաբար Խոլիա քնակութիւնը միայն այդ գիշերը կ'ըլլար, եւ յաջորդ օր յատուկ հրամանով Յալեպ կը Վերադառնային բոլորը, ուրկէ՝ Երուսաղեմ կը մեկնեին Յոկտեմբեր 27-ին, ուր Սահակ Բ «պատուաւոր կերպով», չըսելու համար հակասահմանադրական կերպով եւ Յայ Եկեղեցւոյ կանոններուն բոլորովին հակառակ, կը ստանձներ իր նորելուկ պաշտօնը իբրեւ Կաթողիկոս-Պատրիարք Յայոց Թուրքիոյ, Օսմանեան պետութեան հնարած մեկ խայտառակ կանոնադրութեան համաձայն, միացնելով հոգեւոր բոլոր չորս աթոռները ու կեղրոնացնելով անոնց իշխանութիւնները իր անձին վրայ որպէս պետը Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղեմի պատրիարքութեանց, ինչպէս նաեւ Սիսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսութեանց՝ խզելով բոլորը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնեն:

Գաղթականի գաւագանը ձեռքին, Խադ Աջապահեան վարդապետ անցաւ ընդ հուր եւ ընդ սուր կողքին

մնալով իր մեծաւորին, երբ 1916-1922 տարիներուն Երուսաղեմի պատրիարքութեան Եսթակայ Եկեղեցիներուն տեսուչ կարգուեցաւ իր հոգեւոր պետին կողմէ: Կաթողիկոսական փոխանորդի պաշտօններ վարեց աքսորեալ եւ վտարանդի Աթոռին՝ 1929-ին Դամակոսի մէջ, եւ 1933-ին Ալսիհոքի թեմին մէջ: Խաղ Վարդապետ 1929-ին Յալեափի մէջ Սահակ Կաթողիկոսն Եպիսկոպոսութեան բարձրանալէ անմիջապէս ետք, նոյն տարին Երուսաղեմի պատկանող թեմերու Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան փոխանցումի գործառնութեանց մէջ պատասխանատու Եպիսկոպոսը հանդիսացաւ: 1936-ին Սահակ Կաթողիկոսն արքեպիսկոպոսութեան բարձրացաւ, ու անկէ ետք իր կեանքն ու նուիրեալ ծառայութիւնը ի սպաս դրաւ Նորահաստատ Ալսիհիասի Կաթողիկոսարանին որպէս Կաթողիկոսական Փոխանորդ եւ Տեղապահ:

1941-ին Խաղ Արքեպիսկոպոս դժուարին պայման-ներու տակ, երբ արդէն Կիլիկեան Աթոռի տեղապահի պաշտօնը կը վարեր Պետրոս Սարանեան Կաթողիկոսի անակնկալ վախճանումն ետք, կարողացաւ Յայաստան ու Մայր Աթոռ ճամբորդել մասնակցելու համար Ազգային-Եկեղեցական ժողովին որ պիտի կատարեր նաեւ Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսի ընտրութիւնը, որ սակայն չիրագործուեցաւ եւ ժողովը յետածգուեցաւ պատգամաւոր-ներու թիւին նուազութեան պատճառով, ինչպէս նաեւ Եպիսկոպոսներու բացակայութեան՝ ճամբորդական խոչնոտներու հետեւանքով, Բ Աշխարհամարտի այդ դժուար տարիներուն:

Աշապահեան Խաղ Սրբազան Տեղապահի պաշտօնը իինգ տարիներ յաջողութեամբ վարեց, 1940-1945, ու կարողացաւ յաջողցնել ընտրութիւնը **Գարեգին Ա Յովսէփեանց Կաթողիկոսին**, որ 1945 թուին Ամերիկային Ալսիհիաս կը ժամանէր Յայրապետական Օծում ստանալու եւ ստանձնելու իր կաթողիկոսական պաշտօնը: Յաջորդող տասնամեակին ան մնաց սերտ գործակիցը Գարեգին Կաթողիկոսին վարելով միանգամայն Լիբանանի կաթողիկոսական փոխանորդութիւնը 1946-ին մինչեւ 1951, եւ ապա կաթողիկոսական ընդհանուր փոխանորդութիւնը

Գարեգին Կաթողիկոսի հիւանդութեան շրջանին, մինչեւ վերջնոյս վախճանումը՝ 1952 թուին:

Նոյն տարին Խադ Արքեպիսկոպոս Տեղապահ ընտրուեցաւ, պաշտօն զոր վարեց երեք տարի, որու ընթացքին, 1954-ի Մայիսին պատգամաւորութեան գլուխն անցնելով մեկնեցաւ Մայր Վթոռ Ս. Էջմիածին նախագահելու համար վախճանեալ **Գերգ Զ Զորեքնեան Կաթողիկոսի** յուղարկաւորութեան: Այլապէս նաեւ ան իր աւանդապահ եւ պատկառելի ղեկավարութեան տակ արդիւնաւետ գործունեութիւն ծաւալեց Կիլիկեան Վթոռը պահելով բնականոն ընթացքի մէջ՝ արդիւնաւետ գործունեութիւն ծաւալելով: Դպրեվանքը տուաւ իր տարեկան հունձքը, տևտեսապէս բարօր շրջան մը բոլորեց կաթողիկոսարանը, միաբաններ մնացին իրենց պաշտօններուն վրայ ու թեմերն ալ իրենց գործունեութեամբ ծաղկեցան:

Խադ Արքեպիսկոպոս իր 70 տարիքին իբրեւ աւանդապահ եւ հայրախնամ Տեղապահ հետապնդեց նաեւ կաթողիկոսի ընտրութեան ընթացքը, որ դիւրին չեղաւ: Չայն առաջնահերթ նկատելով Վթոռի մասին մտահոգութիւններ յայտնեց քաջութեամբ եւ բժախնդիր կերպով, յաճախ խմբագրականներ ստորագրելով եւ կարեւորութեամբ անդրադառնալով նոյն խնդրոյն, ըսելով թէ «Կաթողիկոսական ընտրութիւնը պայքարի հարց մը չէր, այլ՝ համերաշխութեան եւ համագործակցութեան անհրաժշտութիւն»: Ուս վտանգ մը կը նախատեսէր եւ կը ջանար զգուշացնել որ Վթոռը ազդեցութեանց չենթարկուեր, զի ան «ո՛չ ունեւորինն է եւ ոչ ալ չքարորին, ո՛չ կուսակցականին եւ ո՛չ ալ անկուսակցականին, այլ հաւասարապէս բոլորին»:

Այս կարեւոր նպատակը ի մտի ունենալով Տեղապահը քանից փորձեց, հրահանգեց միաբանական ժողովներ գումարեց, յանուն միաբանութեան ժողովական պատգամաւորները ընտրել տուաւ որպեսզի թեմերը ծեռանարկեին պատգամաւորներու ընտրութեանց, որոնք իրենց կարգին որոշեալ թուականին Վթոռ գալով պիտի կատարէին արդէն իսկ ուշացած կաթողիկոսական ընտրութիւնը: Խադ Արքեպիսկոպոսի կողմէ կատարուած

մի քանի յետաձգումները անհաճոյ եւ անընդունելի նկատութեցան շատերու կողմէ, որոնց պատճառը կուսակցութեանց հակընդիմ դիրքերէն կուգար:

Երեք տարիներու տատանումներէ ետք Տեղապահը, միաբանութեան Չարեհ Փայալեան, խորէն Բարոյեան եւ Ղեւոնդ Չեպեյեան եպիսկոպոսներու ճնշումին տակ հարկ զգաց հրաժարիլ իր պաշտօնէն որմէ ետք միաբանական ժողով գումարել հարկ եղաւ նոր Տեղապահի ընտրութեան համար: Ժողովը գումարութեցաւ 1955 թուի Հոկտեմբերին ու Տեղապահ ընտրութեցաւ խորէն Եպս. Բարոյեան, որուն վճռական ընթացքը մի քանի ամիսներ ետք խնդրայարոյց, միակողմանի ու անհաճոյ պայմաններու մէջ յաջողցուց Չարեհ Կաթողիկոսի ընտրութիւնը, որ անընդունելի եղաւ Մայր Աթոռի կողմէ՝ տուեալ ոչ-խաղաղարար պարագաներու բերումով:

Խադ Արքեպիսկոպոս որպէս կարգ կանոնի հաւատացող հոգեւորական որոշեց իր դիրքը՝ մնալ Մայր Աթոռի կողքին, իր հետ ունենալով միաբանութեան մեծամասնութիւնը՝ տասը միաբաններ, որոնց մէջ կը գտնուեին երեք եպիսկոպոսներ: Ան մերձաւոր անցեալին ձեռնիհասօրէն գործակցած էր Կիլիկիոյ Աթոռին կարկառուն Յայրապետստերուն՝ Սահակի, Բաբգէնի, Պետրոսի եւ Գարեգինի, որոնք միշտ յարգեր էին Մայր Աթոռի գերագահութիւնը: Իբրև Աջապահեան, տառացիօրէն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աջը եւ միւս մասունքներու արծաթեայ արկողը անձամբ կը պահեր իր առանձնասենեակին մէջ, ապահով, մինչեւ այն օրերուն երբ կը կատարուեր 1956 թուի կաթողիկոսական ընտրութիւնը:

Նոյն թուի Մարտ ամսուն Խադ Սրբազան Գահիրէն, ուր գացած էր Եպիսկոպոսական ժողովին մասնակցելու, այլայլած Անթիլիաս կը վերադառնար իմանալով որ իր սենեակին կը բացակայէր մասունքներու եւ Աչին արկողը: Անծանօթներ «գերի» տարած էին զայն ու լման տարի մը վրդովումի մատևած Անթիլիասի իշխանութիւններն ու մասնաւանդ Խադ Արքեպիսկոպոսը, որուն ձեռքով այդ մասունքները 1915 թուի տարագրութեան ընթացքին Սիսէն Յալեա բերուած էին տաժանակիր ճամբորդութենէ մը ետք:

1957-ի Մարտին Մասունքները ապահով վերադարձուեցան Աթոռ:

Ի պաշտօնէ Խադ Արքեպիսկոպոս չորս անգամներ Մայր Աթոռուն հրաւեր ստանալով գացած էր որպես Նախանդամ Ազգային-Եկեղեցական ժողովներու: Նախ 1941-ին եւ ապա 1954-ին: Խոկ յետոյ՝ 1958-ին, Վազգեն Ա Կաթողիկոսի ծննդան յիսնամեակին առիթով, երբ առիթը ունեցաւ Յայրապետի տնօրինութեամբ Ս. Եջմիածնի Մայր Տաճարին մեջ Վարդապետական չորս աստիճանները շնորհելու իրեն ենթակայ երեք աբեղաներուն՝ Գեղրդ Կարպիսեանի, Չաւեն Արքումանեանի, եւ Գիւտ Նազգաշեանի, որոնք Անթիլիասի Մայր Տաճարին մեջ քահանական կարգ ստացեր եին իր տեղապահութեան շրջանին, եւ որոնց Վազգեն Վեհափառ յատուկ կոնդակներով Վարդապետական ականակուր լանջախաչ կրելու իրաւունք շնորհեց: Աջապահեան Վերջին անգամ մըն ալ Մայր Աթոռ հրաւիրուեցաւ որպես Նախանդամ մասնակցելու համար 1962-ի Ազգային-Եկեղեցական ժողովին, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը ներկայացնելով, քանի որ Անթիլիաս ընթացք չէր տուած իրեն ուղղուած հրաւերին:

Մայր Աթոռի գահակալը՝ **Վազգեն Ա Յայրապետ** իր հանդիպումներու ընթացքին մեծ յարգանք կ'ընծայէր Խադ Արքեպիսկոպոսին, զիկը նկատելով «Ճերմ պաշտպան-ներից մէկը Մայր Աթոռի հայրապետութեան հեղինակութեան, հայ Եկեղեցու միութեան եւ անրաժանելիութեան սկզբունքին»: Մայր Աթոռի ազքին Աջապահեան «տիպար, աւանդապահ, օրինակելի հոգեւորական մը» կը հանդիսանար: Վազգեն Ա Ամենայն Յայոց Կաթողիկոս իր Մարտ 22, 1962 թուակիր նամակով կը գրէր. «Կը գնահատենք Զեր ուղիղ կեցուածքը եւ գործունեութիւնը, եւ դուք պիտի յիշուիք որպես պայծառ օրինակ մը բարձրաստիճան հոգեւորականի, որ գիտցաք բարձր պահել պատիւը Կիլիկեան Աթոռին, հաւատարիմ մնալով այդ Աթոռի լաւագոյն աւանդութիւններուն»:

Աջապահեան Միբազանի հաւատարիմ միաբան-ները միշտ իր կողքին մնացին, մինչեւ որ բոլորն ալ հովուական պաշտօններու կոչուելով հետզհետէ ցրուե-

ցան, միշտ գիտութեամբը Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսին: Երբ 1963 թուականի Երուսաղէմի ողջագուրումը կատարուեցաւ Վազգեն Եւ Խորեն Կաթողիկոսներու միջեւ, ու վերջինս ճանաչում ստացաւ Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսէն, Խաղ Արքեպիսկոպոս իմաստութիւնը ունեցաւ «իր տունը» վերադառնալու, ընկերակցութեամբ Լիբանանի թեմի Առաջնորդ Տաճատ Արք. Ուրֆալեանի, ուր սիրով ընդունուեցաւ Խորեն Կաթողիկոսէն ու միաբանութեան ուխտէն: Յոն խաղաղ կեանք մը վարելէ ետք, Խաղ Արքեպիսկոպոս ի Տեր հանգեաւ Լիբանանի Յայոց Ազունիէի Բուժարանին մէջ 1968 Յուլիս 17-ին, Եւ թաղուեցաւ Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի Զարեհեան դամբարանին մէջ:

**ՄԱՄԲՐԵ ԱՐՁԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ
ԿԱՐՏԵԹԻ ԱՐՄԱՆԱԿԱՆ Եւ ԱՌԱՋՈՐԴ ԵԳԻՊԱՅԱՅ
ԹԵՍԻՆ
(1889-1966)**

Եգիպտահայ բազմարդին Առաջնորդ՝ Երջանկայիշատակ Մամբրե Արքեպիսկոպոս Սիրունեան կը վախճաներ քառասուն տարի առաջ Գահիրեի մեջ 1966 թուի Յոկտեմբեր 9-ին: Պարտք նկատեցինք մեր Երախտաւոր հոգեւորականաց յիշատակը վառ պահել գրելով իրենց վաստակին մասին, այս անգամ Արմաշական սերունդի կրտսերագոյն եւ վերջին հոգեւորական Արշամ սարկաւագ Սիրունեանի մասին, որ Մեծ Եղեռնի տարին, 1915-ին, չարագուշակ պայմաններու տակ աքսորուեցաւ Արմաշի վանքեն ու վերջին դասարաննեն դեպի Կ. Պոլիս: Յոն տարի մը Ետք իր վերատեսուչ Սեսրոպ Եպիսկոպոս Նարոյեաննեն քահանայական ձեռնադրութիւնն ու վեղար ստացաւ իր դասակից Խորեն Թաշճեանի հետ՝ արտօնութեամբը Արմաշի վանահայր եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Զաւեն Արքեպիսկոպոս Տէր Եղիայեանի, վերակոչուելով Մամբրե արքեղայ:

Չոյզ Նորընծաները տակաւին իրենց կանոնական քառասուն օրերու շրջանը չաւարտած, քշուեցան դեպի Գոլիխ ու անկէ Երուսաղեմ տաժանելի աքսորէ Ետք: Յոն Մամբրե եւ Խորեն աբեղաներ մատուցին իրենց ևախընծայ պատարագը ի Ներկայութեան Արմաշի Դպրեվանքին հիմնադիր եւ առաջին վերատեսուչ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանի, և ախսկին Պատրիարքին, որ մինչեւ 1917 Նոյեմբեր 19 տակաւին Երուսաղեմ կը մնար: Պատմական այդ զուգադիպութիւնը զգացական եւ մնայուն դրոշմ կը թողուր անոնց, թէ՝ Նորընծաներուն եւ թէ՝ Օրմանեան Սրբազնի Վրայ, քանի որ Դպրեվանքի բացման եւ փակման վարագոյրը վերջին անգամ կ'իջներ այդ օրերուն հոյակապ եւ պատմական այդ հաստատութեան Վրայ:

Արշամ Եր Սիրունեանի աւագանի անունը, ծնած Կարին 1889 թուին, որ Կարևոյ ևահատակ Առաջնորդ

Սմբատ Եպիսկոպոս Սաատեթեանի յանձնարարականով Դպրեվանք կը մտներ 1910-ին, կ'աւարտէր կանոնական դասաւանդութիւնները ու սարկաւագ կը ձեռնադրուէր Մեսրոպ Նարոյեան Եպիսկոպոսւն 1913 թուի Դեկտեմբեր 24-ին: Արմաշն ու Դպրեվանքը միանգամ ընդմիշտ կը փակէին իրենց դժևերը հեռացումնիվը ԺԱ դասարանի վերջին աշակերտներուն, միաբանութեան եւ ուսուցիչներուն: Չանգուածային բռնագաղթի ու ջարդի սարսափ սփռուած էր ամենուրեք, կացութիւնը վատ եւ հայութիւնը վիատ, ներկան վտանգաւոր եւ ապագան անստոյգ ըլլալով:

1915 յուլիսեան օր մըն Էր, ինչպէս կը յիշէ Սիրունեանի դասակիցներէն Ջղեցի Յակոբ Թորոյեան, երբ Նիկոմիդիոյ շրջանի թուրքեր, խառազան ձեռքերսին, աւազակներով Դպրեվանք կը խուժէին եւ վանատան մէջ ապաստանած Յովհաննես Վարդապետը մահացու կերպով կը չարչարէին, ստիպելով որ մնացեալները իսկոյն Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի ճամբան բռնէին: Մեսրոպ Եպս. Նարոյեան Գոնիա աքսորուեցաւ, եւ ապա Զաւէն Պատրիարքի միջամտութեամբ Կ. Պոլիս բերուեցաւ: Աշակերտները Իզմիտէն անցնելով, երեք ոստիկաններու հսկողութեամբ, մտահոգ եւ ընկճուած, տարւեցան Իզմիտի բանտը, միանալու հարիւրաւոր հայկալանաւորներու: Յաջորդ օր շոգեկառքով հասան Պոլիս, ուր եւս բանտարկուեցան երբ Զաւէն Պատրիարքի երաշխաւորութեամբ իսկոյն պատրիարքարան բերուեցան:

1918 տարին շատ բախսորոշ տարի մը կ'ըլլար երբ Թուրք պետութիւնը կը վճռէր ջնշել Կ. Պոլսոյ հայոց Պատրիարքութիւնն ու Սիսի Կաթողիկոսութիւնը ու միացնել զանոնք Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, ինև աքսորելով Կիլիկիոյ Սահակ Բ Խապայեան Կաթողիկոսը որպէս «Կաթողիկոս-Պատրիարք»: Իսկ Զաւէն Պատրիարք կ'աքսորուէր իր ծննդավայրը՝ Պաղտատ: Դպրեվանքի աշակերտութեան ճակատագիրը կ'ըլլար նաեւ նոյնը՝ գլխաւորութեամբ Մամբրէ Սիրունեան եւ Խորէն Թաշճեան աբեղաներու որոնք տաժանելի ճամբորդութեամբ Պոլսէն

Երուսաղեմ բռնադատ կը քշուէին, Երբեմն երկաթուղիով եւ Երբեմն հետիոտն, չարչարանքի եւ սարսափի ներքեւ:

Գաղթական Արմաշականներու այդ վերջին դասարանը նախ կանգ կ'առներ Գոնիայի գարշահոտ բանտին մեջ, եւ շնորհիւ տեղացի հայու մը, յաջորդ օր բանտեն արձակուելով աշակերտները կը հիւրասիրուէին անոր տան մեջ: Կը հասնին Պոզանդի, ապա Տարսոն, եւ անկէ ալ Ալտանա: Չարաքուշակ այդ օրերուն նորընծայ Մամբրէ Սիրունեան, ինչպէս ականատես Յակոբ Թորոյեան կը պատմէ, միշտ լաւատես, կը շանար փարատել վախի ու վտանգի ամեն զգացում: Յետիոտն կը հասնին ճիհուն, Օսմանիէ եւ հալահիէ, եւ վերջապէս Յալէպ, գրեթէ բոլորն ալ հիւրանդ վիճակի մեջ, ուր զինուորական հայ բժիշկ մը կը ինամբ զանոնք, եւ շաբաթ մը ետք կը հասնին Դամասկոս: Անկէ Երուսաղեմ կը մտնեն 1916 թուի Յուլիսի վերջերը:

Մամբրէ Վարդապետ Սիրունեան Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոսւն Կիլիկիա կը կանչուի որպէս որբախնամ տեսուչ, ուր նաեւ իրմէ կ'ընդունի ծայրագոյն Վարդապետի աստիճանները: Կիլիկիոյ յանկարծակի պարպումին պատճառով սակայն ան Փորթ Սայիտ (Եգիպտոս) կ'անցնի որպէս տեսուչ Յ.Բ.Ը. Սիրութեան ինսամքին յանձնուած հայ որբերուն որոնք Վրանսներու տակ կ'ապաստանէին ու իրեւոց նախակրթութիւնը կը ստանային: Երբ Եգիպտոսի թեմակալ Աղաջնորդ Թորգոն Արքեպիսկոպոս Գուշակեան զինք Աղեքսանդրիա կը կանչէր որպէս իր փոխանորդը, Մամբրէ Ծ. Վարդապետ հոն կը մնար մինչեւ Գուշակեանի Երուսաղեմի Պատրիարք ընտրուիլն ու մեկնումը՝ 1931 Դեկտեմբերին:

Եգիպտահայ Թեմը Մամբրէ Ծ Վարդապետը թեմին առաջնորդական փոխանորդ ընտրելով, զինք Եջմիածին կ'ուղարկէր ուր 1933 թուի Յունուարին S.S. Խորեն Ա Սուլրատեկեան Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսւն Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուէր: Կը մնար իր պաշտօնին Վրայ մինչեւ 1945, երբ Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ Միացեալ թեմական ժողովն Աղաջնորդ կ'ընտրուէր S.S. Գերգ Զ Չորեքնեան Կաթողիկոսի օծման տարին, ստանալով նաեւ «արք»ութեան տիտղոսը՝ Նորընտիր Յայրապետւն:

Եգիալտահայ թեմը իր մօտ 40,000 հայութեամբ վերելք արձանագրեց Մամբրէ Արքեպիսկոպոսի երկարամեայ տարիներուն, թէ՛ Գահիրեհ եւ թէ՛ Աղեքսանդրիոյ մէջ, ուր ժրաշան եւ աշխոյժ աշխատանք կը տարուեր ազգային վարժարաններէն ներս: Յայ մամուլը եւս կ'օժանդակեր Եկեղեցական, կրթական, կուսակցական եւ մարդական միութիւններէ ներս կատարուած անընդհատ գործունեութեանց, մինչեւ այս տարիներուն երբ Եգիալտոսի քաղաքական պատկերը կը փոխուեր եւ ազգայնական շարժումը այլեւս չէր հանդուրժեր օտարահպատակ քաղաքացիներու ներկայութիւնը:

Մամբրէ Սրբազան իր թեմին համար ձեռևադրեց տասնըհինգէ աւելի քահանաներ, երեք վարդապետներ, ինչպէս նաև երեք քահանաներ Աթենքի մէջ, որու վրայ եւս Կաթողիկոսւն որպէս այցելու Առաջնորդ նշանակուած էր Յունահայ թեմի Առաջնորդ Կարապետ Արքեպս. Մազլըմեանի վախճանումնէն ետք: Մամբրէ Սրբազան նաև երեք քահանաներ ձեռևադրեց Երեւանի Ս. Սարգիս Արքարատեան թեմի առաջնորդանիստ Եկեղեցւոյ մէջ՝ արտօնութեամբ Տ.Տ. Վազգէն Ա Յայրապետին, որուն ականատես եղանք նաև մենք երբ Սրբազան Յօր հետ 1958 թուին Ս. Եջմիածին մեկսեցանք:

Մամբրէ Արքեպիսկոպոս յաճախ Երուսաղեմ կը հրաւիրուեր ձեռևադրութիւններ կատարելու, երբ հոն Եպիսկոպոս չէր գտնուեր: Կը հրաւիրուեր նաև Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութենէն ու Ալթիլիաս կը մեկնէր մասնակցելու համար 1945 թուի Գարեգին Ա Յովսէփեանց Կաթողիկոսի ձեռևադրութեան եւ օծման, ինչպէս նաև Նախազահելու հոգեւոր հանդիսութեանց: Մամբրէ Սրբազան հանդիսապետած է Տ.Տ. Վազգէն Ա Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսի ձեռևադրութեան եւ օծման 1955 թուին որպէս Երիցագոյն արքեպիսկոպոս:

Վազգէն Յայրապետի հիացողներէն եղաւ Մամբրէ Սրբազան, մասաւասդ երբ երեք անգամ Յայրապետը հոգուապետական այցով Եգիալտահայ թեմին պարգեւեց իր օրինութիւնը: 1966 թուի Յայրապետական այցելութեան ընթացքին նշուեցաւ Մամբրէ Արքեպիսկոպոս Սիրունեանի

քահանայական ձեռնադրութեան յիսնամեակը Վազգեն Կաթողիկոսի Ներկայութեամբ, Երբ Սրբազանը պատրը-լեցաւ շքանշաններով ու պետական անձերու յատուկ պատուագիրներով:

Մամբրէ Արքեպիսկոպոսի բազմավաստակ աշխատանքը լիովին կ'ուժանար նորաշէն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ մայր Եկեղեցւոյ եւ իին Ս. Ղստուածածին Եկեղեցւոյ կամարներուն ներքեւ, ութ քահանայից դասով, դպրապետութեամբ բազմարդին Երաժշտագէտ Ղազարոս Ղազարոսեանի: Դպրաց դասն ու Շնորհալի Երգչախումբը գեղաձայն Երգեցողութեամբ պայծառացուց հայ Եկեղեցին Գահիրէի մեջ մինչեւ անավելկալ վահճանումը Մամբրէ Արքեպիսկոպոսին որ պատահեցաւ 40 տարիներ առաջ:

Տողերս գրողը, ծնած Գահիրէ, իր մանկութեան տարիներուն մինչեւ իր քահանայական կարգ ստանալը ականատես վկան եղաւ հոգելոյս Սրբազանին անդադրում աշխատանքին Վայելելով իր հայրական ինսամքն ու հոգածութիւնը, Երբ առաջին պատեհութեամբ զինք նշանակեց հոգեւոր հովիւ Եթովպահայ համայնքին 1957 թուին:

ՆՈՐԱՅԻ ԱՐՁԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈՂԱՐԵԱՆ Բանասէր, Գիտնական, Զեռագրագէտ Վախճանման Տասնամեակին 1904 - 1996

Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ուխտապահ միաբան, գիտնական եւ ձեռագրագէտ, Նորայր Արքեպիսկոպոս Պողարեան իր ետին կը թողու բանասէրի խոշոր վաստակ, իր Երկարամեայ կեանքը լիովին կապելով Սրբոց Յակոբեանց վանքի եւ Զեռագրատան հետ:

Երկարակեաց, բարեկրօն ու գիտնական այս հոգեւորականը, 1988 թուին, իր 84 տարեկանին, առանց որեւէ հանդիսութեան կը նշէր իր քահանայական ձեռնադրութեան 60-ամեակը, կատարելէ Ետք հսկայ աշխատանք Երուսաղեմի 4000-ի հասնո՞ հայերէն հին ձեռագիրներու ցուցակագրութիւնը՝ 11 մեծադիր հատորներու հրատարակութեամբ եւ յարատեւ ուսուցանելով Պատրիարքութեան Ընծայարաննեն Ներս, դաստիարակելով հոգեւորականներու շարք մը սերունդներ: Նորայր Արքեպիսկոպոս ապրեցաւ ութ բեղմնաւոր եւ առողջ տարիներ եւս, ու վախճանեցաւ խոր ծերութեան մէջ 1996 թուի դեկտեմբեր 19-ին, 93 տարեկանին:

Սրբազնը ծնած էր Այնթապ 1904 յունուար 17-ին եւ որոին էր Տէր Գարեգին աւագ քահանայ Պողարեանի: Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց հայոց վանքը ընդունուած էր որպէս ժառանգաւորաց վարժարանի եւ ապա ընծայարանի աշակերտ՝ Եղիշէ Դուրեան մեծանուն Պատրիարքի օրով, որուն շունչին տակ եւ Բարգէն Կիւլէսէրեան Եպիսկոպոսի ուսուցչութեան ներքեւ կ'աւարտէր իր ընթացքը բացարիկ յաջորդութեամբ: Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքէն նախ սարկաւագ եւ ապա կուսակրօն քահանայ կը ձեռնադրուէր 1928 յունիս 22-ին, իրեն օծակից ունենալով իր հայրենակիցը՝ Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեան, որոնք իսկոյն միասին Դուրեանէ Անգլիա որկուեցան Երկու տարի ուսանելու Լուսոնի King's College-ի կուսագիտական բարձրագոյն կրթարաննեն Ներս:

Նորայր Սրբազնան, երբ նոր ստացեր եր վարդապետական աստիճանները, 1935-ին հրաւիրուեցաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութենքն Վարելու համար Անթիլիասի նորաբաց դպրեվանքին տեսչութիւնը: Ան հինգ տարիներ վարեց իր պաշտօնը՝ յաջորդելով դպրեվանքի հիմնադիր Եւ վերատեսուչ Շահէ Արքայիսկոպոս Գասպարեանի, որ նոյն տարին իր հնգամեայ պաշտօնավարութիւնը կը լրացնէր Եւ Ս. Եջմիածին կը մեկնէր Խորեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գիտութեամբ: Դժբախտաբար երեք շաբաթ ետք, Վերադարձն օր մը առաջ յանկարծամահ կ'ըլլար պանդոկի իր սենեակին մեջ սրտի տագնապի հետեւանքով իր 53 երիտասարդ տարիքին:

Պողարեան Նորայր Վարդապետ, յանձնարարութեամբ Երուսաղեմի Միաբանական ժողովին, **Գեղրգ Զ.** Հայոց Հայրապետէն Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուէր 1951-ին, իրեն օծակից ունենալով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա. Հայրապետը, Երուսաղեմի հայոց Պատրիարք Եղիշէ Արքեպս. Տերտերեանը, Երուսաղեմի միաբան Սուրեն Արքեպս. Թեմիանեանը, Եւ Մայր Աթոռոյ միաբան Սահակ Արքեպս. Տեր Յովհաննիսեանը:

Նորայր Արքեպս. Պողարեանի մնայուն եւ արդիւնաշատ աշխատանքը, ինչպէս ըսուեցաւ, կեղրունացաւ վանքի Ս. Թորոս ձեռագրատան 4000 հայերէն ձեռագիրներու իւրաքանչիւրին ցուցակագրութեան շուրջ, մեծածաւալ հատորներով, որոնցմէ զատ ան «Սիոն» ամսագրին մեջ եւ այլուր հրատարակեց «աւելի քան 690 յօդուածներ», թիսած հին ձեռագիրներու յիշատակարաններէն, գրիչներէն ու ծաղկողներէն, երեւան բերելով անծանօթ մնացած բազմաթիւ պատարիկներ, պատմագրական նիւթեր, թուականներու, տեղանուններու եւ անձնանուններու ճշղումներ: **«ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ԶԵՂԱԳՐԱՑ ՄՐԲՈՅ ՅԱԿՈԲԵՍՅ»** կոչուած հատորներու շարքը Պողարեան Սրբազնան սկսաւ ի լոյս ընծայել 1953-ին, և ախս հրատարակութեան տալով Բ. հատոր մը 1953-ին, որ շարունակութիւնն եր Արքաւագդ Արքայիսկոպոս Սիւրմեեանի առաջին հատորին, հրատարակուած Ս. Ղազարի Միհթարեաններու տպարանէն 1948-ին, որ կ'ընդգրկէր թիւ

1-140 ձեռագիրները: Նորայր Եպիսկոպոսի Բ. հատորը կը նկարագրէր թիւ 141-240 ձեռագիրները: Յաջորդ հատոր մը, 1960-ին, կ'ընդգրկէր 560 յաւելեալ ձեռագիրներ եւս, լրացնելով 700 գրչագիրներու նկարագրութիւնները:

Նորայր Եպիսկոպոս, որ 1973-ին Վազգեն Ա. Յայրապետին գնահատուեցաւ ու արքեպիսկոպոսութեան բարձրացաւ, ձեռագրատան տեսչութիւնը Վարեց խղճամիտ եւ բազմարդին կերպով 43 տարիներ՝ 1949 թուականեւս սկսեալ: Իր նոր ծրագրին հետեւելով, ան «Մայր Յուցակ»ի 11 յաջորդական հատորներու հրատարակութեան ձեռնարկեց, ներառնելով նախկին հատորներու ցուցակները, որոնցմէ առաջին 9 հատորները, հրատարակուած 1966-1979 թուականներուն, իրենց մէջ ամփոփած էին արդեւ 3000 ձեռագիրներու ցուցակագրութիւնները: Մնացեալ 1000 մատեաններուն ցուցակագրութիւնը Պողարեան Սրբազն ամփոփեց ժ եւ ԺԱ հատորներուն մէջ, հրատարակելով զանոնք 1990 եւ 1991 թուականներուն:

Գաղափար մը տուած ըլլալու համար կատարուած աշխատանքի մասին, նախ կը նշեմ 1953-ի իր Բ հատորին մէջ պարունակուած 100 ձեռագիրներէն մի քանի նմոյշներ, եւ ապա՝ 1971-ին հրատարակած իր Ե մեծադիր հատորէն: Կսոնցմէ առաջինը, սրբազն հեղինակը յատուկ մակագրութեամբ տողերս գրողին նուիրած էր, երբ ան 1955-ի յունուարին առաջին անգամ ըլլալով Երուսաղեմ կ'այցելեր, ընկերանալով Բերիոյ թեմի առաջնորդ Զարեհ Եպիսկոպոս Փայասլեանին՝ յետագային Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

Յիշեալ այդ հատորին 100 ձեռագիրներուն մէջ, աչքի կը զարնեին պատմիչներու բնագիրները, եւ շարք մը մեկնութիւններ, ճառընտիրներ, «Դատաստանագիրք»ի տարբերակներ, եւ Եւսեբիոս Կեսարացիի «Պատմութիւն Եկեղեցւոյ» գիրքին թարգմանութիւնը: Թիւ 230 «Ժողովածոյ Պատմական Գրոց» ձեռագիրը, Երուսաղեմի Սուրբ Փոկիչ Վանքին մէջ 1678-79 թուականներուն գրուած ձեռագիր մըն է որ կը պարունակէ Ազաթանգեղոսի, Մովսէս Խորենացիի, Փաւստոս Բիլցանդի եւ Եւսեբիոսի բնա-

գիրները: Իսկ թիւ 216 ձեռագիրը Գրիգոր Տաթեւացիի «Հարցմանց Գիրք»ը կը պարունակէ, գրուած Կ. Պոլիս 1666 թուականին: Նոյն հատորին մէջ կ'երեւի նաեւ իիս «Ճառընտիր» մը, թիւ 173, գրուած Արշըրայ գիւղին մէջ 1512 թուին: Միսիթար Գոշի «Դատաստանագիրք»-էն օրինակ մըն ալ, յաւելուածներով, կ'երեւի թիւ 171 ձեռագրին մէջ, գրուած Ստամպօլ, 1772-ին: Նոյն հատորին մէջ կը գտնուին նաեւ Ժ դարու Թովմա Արծրունիի «Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց» կարեւոր պատմագրութենեն տարբերակ մը, լրիւ բովանդակութեամբ, 225 էջերով, կաշեկազմ, որուն գրութեան վայրն ու թուականը սակայն կը պակսին:

1971 թուին հրատարակեալ «Յուցակ»ի Ե հատորի 604 էջերուն մէջ, Նորայր Արքեպիսկոպոս Պողարեան ցուցակագրած Է մինչեւ թիւ 1700 ձեռագիրը, նկարագրելով 335 մատեաններ, ընդ որս, 80 շարականներ, 81 ժողովածուներ, եւ 3 աւետարաններ, 85 մանրանկարներու նմանահանութիւններով: Բանասէր Յարութիւն Զիւրտեան, որ գրախօսած Է այս հատորը, կը հաստատ թէ «ձեռագիրները մեծ մասամբ 18-րդ դարէն են, եւ թիւ 1620ը՝ շարական մըն Է Սարգիս Պիծակէ ծաղկեալ, ուկեզօծ: Չորս Պիծակեան ձեռագիրներ կան այս (իիսգերորդ) հատորին մէջ»: Բանասէր դոկտոր Վազգէն Յամազասպեանի վկայութեամբ «Ձեռագրերի սոյն 11 ցուցակները վստահելի նիւթ են պարունակում հայերէնի պատմական հիշիւնաբանութեան, պատմական բառագիտութեան եւ քերականական կառուցուածքի պատմական հետազոտութեան համար»:

Առանձին արժեքաւոր գիրքերու հեղինակ եղած Է նաեւ Նորայր Արքեպիսկոպոս, 1958-ին հրատարակելով Յովիհաննես Թլկուրանցիի «Տաղագիրք»ը, «Հայ գոռոններ Ե-ԾԵ դար՝ 1971-ին, «Գրիգոր Ակներցիի Թաթարաց պատմութիւնը»՝ 1974-ին, «Կնիք Յաւատոյ» հատորին ընսական վերահրատարակութիւնը՝ 1974-ին, «Կանոնագիտութիւն» եւ «Կրօնագիտութիւն»՝ 1992-ին, «Կանատուր» եւ «Հայ Եկեղեցւոյ հաւատոյ հանգանակները»՝ 1993-ին, «Գրիգոր Նարեկացի ներբողներ»՝ 1995-ին, «Գիրք

Թղթոց»ը՝ ձեռագիրներու համեմատութեամբ զոր իրագործեց իր կեանքի վերջին օրերուն քննական հրատարակութեամբ 1994 թուին, խնդրանքովն ու յանձնարարութեամբ Երուսաղեմի Յայոց Պատրիարք Թորգոմ արքեպիսկոպոս Սանուկեանի:

Իր Երուսաղեմ գտնուած օրերուն, Յայաստանի Յանրապետութեան առաջին Նախագահ Լեւոն Տեր Պետրոսեան, 1995 նոյեմբեր 6-ին, անձամբ վանք գալով յատուկ այցելութիւն մը կուտար ծերուսազարդ Նորայր Արքեպիսկոպոսին իր վանատան մեջ, անոր «Աշը համբուրելու», զսելով. «Սրբազան Յայոց, գալ Երուսաղեմ եւ Նորայր Սրբազանը, բանասիրութեան հսկան, գործընկերս չտեսնել, ի՞նչպէս կարելի ե»:

Երուսաղեմի հայոց վանքի դարաւոր պատմութեան մեջ որպէս օրինակելի, մտաւորական, աշխատասեր եւ արդիւնաւոր միաբան Նորայր Արքեպիսկոպոս Պողարեան իր վաստակովն ու անունովը կը մնայ առանձինն, կողքին Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի շնորհալի եւ պատկառելի անձին, եւ Թորգոմ Գուշակեան Պատրիարքի խոհուն եւ իմաստուն առաջնորդութեան, Երկութես աւելի այլապէս արդիւնաւոր իր կատարած ձեռագիր մատեաններու անսահմանթաց եւ սպառիչ աշխատասիրութեամբ, որուն ո՛չ ոք ձեռևարկած եր անցնող Երեք կամ չորս հարիւր տարիններու ընթացքին, եւ իրմէ ետքն ալ վստահաբար ո՛չ ոք պիտի ձեռևարկեր անոր:

Յայ Եկեղեցին ու ազգը անտարակոյս շատ բան կը պարտին Նորայր Արքեպիսկոպոսին: Իսկ ինք, Նորայր Սրբազան, իր արգասիքը կը պարտի իր մտաւորականի տաղանդին, գիտնականի մտքին ու կամքին, եւ վերջապէս իր Երկարակեաց առողջութեանը եւ ընդմիշտ ու անընդմեջ վանքին մեջ իր կեանքի 70 տարիններու աղօթանուեր եւ աշխատունակ բնակութեանը:

ՎԱԽԱՆՄԱՆ ՔՍԱՆԱՄԵԱԿ

ՏԻՐԱՆ ԱՐՁԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՆԵՐՍՈՅԵԱՆ

1904-1989

Նախկին Առաջնորդ Ամերիկահայ Թեմին եւ
Ընտրեալ Պատրիարք Հայ Երուսաղեմի

Նախընթացք

Քսան տարիներ առաջ Տիրան Արքեպիսկոպոս

Ներսոյեան 1989 Մեպտեմբեր 1-ին կը վախճաներ Նիւ Եղրքի մէջ, 85 տարեկանին, յետ Երկարատեւ հիւանդութեան, իր ետին ձգելով առաջնորդական, մտաւորական եւ աստուածաբան հայ հոգեւորականի խոշոր վաստակ: Աւազանէն՝ Ներսէս Թափուքճեան, դրդին էր Ներսէս աւագ քահանայ Թափուքճեանի, ծնած Այնթապ 1904 օգոստոս 23-ին ու Երուսաղեմի ժառանգաւորաց վարժարանը ընդունուած Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի օրով ու անկէ ծեռնադրուած նախ սարկաւագ, ու ապա՝ 1928-ին կուսակրօն քահանայ, ստանալով Տիրան Ներսոյեան անունն ու մականունը:

Եթք տակաւին սարկաւագ էր, Ներսէս իր մասնակցութիւնը բերաւ Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանեանի «Ազգապատում»ի Գ. հատորի հրատարակութեան աշխատանքներուն, Կիւլէսէրեան Բարգէն Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան Ներքեւ: Դուրեանի կարգադրութեամբ իր օծակից Նորայր աբեղայ Պողարեանի հետ Անգլիա կը մեկներ բարձրագոյն ուսմանց հետեւելու, ու վանք Վերադարձին կը խմբագրէր Սի՛ու ամսագիրը, յաջորդելով Թորգոս Գուշակեան պատրիարքին, ու ստանձնելով նաեւ տեսչութիւնը ժառանգաւորաց եւ Ընծայարանի, հասցնելով շարք մը արժեքաւոր հոգեւորականներ:

1938-ին, Տիրան Վարդապետ Թորգոս Պատրիարք Գուշակեանի արտօնութեամբ Փարիզ կը մեկներ որպէս հոգեւոր տեսուչ տեղիոյն մայր Եկեղեցւոյ, եւ յաջորդ տարին կ'անցներ Լուստոն՝ որպէս հոգեւոր հովիլ Ս. Սարգսի Եկեղեցւոյ ուր կը ժառայեր մինչեւ 1943, «Մեծ աշխատանք

ծաւալելով, հրատարակութիւններ եւ դասախոսութիւններ կատարելով Արեւմուտքը ծանօթացնելու հայ ժողովուրդի պատմութեանը», դառնալով մեր ժամանակներու հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան եւ աստուածաբանութեան գիտուն հոգեւորականներէն ամենէն տիրականը:

Թեմակալ Առաջնորդ Ամերիկայի

1943 թուի Յոկտեմբեր 3-ին, Ամերիկահայ թեմի Պատգամաւորական ժողովը Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յանձնականի յաջորդ թեմակալ առաջնորդը կ'ընտրեր Լոնտոն պաշտօնավարող Տիրան Վրդ. Ներսոյեանը, Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց Ուխտէն: Ներսոյեան Վարդապետ Նիւ Եորք ուշ կը ժամանէր 1944 թուի Նոյեմբեր 6-ին՝ Բ Պատերազմի պատճառով ստեղծուած դժուարութեանց հետեւանքով: Խսկոյն ծայրագոյն վարդապետի աստիճանները ստանալով Գարեգին Արքեպիսկոպոսէն՝ կը ձեռնարկէր իր պաշտօնին: 1945-ի Ազգային Եկեղեցական ժողովի ի Մայր Աթոռ գումարման առիթով Թեմական ժողով գումարել տալով ինք եւ պատգամաւորներ Ս. Էջմիածին կ'ուղեւորէին, ուր Գեղրգ Զ Չորեգնեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կ'ընտրուէր եւ նոյն ատեն Տիրան Շ. Վրդ. Ներսոյեան տաս վարդապետներու հետ միասին Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կը ստանար Նորընտիր Հայրապետէն:

1944-ին Ամերիկայի Թեմին առաջնորդաբանը կը գտնուէր Նիւ Եորքի Յինգերորդ պաղոտային վրայ, եւ Արեւելեան թեմէն ներս կը պաշտօնավարէին 15 հոգեւորականներ: Իր օրով բազմացաւ հոգեւորականներու թիւը իր նախկին ժառանգաւոր ուսանողներու Երուսաղեմին Ամերիկա ժամանումով որոնց համար բարձրագոյն ուսում ջամբելու ամեն կարելիութիւն նախաձեռնեց եւ խսկոյն եօթը քահանաներ ձեռնադրեց: Տիրան Եպիսկոպոսի առաջնահերթ գործը եղաւ Թեմական բարեփոխեալ Կանոնադրութիւն մը պատրաստել ու զայն Գեղրգ Զ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին վաւերացնել տալ 1946 թուականին: Սոյն Կանոնադրութիւնը իր հիմնական ձեւին մեջ ցարդ ի զօրու կը մնայ:

Տիրան Եպիսկոպոսի առաջնորդութեան տասն-ամեայ շրջանին (1944-1954) կազմակերպուած համայնք-ներուն թիւն էր 37, որուցմէ 23-ը ունեին իրենց սեփական Եկեղեցիները՝ գործոն 21 հոգեւորականներով: Իր օրով Նիւ Եղրքի մայր տաճարի եւ Մշակութային կեդրոնի շինութեան ծրագիրը նոր թափ ստացաւ ու շուտով յատուկ շինութեան յանձնախումբ մը կազմուեցաւ ու գործի լծուեցաւ: Իր օրով Ներկայ Ս. Վարդան մայր տաճարի եւ թեմի առաջնորդարանի կալուածը գնուեցաւ 1949 թուականին՝ քաղաքի Երկրորդ Պողոտայի եւ 34-րդ փողոցի անկիւնը:

Ներքին Կառոյցներ

Տիրան Սրբազան, որ 1953 թուին արքեպիսկոպոսութեան բարձրացաւ S.S. Գեղրդ Զ Չորեքեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն, թեմական Ներքին կազմակերպութիւններ ստեղծեց, յատկապէս Հայ Եկեղեցւոյ Երիտասարդաց Կազմակերպութիւնը, Տիկնանց Օժանդակ Միութիւնը, ծխական միօրեայ Հայ Դպրոցները, ճոխացնելով Առաջնորդարանի տարեկան կանոնաւոր ծրագիրները որուց հոգածու գործադրութեան մօտեն հետեւեցաւ: Երիտասարդ Առաջնորդը օտար յարան-ւանութեանց մօտ ծանօթ անձնաւորութիւն մըն էր նախապէս երբ Փարիզ եւ Լուստոն կը պաշտօնավարեր որպէս հոգեւոր հովիւ 1938 թիւն սկսեալ: Ան յայտնի դեմք մը դարձած էր իր կարդացած աստուածաբանական եւ Եկեղեցագիտական դասախոսութիւններով յանուն Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցւոյ:

Յետ-պատերազմեան քաղաքական ծգտեալ վիճակն ու պաղ պատերազմի անորոշութիւնը աշխարհով մեկ չէր Վրիապած Տիրան Եպիսկոպոսի ուշադրութեւնն, եւ ի հարկին իր Միջ-Եկեղեցական Միջամտութեամբ խիզախօրէն Հայ Եկեղեցւոյ խօսքը լսելի դարձուցած էր պետութեանց, նոյնիսկ երբ Մայր Աթոռ Խորհրդային Միութեան քաղաքականութեան ճնշումին տակ հրահանգներ կը դրկէր Նիւ Եղրք, Առաջնորդին նորահնար եւ ողմիտ յարաբերութիւնները դադրեցնելու դիտումով:

Առաջին հերթին Տիրան Արքայիսկոպոս գօրացուց ծովագրութեանը կեանքն ու գործունեութիւնը շարք մը քահանայական ձեռնադրութիւններ կատարելով՝ Երուսաղեմին իր նախկին սաները գործի լծելով որոնք անպայման աւարտած պիտի ըլլային իրենց կրօնական ուսմանց շրջանը իր իսկ ընտրած ամերիկեան ուսումնական հաստատութիւններէն ներս: Իր առաջին երեք տարիներուն Տիրան արքեպիսկոպոս կրօնաւ 11 նոր հոգեւորականներ, իինգ վարդապետ եւ վեց քահանաներ հովուական պաշտօնի լծել, որոնց մէջ ակնառու Եղան 1946 թուին Երուսաղեմին Նիւ Եղր ժամանած Թորգոմ Վարդապետ Մանուկեանը, յետագային Երկարամեայ Առաջնորդը Ամերիկայի Արեւելեան եւ Արեւելեան թեմերուն եւ այժմու Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքը, ինչպես նաեւ Ծնորիք Վրդ. Գալուստեանը, նախկին Առաջնորդը Արեւելեան թեմին եւ յետագային Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքը:

Ըստրեալ Պատրիարք Երուսաղեմի

Առաջնորդական պաշտօնին հրաժարելով, Տիրան Արքայիսկոպոս 1955-ին Երուսաղեմ վերադարձաւ որպէս միաբան Ս. Ուխտին: Զանաց օժանդակել Տեղապահ Եղիշէ Արքայ. Տերտերեանին որպէսզի արդէն իսկ ուշացած պատրիարքի ընտրութիւնը կատարուեր ըստ կանոնի: Նախկին Պատրիարքը Կիւրեղ Բ Խորայէլեան վախճանած էր 1949 թուի Յոկտեմբերին: Անհարկի ձգձգումներ պատճառ դարձան որ միաբաններ կարեւոր թիւով Երուսաղեմ վերադառնան եւ թիկունք կանգնին Տիրան Արքեպիսկոպոսի նոր պատրիարքի ընտրութեան գործընթացին մէջ:

1956-Էն 1960 ներքին պառակտում յառաջացաւ եւ սակայն ողջմիտ տարրը միաբանական ուխտին կարողացաւ ի բացակայութեան Տեղապահին ընտրել ներքին գործերու կարգաւորման համար նոր Տեղապահ մը, եւ ապա Պատրիարք մը: Միաբանութիւնը ընտրեց Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեանը նախ Տեղապահ եւ ապա 1957 թուականին Պատրիարք Հայ Երուսաղեմի: Այս բոլորը սակայն չիրագործուեցան այս իմաստով որ պետական

անհրաժեշտ նեցուկն ու վաւերացումը երբեք չտրուեցաւ որքան ատեն որ Եղիշէ Արքեպս. Տերտերեան իր տեղապահի հանգամանջով, Յորդանանի Ամման Մայրաքաղին մէջ, պայքարեցաւ իրեն համար անընդունելի ընտրութեանց դէմ: Յաջորդ տարին Յորդանանի կառավարութիւնը միջամտելով Պատրիարքարանի Ներքին գործերուն, արտաքսել տուաւ թէ՛ ընտրեալ պատրիարքը եւ թէ՛ լուսարարապետը՝ Ընորիք Եպիսկոպոս:

1960 թուականի Յունիսին Եղիշէ Արքեպիսկոպոս վանք Վերադառնալով կացութեան տէր դարձաւ ու պետական միջամտութեամբ Վերահաստատուեցաւ իր տեղապահական պաշտօնին մէջ, որմէ անմիջապէս ետք, հապճեպով, պատրիարքական ընտրութիւն կատարել տուաւ, ու ինք որպէս Պատրիարք նստաւ Առաքելական Աթոռին: Թէ՛ պետութիւնը յատուկ ֆերմանով ճանչցաւ զայն, եւ թէ՛ Ամենայն Հայոց Կազգես Ա Կաթողիկոսը իր սրբատառ Կոնդակով հաստատեց պատրիարքական ընտրութիւնը, մինչ նոյն օրերուն Հայրապետական իր անդրանիկ այցելութիւնը կուտար Միացեալ Նահանգաց եւ Հարաւային Ամերիկայի:

Վերադարձ Ամերիկա

Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեան կը մնայ որպէս Ընտրեալ Պատրիարք Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, սակայն առանց վաւերացումի եւ գահակալութեան, որ պարզապէս կը նշանակէ որպէս պատմական իրողութիւն մը՝ կատարուած Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան Ներքին Կանոնադրութեան համաձայն: Երուսաղմէ չկարենալ Վերադառնալով, Տիրան Արքեպիսկոպոս Վերադարձաւ Նիւ Եորք ուր բնակութիւն հաստատեց որպէս Երեց հոգեւորական եւ նախկին Առաջնորդ Արեւելեան Թեմին:

Ս. Ներսէս Աստուածաբանական ճեմարանը

Նիւ Եորքի մէջ Տիրան Արքեպիսկոպոսի կարեւոր նախաձեռնարկը եղաւ Ամերիկայի թեմերուն յատուկ Աստուածաբանական ճեմարանի մը բացումը Սին Արքեպս. Մանուկեանի առաջնորդութեան շրջանին՝ 1960

թուականին: Առաջնորդի եւ Թեմական խորհուրդի հաւանութեամբ ճեմարանը հաստատուեցաւ ու Տիրան Արքեպիսկոպոս Նշանակուեցաւ առաջին Տեսուչն ու ուսուցիչը: Յաջորդող յիսուն տարիներուն, մինչեւ այսօր Ս. Ներսէս Կստուածաբանական Ընծայարանը երեք թեմերուն -Արեւելեան, Վրեւմտեան, եւ Գանատայի- հասցուց որոշ չափով ընտրեալ հոգեւորականներ, մեծ մասամբ ամերիկածին երիտասարդներ որոնք ցարդ կը պաշտօնավարեն զանազան համայնքներէ և երս որպէս հոգեւոր հովիւններ: Տիրան Արքեպիսկոպոսի մնայուն արգասիքը եղաւ Ամերիկայի մէջ իր հաստատած առաջին եւ միակ Ընծայարանը որ պատիւ բերաւ իր երախտագէտ յիշատակին:

Գրական Վաստակը

Տիրան Արքեպիսկոպոս Ներսոյեան հեղինակած է աստուածաբանական, ծիսագիտական եւ Եկեղեցագիտական լուրջ յօդուածներ եւ հատորներ որոնք կը յայտնեն իր գրելու յստակ, տրամաբանական եւ ուժեղ ոճը: Իր առաջնորդութեան շրջանին, 1950 թուին, Սրբազնը հրատարակած է «Պատարագամատոյց Յայաստանեաց Ուղարիառ Եկեղեցւոյ» Երկլեզու, գրաբար եւ անգլերէն, բանասիրական հատորը, որ ցարդ կը ծառայէ որպէս դասական բնագիրը այդ մատեանին, եւ որմէ սերունդներ սորվեցան ու կիրարկեցին Սուրբ Պատարագի մատուցումը շատ աւելի համապարփակ եւ ուսանելի կերպով: Իր «Վարդապետական ղիրքը Յայաստանեաց Եկեղեցւոյ» անգլերէն ուսումնասիրութիւնը միաբնակ եւ Երկարնակ վարդապետութեանց յատուկ ուղեցոյց մըն է, ուր Տիրան Սրբազն բացատրած է թէ ինչպէս Երկարնակութիւն դաւանող Եկեղեցիներ նահանջած են Զաղկեղոնի ժողովին մէջ իրենց որոեգոած ղիրքն, եւ դարերու ընթացքին մօտեցած են հայ եւ արեւելեան Եկեղեցիներուն:

Ներսոյեան Սրբազն հեղինակած է նաեւ «Կարգ Նաւակատեաց Եկեղեցւոյ» հատորը, Մայր Մաշտոցին քաղուած, ուր կան Եկեղեցւոյ հողի օրինութեան, հիմնարկութեան, օրինութեան եւ օծման կարգերը, ինչպէս

Նաեւ մկրտութեան աւագանի եւ սրբապատկերներու օծման կարգերը: «Թրիստոնեական մօստեցում մը համայնավարութեան» խնդրայարոյց գրքոյկը, ըստ իմ Մեկնաբանութեան, «փորձ մըն է մատնացոյց ընելու քրիստոնեական շատագովութիւնը զոր Եկեղեցին պարտաւոր է զարգացնել դիմադրելու համար համայնավարութեան վտանգը»:

Երջանկայիշատակ Սրբազանը ձեռագիր վիճակի մէջ գրած է նաեւ եօթնէ աւելի ուսումնասիրութիւններ իր Երուսաղէմ եղած միջոցին՝ իր Վարդապետութեան տարիներուն: Միջ-Եկեղեցական յարաբերութեանց մէջ տիրական բաժին վերցուցած է Տիրան Արքեպիսկոպոս որպէս աստուածաբանական եւ Եկեղեցական կանոնի գիտակ բարձրաստիճան հոգեւորական, հիմնովին սերտելով «Դայ Եկեղեցոյ Կանոնագիրը», իր վերլուծումներն ու թելադրութիւնները ներկայացնելով թէ՛ Մայր Աթոռ Ս. Եջմիածնի եւ թէ՛ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան: Զանոնք եւս գիտաժողովներու նիւթ դարձուցած է միջ-Եկեղեցական համագումարներու, բանախօսութիւններ կարդալով եւ նիստերուն ատենապետելով:

Յուղարկաւորութիւնը

Տիրան Արքեպիսկոպոսի վերջին օծումն ու յուղարկաւորութիւնը կատարուեցան 1989 Սեպտեմբեր 9-ին, Նիւ Եորջի Ս. Վարդան մայր տաճարին մէջ ձեռամբ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք Ծնորիք Արքեպիսկոպոս Գալուստեանի որ յատկապէս ժամանած էր իր ուսուցչին ու նախկին մեծաւորին իր վերջին յարգանքը ընծայելու: Յուղարկաւորութեան մասնակցեցան Թորգոն Արքեպս. Մանուկեան, Առաջնորդ Արեւելեան թեմին, Բարգէն Եպս. Վարժապետեան, Ուաշինկորնի Նուիրակ, Վաչէ Արքեպս. Յովսէփեան, Առաջնորդ Արեւմտեան թեմին, Վազգէն Արքեպս. Թէշիշեան, Առաջնորդ Գանատայի թեմին, եւ թէմի հոգեւորականաց դասը: Իր ընտանեկան հարազատները կը գլխաւորէր վախճանեալ Սրբազան Հօր կրտսեր Եղբայրը՝ Պրոֆ. դոկտոր Յակոբ սարկաւագ Ներսոյեան:

Վախճանեալ Սրբազան Յօր փափաքին համաձայն եւ կարգադրութեամբը Երուսաղեմի Յայոց Պատրիարք Ամեն. Տ. Թորգոմ Արքեպո. Մանուկեանի, Տիրան Արքեպիսկոպոս հանդիսաւոր յուղարկաւորութեամբ թաղւեցաւ Երուսաղեմի Ս. Փրկիչ վանքի գերեզմանատան մէջ, հանգուցեալ պատրիարքներու շարքին:

ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՁԵՊԻՍԿՈՈՍ ՊՈՉԱՊԱԼԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ (1937-2009)

Պեյալնի Հայրանեկցական Միութիւնը ոգեկոչման երեկոյ մը ընծայեց Նորոգ Վախճանեալ Երան. S. Ներսէս Արքեպիսկոպոս Պողապալեանի յիշատակին՝ իր մահուան քառասունքին առիթով: Յուշ երեկոն տեղի ունեցաւ Օգոստոսի 7-ին, Արեւմտեան Թեմի Առաջնորդարանի Գալայճեան Սրահին մէջ՝ Նախագահութեամբ Թեմիս Առաջնորդ Գերշ. S. Յովլան Արքեպս. Տերտերեանի: Ներկայ էին նաև Գերշ. S. Վաչէ Արքեպս. Յովսէփեան, Գերշ. S. Եփրեմ Արքեպս. Թապագեան, հոգեւոր հայրեր եւ հայրենակիցներու ու հաւատացեալներու բազմութիւն մը: Օրուան գլխաւոր ոգեկոչումի խօսքը ի յիշատակ Երանաշնորհ Արքազան Յօր կուտանք ստորեւ:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ շնորհալի բարձրաստիճան հոգեւորականներէն մին եղաւ Երջան. S. Ներսէս Արքեպիսկոպոս Պողապալեան որ իր կեանքը անժամանակ կերպով կնքեց Ներկայ տարւոյս Յունիսի 27-ին Մայր Աթոռ Ս. Եջմիածնի մէջ: Անարդ յարձակումի մը զոհ գնաց Արքազանը մի քանի ամիսներ առաջ եւ Երկար դարմանումի Ենթարկուելին Ետք փակեց իր աչքերը 72 տարեկանին, սուզի մատնելով Մայր Աթոռն ու Հայաստանեայց Եկեղեցին: Մեզ մօտ էր Երկու տարի առաջ Երբ Արեւմտեան Թեմի հանդիսասրահին մէջ, այստեղ, Առաջնորդ S. Յովլան Արքեպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ զինք պատուեցինք իր ծննդեան 70-ամեակին առիթով, եւ Երբ բարի գուգաղիպութեամբ մը հիմրաբար հայրենիքն ինս ժամանած մեր մէջ կը գտնուեին Հայաստանի Հայորդեաց Տուներու պատահիները որոնք ի պատիւ Արքազան Յօր յիշատակելի համերգ մը սարքեցին:

Հանգուցեալ Ներսէս Արքազան բաշմաշնորհ հոգեւորական մը եղաւ, ուսեալ, բարեկիրթ, սակաւախոս, իմաստուն, շրջահայեաց, միշտ ժպտադեմ եւ հոգիով բացառապես ազնիւ: Իր շնորհները արտացոլացին իր բազմերանգ բանաստեղծութիւններէն զորս մի քանի

հատորներով Ներսէս Վանական ծածկանունին ներքեւ հրատարակեց: Եղաւ ամեն բանէ առաջ ծանրախոհ հոգեւորական մը, շնորհալի քարոզիչ մը, գիրքերու հեղինակ, որ արուեստը սիրեց, երգը սիրեց ու երգեց իր տիրական ձայնով ու շնորհազարդեց Յայ Եկեղեցւոյ ծիսակատարութիւնը մանաւանդ Ս. Պատարագի մատուցման պահերուն:

Այդ բոլորը ի վերուստ չեկան պատահական կերպով, այլ անպայման իր կատարողական արուեստով եւ ուսումնառութեամբ ինք հիմնաւորեց զանոնք իր մէջ՝ համալսարան յաճախելով եւ ի պաշտօնէ որպէս գործոն անդամ շիման մէջ մտսելով Եկեղեցիներու Յամաշխարհային Խորհուրդի ղեկավարներուն հետ՝ համագումարներու ընթացքին: Անգլիոյ եւ Չուկցերիոյ մէջ յատկապէս, եւ ընդհանրապէս Եւրոպական կոթական եւ կրօնական կեդրոններու հովանիին տակ, Սրբազնը մսայուն աշխատանք կատարեց այլազան յանձնաժողովներու մասնակցելով ի պաշտօնէ եւ յանուն Մայր Աթոռի եւ Ամենայն Յայոց Վազգեն Ա Յայրապետին, յաճախ դառնալով ատենապետը այդ յանձնաժողովներուն:

Իր բարձր գարգամման ու համակրելի անձնաւորութեան հմայքը օտար հոգեւորականներ առաջին հերթին տեսան ու գևահատեցին երբ Անգլիոյ Յայրապետական Պատուիրակի պաշտօնին վրայ մնաց Երկար տարիներ: Երշանկայիշատակ S.S. Վազգեն Ա Յայրապետի նախընտրելի ու վստահելի հոգեւորականը Եղաւ Ներսէս Սրբազն, որմէ հոգեւորականի ամեն աստիճան հայրապետական ձեռնադրութեամբ ուղղակի Յայրապետի ձեռքն ստացաւ, քահանայութենեն մինչեւ արքեպիսկոպոսութիւն, բացառութիւն կազմելով Մեծանուն Յայրապետի մերձ քառասնամեայ գահակալութեան լրիւ տետղութեան ընթացքին՝ 1955-ին 1994:

Նոյն Կաթողիկոսէն ստացաւ Ե՛ւ քահանայութիւն, Ե՛ւ վարդապետութիւն, Ե՛ւ ծայրագոյն վարդապետութիւն, Ե՛ւ Եպիսկոպոսութիւն, Ե՛ւ արքեպիսկոպոսութիւն: Եպիսկոպոսութեան բարձրացաւ 1974 թուին, իսկոյն արքեպիսկոպոս դարձաւ ու մնաց աջ բազուկը Ամենայն հայոց

Հայրապետին իր կրկին Պատուիրակի պաշտօններու բերումով թէ՛ Անգլիոյ եւ թէ՛ Չուիցերիոյ մէջ իր տարիներու ծառայութեամբը, միշտ յառաջապահը ըլլալով Անկլիգան Եկեղեցւոյ եւ Եկեղեցեաց Համաշխարհային Խորհուրդին առջեւ՝ յանուն Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա Հայրապետին: Մայր Աթոռ Վերադարձին Ներսէս Սրբազնա Դիւանապետ կարգուեցաւ Ամենայն Հայոց Հայրապետի նշանակումով, պաշտօն զոր ան վարեց Երկար տարիներ՝ Վազգեն Ա եւ Գարեգին Ա Հայրապետներու գահակալութեան շրջանին, խղճամիտ եւ պատասխանատու հերթականութեամբ:

Մայր Աթոռն հեռու չմնաց Երբեք: Վերադարձաւ որպէս Երախտագէտ որդի ու իր անսակարկ ծառայութիւնը մատուցեց Ս. Էջմիածնի Յոգեւոր ճեմարանին որպէս տեսուչ եւ ուսուցիչ, հասցենով հոգեւորականներու Ներկայ միջին սերունդը որոնք Հայ Եկեղեցւոյ գլխաւոր դիրքերու վրայ կը ծառայէն: Բացառիկ Եղան Ներսէս Արքեպիսկոպոսի կատարած ձեռնադրութիւններու շարքը մինչեւ Վերջին այս տարիներուն նոյնիսկ, Երբեք Հայրապետներու գահակալութեանց ընթացքին, քահանայական կարգ շնորհելով տասնեակներով ճեմարանական շրջանաւարտներու քանսեակ եւ աւելի անգամներ՝ իր Եպիսկոպոսական 35 Երկար տարիներու ընթացքին: Ներկայ հոգեւորականներու կարեւոր թիւ մը որակաւոր դարձան ի՞ր շնորհիւ որպէս իրենց տեսուչն ու ուսուցիչը եւ հուսկ ուրեմն նաեւ իրենց ձեռնադրիչ հոգեւոր ծնողը:

Ներսէս Արքեպս. Պողապալեան «Պեսպանը» Եղաւ S.S. Վազգեն Հայրապետին, Երբ զիսք յաճախ ուղարկեց զգայուն յարաբերութիւնները պահելու Մայր Աթոռի եւ Նուիրապետական Աթոռներու միջեւ: Ներսէս Սրբազնան Եր որ առաջին պատեհութեամբ Անթիլիաս գործուղուեցաւ 1977-ին Երբ Տան Կիլիկիոյ Աթոռակից Կաթողիկոսի ընտրութիւն եւ օծում պիտի կատարուեր: Հոն մասնակցեցաւ կաթողիկոսական ընտրութեան եւ օծումին յարգել տալով Մայր Աթոռի դիրքը: Երուսաղեմ գևաց յանուն Մայր Աթոռի Երբ 1990 թուին յանկարծամահ կ'ըլլար Երանաշնորհ Եղիշէ Պատրիարք Տերտերեան,

ուր հոգեհանգստեան Սուրբ Պատարագը մատոյց եւ կարդաց Յայրապետական դամբանականը Ս. Յակոբեանց մայր տաճարին մէջ: Նոյնը կատարեց նաեւ երբ Եջմիածնի մէջ արկածամահ կ'ըլլար նոյն տարին Կ. Պոլսոյ հայոց Երանաշնորհ S. Շնորհք Պատրիարք Գալուստեան եւ հոգին կ'աւանդեր Երեւանի հիւանդանոցին մէջ, որուն դագաղին ընկերակցեցաւ Ներսէս Արքեպիսկոպոս ու Նախագահեց համազգային յուղարկաւորութեան Պոլսոյ Պատրիարքութեան մայր Եկեղեցոյ մէջ, պատարագելով եւ Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսին դամբանականը կարդալով:

Իր քահանայական ձեռևաղբութեան քառասունամեակին, 2001 թուականին, Ներսէս Սրբազն կատարեց մեր Վերջին ժամանակներու համար անսախընթաց սրբազն գործ մը՝ անծնական իր նախաձեռնութեամբ **ԵԿԵՂԵՑԻ ՄԸ ԿԱՌՈՒԹԱՆԵԼ** տալով Կոտայքի թեմի Դեղէսիք գիւղին մէջ՝ զայն օծելով ու կոչելով Սրբոց Նահատակաց Եկեղեցի, գողտրիկ եւ շրջանի հայորդեաց համար այնքան շնորհապարտ սրբավայր մը, որուն հովանիքին ներքեւ ի Վերջոյ հանգչեցաւ նաեւ ինք՝ բարերարն ու աղօթաւորը Ս. Եկեղեցոյ, բանաստեղծն ու հոգեւորական գործիչը ՆԵՐՍԷՍ ԱՌՅ. ՊՈՉԱՊԱՎԼԵԱԼ: Որքան ետ պէտք է երթալ մեր պատմութեան մէջ գտնելու համար մոռցուած հետքը մեր առաքինի հոգեւոր հայորդուն որոնք կատարած էին նոյն շնորհքը հայրենի աշխարհի տարածքին՝ Եկեղեցիներ կառուցանելով որպէս մայուն կայք աղօթքի եւ շնորհաց բաշխումի: Ահա այդ կատարեց մեր Երանաշնորհ Արքեպիսկոպոսը Ներսէս Պոզապալեան:

Ամեն. S. Ներսէս Արքեպիսկոպոսի պարտք կ'իյնար աւելի բարձր եւ պատասխանատու պաշտօն մը երբ կարճատեւ հիւանդութենէ ետք կը վախճանէր Ամենայն Յայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա ուղիղ տասնամեակ մը առաջ: Ամենապատիւ Ներսէս Սրբազն, որպէս երեց հոգեւորականներէն մին Մայր Աթոռ Ս. Եջմիածնի, Գերագոյն Յոգեւոր Խորհուրդի եւ Եպիսկոպոսաց դասուն կողմէ կ'ընտրուեր Ամենայն Յայոց հայրապետութեան **Տեղապահ**, պաշտօն մը որ զինք կը դներ պատաս-

խանատու դիրքի վրայ հրակրելով աշխարհատարած Հայ Եկեղեցւոյ Ազգային-Եկեղեցական ժողովը 1999 թուի Յոկտեմբերին, կատարելու համար նոր Կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Ներսէս Սրբազն յաջողեցաւ իր առաջելութեան մէջ երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրութեցաւ **S. S. Գարեգին Բ Ներսիսեան Հայրապետը:** Նորընտիր Հայրապետը գևահատանքով իր կողքին գտաւ Եկեղեցւոյ զգայուն պաշտպանն ու կրօնաւորը որուն վստահեցաւ հայրապետական իր պաշտօնին վերաբերեալ կարիքները որպէս փորձառու դիւնապետը Մայր Աթոռի:

Անկասկած Ներսէս Սրբազն շնորհակալ գործ կատարած էր նախորդ երկու Հայրապետներու օրով մասնաւորաբար, մնալով իր Մայր Աթոռոյ պատասխանատու պաշտօններուն վրայ երկար տարիներ, մշակելով մնայուն յարաբերութիւն ընդմէջ Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ եւ օտար յարանուանութեանց ամենաբարձր մակարդակի վրայ: Յու եւս Սրբազնը ցոյց տուաւ կորով եւ գիտութիւն Հայ Եկեղեցւոյ անունն ու Վարկը բարձր պահելու եւ նուիրական դարձնելու զանոնք յաչս Եւրոպայի եւ ի հարկին նաեւ Շուսիոյ Պատրիարքութեան: Դժուարին պայմաններու տակ պաշտօնի կոչուեցաւ ինչպէս ինք Սրբազնը, նոյնպէս եւ աւելիով Վազգէն Հայրապետը: Անոնք գիտցան սակայն խօսելու եւ չխօսելու ժամանակը, երբեմն համակերպելու եւ երբեմն պահանջելու կարիքը, եւ ի պատիւ երկութիւն, այսօր փունչ մը աղօթք կ'ընծայենք Հայրապետին ու Արքեպիսկոպոսին շիրիմներուն վրայ:

Մեր կարգին որպէս մտերիմ եւ դասակից, պարտք զգացինք վերեւի խոհերը որպէս խօսք գրելու՝ Ներսէս Սրբազն Յօր գործէն բխած ու մեր Վկայութեամբ արձանագրուած: Անթիլիասի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքին կ'աշակերտէր պատասի Յակոր Պոզապալեան երբ Ընծայարանի երեց շրջանաւարտներս, արդէն ձեռնադրուած, կը լսէինք թէ ընտանիքով մէկ կը գաղթէին Հայրենիք 1957 թուին, մնայուն բնակութիւն հաստատելու, ուր ան իսկոյն Աջը կ'առներ նորընտիր Վազգէն Ա Հայրապետին ու Մայր Աթոռի Գերօգեան

ճեմարանի ընթացքը աւարտելով Հայրապետի ձեռքով կուսակրօն քահանայ կը ձեռնադրուեր:

Մենք հաճոյքն ունեցանք շատ անգամներ արտասահման եւ ի Մայր Աթոռ Ներսէս Սրբազանը դիմաւորելու, ինչպէս Լուսողնի, նաև Չուիցերիոյ, Ֆլորիտայի եւ հուսկ ուրեմն Գալիֆորնիոյ մէջ, ամենուրեք վայելելով իր քաղցր Ներկայութիւնը: Ֆլորիտա մեր Երկար պաշտօնավարութեան ընթացքին Երեք անգամ Սրբազանը ժամանեց պաշտօնով, մասնակից դառնալու Եկեղեցեաց Յամաշխարհային ժողովներու Ենթայանձնաժողովներու հանդիպումներուն որոնց վաշչակազմին անդամն եր ինք՝ գործոն եւ մշտարթուն: Մեզի, ինչպէս նաև բոլոր անոնց համար որոնք ճանչցան հանգուցեալ Երախտարժան Սրբազանը, Ներսէս Արքեպիսկոպոս կը մնայ որպէս ուսեալ, սիրելի, պարզ, համեստ, գիտակից եւ շնորհալի հոգեւորականը որպէս տիպար կրօնաւոր իր եւ գալիք սերունդներուն համար:

Երկու բառեր արտագրելով կը փակեմ իմ ոգեկոչման խօսքը: «առհաւատչեայ» որ կը նշանակէ հաւատարմագիր: Յրահանգ մըն է ան որ կը տրուի Հայրապետին կողմէ Երբ Եահսկոպոսական մատանին կը տրուի ձեռնադրեալին: Ներսէս Սրբազան կրեց իր մատանին իբրեւ այդպիսին, ցուցաբերելով բովանդակ հաւատարմութիւն Մայր Եկեղեցւոյ նկատմամբ: Միւս բառն է «հրիտակ», իր բանաստեղծութիւններէն քաղուած, որ կը նշանակէ ժառանգ կամ կտակ, զոր Եւս կատարելագործեց Սրբազանը՝ Ետին լուսաւոր հետք մը ձգելով իբրեւ վաստակ եւ մասնաւորաբար իբրեւ Եկեղեցաշն Յոգեւոր Հայ:

**ՄԵՐՈՐԵԱՅ ՀԵՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ
ՏԵՐ ՕՉԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
(1930-2008)
Ի ՅՈՒՂ Վախճանման Քառասունքին**

Յուլիս 26, 2008 թուին, Ուղթըրթառուի մեջ ի Տեր հանգեաւ մեր օրերու հերոս Վարդապետը՝ **Օշական Վրդ Մինասեան**, որուն վախճանումը որքան կսկծալի եւ անփոխարինելի բոլորիս համար, եղաւ անտարակոյս նոյնքան միաթարական, այս անզամ իր իսկ կեանքի արտասովոր իրագործումներով։ Աղդարեւ յիսուն տարիներու իր անկեալ վիճակը, անդամալոյժ՝ գամուած իր նոյն աթոռին, Օշական Վարդապետ կեանքի եւ գերազանց միաթարութեան վերածեց իր իսկ ձեռքով, ամրակուռ կամքով եւ անխորտակ հաւատքով։

Զկայ բաղդատելի եզր մը որ կարենայ կեանքի այլ ճակատագիր մը հաւասարեցնել եւ կամ մօտեցնել Օշական Վարդապետի կեանքին, որ «զմահ խափանեաց», եւ իր յարատեւ աշխատաքրով իր քսանիինգամեայ երիտասարդ կեանքը «փրկեց» կորուստէ, ապաւինելով Փրկչին ՈՒ ԱՆՈՐ ԻՐԵՇ ՊԱՐԳԵՒԼԾ հոգեւոր եւ մտաւորական շնորհներուն։

Ապրեցաւ, կամ լաւ եւս ապրեցուց ինքանինք հերոսաբար։ Ամենեն համեստ պայմաններու ներքեւ ու առանց փնտռուուրի իսկոյն գտաւ իր վիրաւոր կեանքի ուղին իր նստած յիսնամեայ «աթոռ»ին վրայ, զայն հոյակապ «զահ»ի մը վերածելով։ Դարձուց անհիները անվարան դեպի համալսարան, վկայուեցաւ ակադեմական բարձրագոյն աստիճաններով, գրեց իր աւարտաճառը, եւ ապա նոյն անհիները ուղղեց դեպի երաժշտանց, ուրկէ վկայուեցաւ որպէս երաժիշտ եւ խմբավար։

Զգոհացաւ զարդարուելով այդ բարձր տիտղոսներով, այլ զանոնք իսկոյն ծառայութեան դրաւ իր պաշտած Եկեղեցիին՝ Հայաստանեայց Առաքելական Մայր Եկեղեցիին, եւ իր ամերիկածին ազգակիցներուն,

յատկապես Երիտասարդներուն, տալով անոնց հայ Երգի եւ Երաժշտութեան ճաշակը Երկար տասնամեակներ, մինչեւ իր Վերջին շունչը:

Պանծացուց Յայ Եկեղեցին, հարստացուց հայ Ժողովուրդի մշակոյթը, միշտ գամուած մնալով իր աթոռին, որոնց անիւները այսօր կ'աղաղակեն, կ'ընթանան իրենց ծանօթ ճամբաներէն առանց իրենց Վարդապետին, ու պիտի դառնան ընդմիշտ վկայելու համար այն ինչ որ շահեցաւ Յայ Եկեղեցին եւ Յայ Ազգը՝ շատ աւելիով քան մեր օրերու հոգեւորականութիւնը, որ բարեբախտութիւնը ունեցած է «ասիւ» չդարձնելու, այլ ընդհակառակը վայելու ամեն բարիք որ զլացուեցաւ Վարդապետին:

Աւետարանի «Նեղ ճամբան» ընտրեց Օշական Վարդապետ Մինասեան, Վստահ ըլլալով որ լայն պողոտաներու վրայ պիտի գտներ ինքզինք իր աշխատունակ, հեզահամբոյր, կատակաբան բնաւորութեամբ, եւ մանաւանդ ինքնավստահ կամքով։ Օշական Վարդապետ յաջողեցաւ ապրիլ իր լիազոյն իմաստով, այս աստիճան որ իր իրագործումները այսօր մինթարութեան անսպառ պատգամներ կը սփոռէն Ամերիկայէն մինչեւ Յայրենիք։

Քիսզ ընկերներով Վարդապետական կարգ ստացան անոնք՝ 1951 թուականին՝ Երուսաղեմի Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ։ Անոնցմէ Երկուքը Եպիսկոպոսացան, եւ սակայն բոլոր չորսը կամսահաս վախճանումով ի Տէր հանգեան։ Մնաց հինգերորդը՝ Օշական Վարդապետ որ Վերապրեցաւ՝ հակառակ իր Փիզիքական անկեալ վիճակին։ Թէ ինչպէ՞ս ան աւելի Երկար ապրեցաւ քան իր օծակից Եղբայրները, պատասխանը նոյնն է. չյուսալքուեցաւ եւ չյուսահատեցաւ, այլ ճիշդ հակառակը, իր առողջական խիստ «սահմանափակ» վիճակը անհունօրէն կրցաւ «սահմանազանցել», ընելով անկարելին եւ դառնալով բոլորիս հիացման արժանի Վարդապետը։

Կը մնայ այն ինչ որ արժանի է մնալու, ու Օշական Վարդապետ, արժանաւոր տէրը այդ բոլոր արժանիքներուն, տիրացաւ անոնց։ Ո՛չ ոք գանոնք տուաւ իրեն, բացի ինչ որ Աստուած շնորհեց։ Երախտապարտ մնաց իր

հանգուցեալ Տիրամօր՝ Սիրվարդ Մինասեանի եւ իր բոլոր բարեկամներուն, եւ երախտաշատ գևաց իսկական հերոս Վարդապետը: Յերոսներ կ'իյնան դաշտին վրայ, սակայն այս մեկը կ'իյնար եթէ ինքզինք չբարձրացներ հրաշալի կերպով, բառին իսկական իմաստով՝ հրաշքի համազօր վերականգնումով:

Յերոսաբար կրեց ամեն ցաւ եւ տառապանք, ու առանց տրտնջալու զանոնք վերածեց երգի եւ երաժշտութեան՝ արժեցնելով իրեն շնորհուած 78 տարիները: Վարձքդ կատար սիրելի Յայր Օշական: Յանգչիր երկնային լոյսերու մեջ «առ ջուրս հանգստեան» հայ եկեղեցւոյ շարականերուն եւ մեղեղիներուն:

**ՀԱՐԻՒՐԱՄԵԱՅ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ
ՀԱՅ ՀՈԳԵՇՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ, ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ
1907-2009**

Մեր նպատակն է անցեալ հարիւրամեայ շրջանին վախճանած հայ բարձրաստիճան հոգեւորականութեան-Կաթողիկոս, Պատրիարք, Եպիսկոպոս-լրիւ մահացուցակը գրի առնել: Ուստի կը հրատարակենք 1907-2009 տարիներուն վախճանած մեր հոգեւոր հայրերուն ցուցակը, սկսելով Մկրտիչ Ա Խրիմեան Յայրիկ Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսւն, իրենց մահուան թուականի շարքով, Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեամբ, եւ տարիքով:

ՏՀԱ

- 1907 - Տ.Տ. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:** Զեռն. Գեղրդ Դ. Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսւն 1868ին: 87 տարեկան:
- 1907 - ՊԵՏՐՈՍ ԱՐՔ. ԹԱՐՄԻՉՃԵԱՆ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Դ. Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսւն 1879-ին: 91 տարեկան:
- 1907 - ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ՍՈՒՔԻԱՄԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Դ. Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսւն 1876-ին: 73 տարեկան:
- 1907 - ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՊՈ. ԳԱԶԱԾՃԵԱՆ ԿԻԼԻԿԻՅՈՅ:** «Պիտականուն եւ անվաւեր Կաթողիկոս Կիլիկիոյ»: Զեռն. Մկրտիչ ԶԵՓՍԻՋԵԱՆ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսւն: 80 տարեկան:
- 1910 - Տ.Տ. ՄԱՏԹԵՈՍ Բ. ԻՉՄԻՐԼԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:** Զեռն. Գեղրդ Դ. Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսւն 1876-ին: 65 տարեկան:

- 1910 - ՅԱՐՈՒԹԵԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՎԵՅՍՊԵՏԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱ-
ՂԵՄԻ:** Զեռն. 1860-ին Մատթեոս Ա. Ամենայն Հայոց
Կաթողիկոսներ: 91 տարեկան:
- 1910 - ԳՐԻԳՈՐ ԱՐք. ԳԱՌԱԿԵՐԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:**
Զեռն. Գեղրդ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ 1886-
ին: 78 տարեկան:
- 1910 - ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐք. ՍԱԹՈՒՆԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:**
Զեռն. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթո-
ղիկոսներ 1901-ին: 58 տարեկան:
- 1911 - ՄԵՍՐՈՊ ԱՐք. ՍՍԲԱՏԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն.
Գեղրդ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ 1872-ին: 78
տարեկան:
- 1912 - ԳԵՈՐԳ ԱՐք. ԵՐԵՑԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ:** Զեռն. Մկրտիչ
Խրիմեան Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ 1898-ին:
60 տարեկան:
- 1913 - ԵՉՈՒԿ ԱՐք. ԱՊԱՋՈՒՆԻ ԱՐԱԲԿԻՐԻ:** Զեռն. Գեղրդ Դ
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ 1879-ին: 70 տարե-
կան:
- 1914 - ՍՈՒԹԻԱՍ ԱՐք. ՊԱՐՁԵԱՆՑ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն.
Գեղրդ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ 1875-ին:
77 տարեկան:
- 1914 - ՅՈՎԱԵՓ ԱՐք. ՍԱՐԱՃԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ:** Զեռն.
Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ
1898-ին: 65 տարեկան:
- 1914 - ԽՈՍՐՈՎ ԵՊՈ. ՊԵՅՐԻԿԵԱՆ ԿԵՍԱՐԻՈՅ:** Զեռն.
Գեղրդ Ե. Սուլբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ
1914-ին: 45 տարեկան: Նահատակ Եղեռնի:
- 1915 - ՍՄԲԱՏ ԵՊՈ. ՍԱԱՏԵԹԵԱՆ ԿԱՐՆՈՅ:** Զեռն. Մատ-
թեոս Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ 1910-ին: 40
տարեկան: Նահատակ Եղեռնի:

- 1915 - ԽՈՐԵՆ ԵՊՍ. ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ ԿԻՒԻՆԻ:** Զեռն. Սահակ Բ. Խապայեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսւն 1911-ին: 51 տարեկան: Նահատակ Եղեռնի:
- 1915 - ՅԱԿՈԲ-ԱՇՈՏ ԵՊՍ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ:** Զեռն. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1898-ին: 69 տարեկան:
- 1915 - ԵՉԱՒԻԿ ԵՊՍ. ԳԱԼԲԱԳՃԵԱՆ:** Զեռն. Գեղրդ Ե. Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1912-ին: 55 տարեկան: Նահատակ Եղեռնի:
- 1915 - ՆԵՐՍԵՍ ԵՊՍ. ԴԱՍԻԵԼԵԱՆ ԵՈՉԴԱԹԻ:** Զեռն. Սահակ Բ. Խապայեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսւն 1911-ին: 47 տարեկան: Նահատակ Եղեռնի:
- 1915 - ՂԵՒՈՆԴ ԵՊՍ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1901-ին: 59 տարեկան:
- 1915 - ԿԱՐՄՊԵՏ ԵՊՍ. ՏԵՐ ՄԿՐՏՉԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Ե. Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1914-ին: 49 տարեկան:
- 1915 - ՍԱՐԳԻՍ ԵՊՍ. ՓԻԼՈՅԵԱՆ ՍԵՒԱՆԱՅ:** Զեռն. Մկրտիչ Ա. Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1901-ին: 63 տարեկան:
- 1917 - ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՁ. ԽՈՒՏԱՎԵՐԴԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1879-ին: 73 տարեկան:
- 1918 - ՄԱՂԱՔԻԱ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՕՐՄԱՆԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Զեռն. Մակար Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1886-ին: 78 տարեկան:
- 1919 - ԳԵՈՐԳ ԱՐՁ. ԻՒԹԻՒԹԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ:** Զեռն. Մկրտիչ Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1898-ին: 68 տարեկան:

- 1919 - ԵՓՐԵՄ ԵՊՍ. ՍՈՒԹԻԱՍԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ:** Զեռն. Մատթեոս Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1910-ին: 78 տարեկան:
- 1919 - ԴԱՍԻԵԼ ԱՐՔ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Մատթեոս Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1910-ին: 76 տարեկան:
- 1919 - ՍՏԵՓԱՆ ԵՊՍ. ՎՐԱՋԱՏԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ:** Զեռն. Մատթեոս Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1910-ին: 62 տարեկան:
- 1919 - ՀՄԱՅԵԱԿ ԵՊՍ. ԴԻՄԱՔԵՍԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Դ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1880-ին: 80 տարեկան:
- 1920 - ՎԱՐԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐ ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1917-ին: Նահատակ: 75 տարեկան:
- 1921 - ՎԱՐՈՍ ԱՐՔ. ՄԱՆԿՈՒՏԻ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Չորրորդ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1875-ին: 74 տարեկան:
- 1923 - ԳԱԲՐԻԵԼ ԱՐՔ. ճԵՎԱՐԻՇԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Զեռն. Մկրտիչ Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1898-ին: 65 տարեկան:
- 1923 - ՏՐԴԱՏ ԵՊՍ. ՊԱԼԵԱՆ ԿԵՍԱՐԻՈՅ:** Զեռն. Մկրտիչ Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1899-ին: 73 տարեկան:
- 1925 - ԶԱԻԵՍ ԵՊՍ. ՊԱՊԱՅԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1927-ին: 49 տարեկան:
- 1926 - ԱՇՈՏ ԵՊՍ. ԾԱԽԵԱՆ ԹԻՖԼԻՍԻ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1912-ին: 58 տարեկան:

- 1927 - ԳԻՒՏ ԵՊՍ. ՏԵՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅՅ:** Ձեռն. Գեղրգ Ե Սուլթեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1917-ին: 50 տարեկան:
- 1927- ԼԵՒՈՆ ԵՊՍ. ՓՄԵՐԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅՅ:** Ձեռն. Գեղրգ Ե Սուլթեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1917-ին: 55 տարեկան:
- 1927- ԱՍԱՆԻԱ ԱՐՁ. ԴԱՄԱՉԱՍՊԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅՅ:** Ձեռն. Խրիմեան Մկրտիչ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1897-ին: 80 տարեկան:
- 1929 - ՅՈՎՐԱՆՆԵՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԱՐՇԱՐՈՒԽԻ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Ձեռն. Մկրտիչ Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1895-ին: 75 տարեկան:
- 1929 - ԵՂԻԾԵ ԵՊՍ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Ձեռն. Մատթեոս Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1909-ին: 66 տարեկան:
- 1930 - Տ.Տ. ԳԵՐՈԳ Ե ՍՈՒԼԻՆԵԱՍՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ:** Ձեռն. Գեղրգ Դ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1882-ին: 83 տարեկան:
- 1930 - ԵՂԻԾԵ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԴՈՒՐԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Ձեռն: 1898-ին Մկրտիչ Խրիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն: 70 տարեկան:
- 1931- ԳՆԵԼ ԵՊՍ. ԳԱԼԵՄՔԵԱՐԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Ձեռն. Գեղրգ Ե Սուլթեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1914-ին: 58 տարեկան:
- 1932 - ՄՐԱՊԻՈՆ ԵՊՍ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅՅ:** Ձեռն. Գեղրգ Ե Սուլթեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1927-ին: 80 տարեկան:
- 1933 - ՂԵՒՈՆԴ ԱՐՁ. ԴՈՒՐԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ:** Ձեռն. Գեղրգ Ե Սուլթեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1914-ին: Նահատակ: 54 տարեկան:

- 1934 - ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՐՔ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ:** Զեռն. Մակար Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1886-ին: 88 տարեկան:
- 1934 - ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊՈ. ՊԱԼԱԹԵԱՆ ՄԱՐՍԻԼԻՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբնեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1925-ին: 57 տարեկան:
- 1935 - ԾԱՐԵ ԱՐՔ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն. Կիլիկիոյ Բարգին Ա Կիլէսէրեան Աթոռակից Կաթողիկոսն 1931-ին: 53 տարեկան:
- 1935 - ՄԱՏԹԵՈՍ ԵՊՈ. ԳԱՅԸԳԹԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբնեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1924-ին: 74 տարեկան:
- 1935 - ՍՄԲԱՏ ԵՊՈ. ԳԱՅԱԶԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբնեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1924-ին: 60 տարեկան:
- 1936 - S. S. ԲԱԲԳԵՆ Ա ԿԻԼԵՍԵՐԵԱՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն. Մատթեոս Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1910-ին: 68 տարեկան:
- 1936 - ՄԱՏԹԵՈՍ ԱՐՔ. ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբնեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1913-ին: 70 տարեկան:
- 1937 - ԹԱՐԵՈՍ ԵՊՈ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ:** Զեռն. Խորեն Ա Մուրատբեգեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1935-ին: Նահատակ: Գնդակահարւած: 52 տարեկան:
- 1938 - S.S. ԽՈՐԵՆ Ա ՄՈՒՐԱՏԲԵԳԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ:** Զեռն. Մատթեոս Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1910-ին: 65 տարեկան: Նահատակ:

- 1938 - ԲԱԳՐԱՏ ԱՐՔ. ՎԱՐԴԱՉԱՐԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅՑ:** Զեռն. Գեղրգ Ե Սուլբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսուն 1917-ին: 69 տարեկան:
- 1938 - ԻՍԱԳԱԿ ԱՐՔ. ՏԵՐ ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅՑ:** Զեռն. Գեղրգ Ե Սուլբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսուն 1929-ին: 70 տարեկան:
- 1939 - S.S. ՍԱՐԱԿ Բ ԽԱՊԱՅԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅՑ:** Զեռն. Մակար Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսուն 1885-ին: 90 տարեկան:
- 1939 - ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅՑ:** Զեռն. 1909-ին Մատթեոս Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսուն: 74 տարեկան:
- 1939 - ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Մատթեոս Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսուն 1910-ին: 64 տարեկան:
- 1940 - S.S. ՊԵՏՐՈՍ Ա ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅՑ:** Զեռն. Սահակ Բ Խապայեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսուն 1914-ին: 70 տարեկան:
- 1941 - ՅՈՒՍԻԿ ԱՐՔ. ԶՈՅՐԱՊԵԱՆ ՈՈՒՄԱՆԻՈՅՑ:** Զեռն. Գեղրգ Ե Սուլբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսուն 1924-ին: 71 տարեկան:
- 1941- ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔ. ԱՐՄԵՆՈՒՆԻ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Մատթեոս Բ Իզմիրլեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսուն 1910-ին: 78 տարեկան:
- 1943 - ԱՐՄԵԼ ԱՐՔ. ԴԼՏԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅՑ:** Զեռն. Գեղրգ Ե Սուլբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսուն 1929-ին: 65 տարեկան:
- 1943 - ԵՂԻԾԵ ԱՐՔ. ԿԱՐՈՅԵԱՆ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅՑ:** Զեռն. Սահակ Բ Խապայեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսուն 1911 թուին: 73 տարեկան:

- 1943 - ՎՐԹԱՆԵՍ ԵՊՈ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ ԱՐՑԱԽԻ:** Զեռնադրը-
ւած Գեղրգ Ե Սուրբնեան Ամենայն Հայոց Կաթողի-
կոսւն 1927-ին: 65 տարեկան:
- 1944 - ՄԵՍՐՈՊ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՆՇԱՆԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:**
Զեռն. 1924-ին Գեղրգ Ե Սուրբնեան Ամենայն Հայոց
Կաթողիկոսւն: 72 տարեկան:
- 1944 - ՄԵՍՐՈՊ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՆԱՐՈՅԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:**
Զեռն. Գեղրգ Ե Սուրբնեան Ամենայն Հայոց Կաթո-
ղիկոսւն 1913-ին: 69 տարեկան:
- 1946 - ԵՓՐԵՄ ԱՐՁ. ՏՈՅՍՈՒՆԻ ԴԱՍԱՎՈՍԻ:** Զեռն.
Սահակ Բ Խապայեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսւն
1933-ին: 66 տարեկան:
- 1947 - ՉԱՒԵՆ ՊԱՏՐԻԱՐք ՏԵՐ ԵՂԻԱՅԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:**
Զեռնադրուած Սատթեռն Բ Իզմիրլեան Կաթողի-
կոսւն 1910-ին: 79 տարեկան:
- 1948 - ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՁ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՍԳԵԱՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ:**
Զեռն. Գեղրգ Ե Սուրբնեան Կաթողիկոսւն 1914-ին:
82 տարեկան:
- 1949 - ԿԻՒՐԵԴ Բ ՊԱՏՐԻԱՐք ԻՍՐԱՅԵԼԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:**
Զեռն. Գեղրգ Զ Չորեքճեան Կաթողիկոսւն 1945-ին:
55 տարեկան:
- 1950 - ՄԱՏԹԵՈՍ ԱՐՁ. ԻՆՃԵԵԱՆ ՉՄԻՌՆԻՈՅ:** Զեռն.
Գեղրգ Ե Սուրբնեան Կաթողիկոսւն 1914-ին: 73 տա-
րեկան:
- 1951 - ԿԱՐՍՊԵՏ ԱՐՁ. ՄԱԶԼԵՄԵԱՆ ՅՈՒՆԱՍԱՆԻ:** Զեռն.
Մատթեռն Բ Իզմիրլեան Կաթողիկոսւն 1910-ին: 81
տարեկան:
- 1951- ԱՐՏԱՒՐ ԱՐՁ. ՍԻՒՐՄԵԵԱՆ ՖՐԱՆՍԱՅԻ:** Զեռն.
Սահակ Բ Խապայեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսւն
1929-ին: 62 տարեկան:

- 1951 - ԳԵՂՐԳ ԱՐՔ. ԱՐՄԱՆԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1923-ին: 82 տարեկան:
- 1951 - ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՈ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1945-ին: 72 տարեկան:
- 1952 - S. S. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1917-ին: 85 տարեկան:
- 1953 - ՆԵՐՍԵՍ ԵՊՈ. ԱԲՐԱՅԱՄԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Չ Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1945-ին: 70 տարեկան:
- 1953 - ՌՈՒԲԵՆ ԵՊՈ. ԴՐԱՄԲԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Չ Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1945-ին: 70 տարեկան:
- 1954 - S. S. ԳԵՂՐԳ Չ ՉՈՐԵՔՃԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1917-ին: 86 տարեկան:
- 1955 - ՌՈՒԲԵՆ ԱՐՔ. ՄԱՆԱՍԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1928-ին: 73 տարեկան:
- 1956 - ՏԻՐԱՅՐ ԱՐՔ. ՏԵՐ ՅՈՎԿԱՆՆԵՍԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ:** Զեռն. Գեղրդ Ե Սուրբենեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1917-ին: 89 տարեկան:
- 1956 - ՊԱՐԳԵՒ ԵՊՈ. ՎՐԹԱՆԵՍԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1955-ին: 51 տարեկան:
- 1957 - ՓԱՌԵՆ ԵՊՈ. ՄԱԼՔՈՆԵԱՆ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն. Գարեգին Ա Յովսեփեանց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1947-ին: 84 տարեկան:

- 1957 - ԳՐԻԳՈՐ ԵՊՍ. ԳՈՒՄԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՊՈՒԼԿԱՐ-**
ԻՈՅ: Զեռն. Գեղրգ 2 Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1945-ին: 67 տարեկան:
- 1959 - ՅՈՎԱՆԻ ԵՊՍ. ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ:** Զեռն.
Խորեն Ա Մոլոատբէկեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1932-ին: 66 տարեկան:
- 1960 - ՎԱՐԱՆ ԱՐՔ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն.
Գեղրգ 2 Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1945-ին: 79 տարեկան:
- 1961 - ԳԱՐԵԳԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐք ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Զեռն.
Գեղրգ Ե Սուրբնեան Ամենայն Հայոց կաթողիկոսւն 1922-ին: 81 տարեկան:
- 1961 - ՄԱՄԲՐԵ ԱՐՔ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ:** Զեռն.
Խորեն Ա Մոլոատբէկեան Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1935-ին: 68 տարեկան:
- 1962 - ԵԶԻՒԿ ԵՊՍ. ԱՅՆԱԻՈՒՐԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն.
Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1955-ին: 82 տարեկան:
- 1962 - ՍՈՒՐԵՆ ԵՊՍ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն.
Գեղրգ 2 Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1945-ին: 78 տարեկան:
- 1963 - Տ. Տ. ԶԱՐԵԴ Ա ՓԱՅԱՍՈՒԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԱՆ**
ԿԻԼԻԿԻՈՅ: Զեռն. Գարեգին Ա Յովսեփեանց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսւն 1947-ին: 49 տարեկան:
- 1963 - ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊՍ. ՓՈԼԱՏԵԱՆ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն.
Գարեգին Ա Յովսեփեանց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսւն 1947-ին: 50 տարեկան:
- 1965 - ՍԱՐԱԿ ԱՐՔ. Տ. ՅՈՎՐԱՆՆԻՍԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:**
Զեռն. Գեղրգ 2 Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1951-ին: 86 տարեկան:

- 1966 - ՄԱՍԲՐԵ ԱՐՁ. ՍԻՐՈԽԵԱՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ:** Զեռն. Խորեն Ա Մուրատբեգեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է 1933-ին: 77 տարեկան:
- 1966 - ՎԱՐԴԱՆ ԱՐՁ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ ԳԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅԻ:** Զեռն. Գեղրդ Չ Շորեցնեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է 1945-ին: 92 տարեկան:
- 1968 - ԽԱԴ ԱՐՁ. ԱԶԱՊԱՐԵԱՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅԻ:** Զեռն. Սահակ Բ Խապայեան Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն է 1929-ին: 85 տարեկան:
- 1968 - ՎԱՐԴԱՆ ԵՊՍ. ՏԵՐ ՍԱՅԱԿԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է 1955-ին: 90 տարեկան:
- 1969 - ՍՈՒՐԵՆ ԱՐՁ. ՔԵՄՐԱՋԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՍԻ:** Զեռն. Գեղրդ Չ Շորեցնեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է 1951-ին: 84 տարեկան:
- 1970 - ԾԱՐԱՐԾ ԵՊՍ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է 1955-ին: 62 տարեկան:
- 1970 - ԵՂԻԾԵ ԵՊՍ. ՍԻՐՈԽԵԱՆ ԳԱԼԻՖՈՐՆԻՈՅԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է 1965-ին: 70 տարեկան:
- 1972 - ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ԱՐՁ. ԱԲՐԱՅԱՄԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է 1955-ին: 65 տարեկան:
- 1973 - ՄԱՇՏՈՅ ԵՊՍ. ԹԱԲԻՐԵԱՆ ՇԻՐԱԿԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է 1962-ին: 78 տարեկան:
- 1978 - ԱՍՈՂԻԿ ԱՐՁ. ՂԱՅԱՐԵԱՆ ԻՐԱՔԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն է 1957-ին: 69 տարեկան:

- 1978 - ԲԱԲԳԵՆ ԱՐՔ. ԱՊԱՏԵԱՆ ԱՐԺԱՆԹԻՆԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1959-ին: 60 տարեկան:
- 1978 - ՏԱՃԱՏ ԱՐՔ. ՈՒՐՖԱԼԵԱՆ ԼԻԲԱՆԱՆԻ:** Զեռն. Զարեհ Ա Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1956-ին: 59 տարեկան:
- 1980 - ԿՈՄԻՏԱՍ ԱՐՔ. ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԵՐԵՒԱՆԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1957-ին: 55 տարեկան:
- 1980 - ՅՐԱՆԴ ԱՐՔ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն. Զարեհ Ա Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1958-ին: 54 տարեկան:
- 1981 - ՊՍԱԿ ԱՐՔ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ ԱՆԳԼԻՈՅ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1955-ին: 69 տարեկան:
- 1981 - ՅԱՅՐԻԿ ԱՐՔ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1955-ին: 72 տարեկան:
- 1983 - S. S. ԽՈՐԵՆ Ա ԲԱՐՈՅԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն. Գարեգին Ա Յովսեփեանց Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1947-ին: 69 տարեկան:
- 1984 - ՍԵՐՈՎԲԵ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՖՐԱՆՍԱՅԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1955-ին: 76 տարեկան:
- 1987 - ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔ. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ ՏԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն. Խորեն Ա Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1974-ին: 77 տարեկան:
- 1989 - ՏԻՐԱՆ ԱՐՔ. ՆԵՐՍՈՅԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ:** Զեռն. Գեղրդ Չ Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1945-ին: 85 տարեկան:

- 1990 - ԵՂԻԾԵ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Գեղրդ Զ Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1951-ին: 80 տարեկան:
- 1990 - ՃՆՈՐՅՔ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԳԱԼՈՒՏԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1955-ին: 77 տարեկան:
- 1990 - ՎԱԶԳԵՆ ԱՐՔ. ՔԵԾԻԾԵԱՆ ԳԱՆԱՏԱՅԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1984-ին: 55 տարեկան:
- 1991 - ՍԻՌՆ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Զեռն. Գեղրդ Զ Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1945-ին: 85 տարեկան:
- 1991 - ԶԳՕՆ ԵՊՍ. ՏԵՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ ՄԻԼԱՆՈՅԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1958-ին: 87 տարեկան:
- 1994 - S. S. ՎԱԶԳԵՆ Ա ՊԱԼՃԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅԻ:** Զեռն. Գեղրդ Զ Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1951-ին: 86 տարեկան:
- 1996 - ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ՊՈՂԱՐԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Գեղրդ Զ Չորեքճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1951-ին: 92 տարեկան:
- 1997 - ԳԱՐԵԳԻՆ ԳԱՅԱՆՃԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՈԼՍՈՅ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսւն 1966-ին: 70 տարեկան:
- 1999 - S. S. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅԻ:** Զեռն. Խորեն Ա Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսւն 1964-ին: 67 տարեկան:
- 1999 - ԱՐՏԱԿ ԱՐՔ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԹԵՐՐԱՆԻ:** Զեռն. Չարեհ Ա Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսւն 1956-ին: 68 տարեկան:

- 2000 - ԲԱՐԳԵՆ ԱՐՔ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ ՈՒԱԾԻՆԿԹԸՆԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1957-ին: 82 տարեկան:
- 2000 - ԳՆԵԼ ԱՐՔ. ՃԵՐԵԲԵԱՆ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1958-ին: 85 տարեկան:
- 2001 - ՅԱԿՈԲ ԱՐՔ. ՎԱՐԴԱՍԵԱՆ ՄԱՐՍԻԼԻՈՅ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1965-ին: 82 տարեկան:
- 2002 - ՀՄԱՅԵԱԿ ԵՊՍ. ԻՆԴՈՅԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1974-ին: 94 տարեկան:
- 2002 - ՎԱՂԱՐԾ ԵՊՍ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1988-ին: 62 տարեկան:
- 2002 - ԳԵՈՐԳ ԱՐՔ. ՍԵՐԱՅՏԱՐԵԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1973-ին: 64 տարեկան:
- 2003 - ՍԱՐԱԿ ԱՐՔ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ ՏԱՆՏ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն. Զարեհ Ա Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1958-ին: 73 տարեկան:
- 2003 - ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՏԵԱՆ ՏԱՆՏ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Զեռն. Գարեգին Բ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1977-ին: 62 տարեկան:
- 2003 - ԿԻՒՐԵԴ ԵՊՍ. ԳԱԲԻԿԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1978-ին: 82 տարեկան:
- 2004 - ԶԱՒԵՆ ԱՐՔ. ԶԻՆԶԻՆԵԱՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ:** Զեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1965-ին: 75 տարեկան:

- 2004 - ԶԱՐԵՅ ԱՐՔ. ԱՉՆԱԽՈՐԵԱՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Ձեռն. Գարեգին Բ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1980-ին: 57 տարեկան:
- 2004 - ՎԱՐԴԱՆ ԱՐՔ. ՏԵՄԻՐՃԵԱՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Ձեռն Գարեգին Բ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1977-ին: 65 տարեկան:
- 2005 - ՂԵՒՈՆԴ ԱՐՔ. ԶԵՊԻԵԱՆ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ:** Ձեռն. Գարեգին Ա Յովսէփեանց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն 1947-ին: 92 տարեկան:
- 2005 - ԾԱՅԷ ԱՐՔ. ԱՃԵՄԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Ձեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1965-ին: 79 տարեկան:
- 2005 - ՅՈՒՄԻԿ ԵՊՍ. ՊԱՂՏԱՍԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ:** Ձեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1992-ին: 71 տարեկան:
- 2009 - ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔ. ՊՈՉԱՊԱԼԵԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՈՈՅ:** Ձեռն. Վազգեն Ա Պալճեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն 1974-ին: 72 տարեկան:

ԾԱՆՈԹ: Ընդհանուր Մահացուցակին մեջ եղող այս 140 հոգեւորականները վախճանած են հարիւրերկու տարուան ընթացքին՝ 1907-2009: Զանոնք կը դասաւորենք ըստ հետեւեալին:

Կաթողիկոսներ (Ամենայն Հայոց եւ Տանն Կիլիկիոյ)	13
Պատրիարքներ (Երուսաղեմի եւ Կ. Պոլսոյ)	13
Արքեպիսկոպոսներ (Չորս Աթոռներու)	68
Եպիսկոպոսներ (Չորս Աթոռներու)	46

Գումար՝ 140

Աղբիւրներ

1. «Ազգապատում» Գ Հատոր
Սաղաքիա Պատրիարք Օրմանեան
2. «Ազգապատում» Դ Հտ. Ա-Բ-Գ
Զաւէն Ա. Քիև. Արգումանեան
3. «Խոհեք Եւ Խօսք»
Սաղաքիա Պատրիարք Օրմանեան
4. «Պատրիարքական Յուշերու»
Զաւէն Պատրիարք Տէր Եղիայեան
5. «Անձնանուններու Բառարան»
Հրաչեայ Աճառեան
6. «Յայկական Սովետական Յանրագիտարան»
Երեւան
7. «Ամաշու Դպրեվանքին 25-ամեակին Առիթով»
Կ. Պոլիս
8. «Էջմիածին» Ամսագիր Ամենայն Յայոց Յայրապետութեան, **Էջմիածին**
9. «Յասկ» Ամսագիր Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ,
Անթիլիաս
10. «Միոն» Ամսագիր Երուսաղէմի Յայոց Պատրիարքութեան, **Երուսաղէմ**

1600-ԱՄԵՎՅ ՅՈՐԵԼԵԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԳԻՐԵՐՈՒ ԳԻՏԻՆ (406-2006)

**«Նոր Եւ Սրանչելի Ծնունդներ»
Կորիւն Պատմիչ**

Յոբելեան

Այս տարի բովանդակ հայաշխարհը կը տօնէ դարակազմիկ Յոբելեանը Հայերէն Գիրերու Գիւտին որ տեղի ունեցաւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետի ծեռքով 404-406 թուականներուն: Հայրապետական սրբատառ Կոնդակով Տ. Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Սրբազնագոյն Կաթողիկոսը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնէն 2005 ներկայ թուականը հրչակած է 1600-ամեակ Եւ հրահանգած որ ամեն թեմ Եւ գաղութ յիշատակէ զայն հանդիսաւորապէս, նշելով մանաւանդ հայերէն լեզուի պահպանումը որպէս ԳԻՐ Եւ որպէս ԳԻՐՔ: Կորիւն պատմիչի բառերով հայերէն գիրերը եղան «Նոր Եւ Սրանչելի Ծնունդներ» որոնք 1600 տարեկան եղած են այսօր:

Գիրին Երրեակ Խորհուրդները

Երեք տառերով կազմուած ԳԻՐԸ, Երեք կառոյցներով հասաւ մեզի մինչեւ 21-րդ դար: Նախ որպէս ՏԱՌ, ապա որպէս ԳԻՐՔ, Եւ յետոյ որպէս ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: Երեւակայել պէտք է թէ որքան Երախտարժան գործ կատարած է Սուլը Մեսրոպ, տալով հայ ազգին գիրն ու գիրքը, գրականութիւնն ու մշակույթը, բոլորն ի մի հիմնուած իր ստեղծագործ տաղանդին վրայ որպէս վես անքակտելի: Տառը նշանագիր եղաւ, անհրաժեշտ գիծը որ պիտի տար հայերէն անգիր լեզուին ծայներու նշանը:

Լեզուն կը խօսէին մեր նախնիք, Եւ սակայն զայն արձանագրելու միջոցը չկար: Եւ ահա 1600 տարիներէ ի վեր ինչ հրաշագործութիւններ կատարուեցան ու կատարելագործուեցան, սկսեալ Աստուածաշունչ Մատեանի ոսկեղնիկ թարգմանութենեն, որ եղաւ իսկական Եւ ան-

փոխարինելի գանձը հայերէն դասական լեզուին ու «Առաջին Հոյակապ Դասագիրքը» հայ ժողովուրդին:

Գիրը եղաւ Գիրք, որուն նախահայրը եղաւ օտարներէն «Թագուհի թարգմանութեանց» կոչուած հայերէն Ս. Գիրքը: Սակայն գիրքը հոն չմաց, այլ անկէ բխելով առուակներու եւ գետերու նման ոռոգեց հայ մատենագրութեան անդաստանը: Հայ ժողովուրդի ինքնութեան գրաւականը եղան առաջին պատմագրութիւնները, որոնք Աստուածաշունչն առնելով դասական մեր լեզուի լաւագոյն կառոյցը, գրեցին պատմութիւնը Հայոց Աշխարհին եւ դարեր շարունակ տուին երաշխիքն ու վաւերական կնիքը մեր ինքնութեան:

Պատմագրութիւնը

Խորենացին եւ Կորինը, Եղիշէն ու Փարպեցին, Թարգմանիչ Վարդապետները բոլոր, հայոց պատմութենւն անդին հայ քրիստոնեութիւնը ժամապաշտութեան եւ ծեսի վերածեցին, թարգմանելով անհրաժեշտ բնագիրները սրբազն պատարագին եւ յարակից պաշտամութենուն: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ «Վերադարձաւ» եւ իր «Յաճախապատում» մատեանը «տեսաւ» որպես գիրք: Եւ ինչ հրաշք, Լուսաւորիչը հաստատեց, ու իր թոռները արձանագրեցին: Գրականութիւնը եղաւ սկիզբը հայ մշակոյթին, երկուքն ալ ծնունդները Մեսրոպեան Դպրոցին: Ջրիստոնեութեամբ օծուած հայերէն պատմագրութիւնը իսկոյն մշակոյթի եւ քաղաքակրթութեան դրսերը բացաւ հայ ժողովուրդին առջեւ: Եկեղեցական ճարտարապետութիւնը, քանդակագործութիւնը եւ իմաստասիրութիւնը, արուեստն ու գիտութիւնը, բոլորն ի մի նպաստընկալները եղան նոյն Մեսրոպեան Գիրին՝ ահա 1600 տարիներէ ի վեր:

Մեր Պարտքը Այսօր

Մեր պարտքն է հաստատել ինչ որ վերեւ ըսինք ու իսկապէս հիանալ: Սակայն ո՛չ միայն այդքան: Հարկ է գիրին ու անոր դարերու արդիւնքին արժէքը գիտնալ: Հայերէն կարդացողներ փսխուել եւ գտնել: Հայերէն գրող-

Ներ գնահատել: Որպես Երաշխիք մեր այբուբենին եւ Աստուածաշունչին յառաջապահ դիրքի վրայ մնացողն է տակաւին Մայր Եկեղեցին Յայաստանեայց՝ իր հազար-ամեայ հոգեւոր աւանդով որ ազգային նկարագիր զգեցաւ Ս. Սեսրոպի եւ Ս. Սահակի հիմնական գործով: Չայն պաշտպանենք իր հարազատ լեզուով: Չինք ճանչնակը որպես մայր դաստիարակ հայերէն լեզուին ու անոր շնորհալի առաքելութեան:

Ի վերջոյ ի Յայաստան հայ ժողովուրդը իր լաւագոյն ընծան տալու է Սեսրոպ Մաշտոցին որպես ուշացած Երախտիք: Ինչ ընծայ պիտի տայ հայրենի պետութիւնը Մեծ Սուրբին: Մօտաւոր անցեալի դժուար տարիներուն հայրենի պետութիւնը պատիւով ընծայեց Մեծ Սուրբին մայրաքաղաքի Սեսրոպ Մաշտոցի անուան **Զեռագրաց Մատենադարանը**: Իսկ այսօր, կարգը Եկած է դասական ուղղագրութեան վերադարձին, որ պիտի ըլլայ գրաբար լեզուին հարազատ քերականութեան եւ ուղղագրութեան շարունակականութիւնը Յայաստանի մէջ, ինչպես ան տիրած էր Մինչեւ մօտիկ անցեալին ու կը տիրէ ցայսօր արտաշխարհի արեւմտահայ զանգուածին մէջ: Յուսկ ուրեմն, հայ մտաւորականութեան պարտքը պիտի ըլլայ օտար համալսարաններու թեմերուն վրայ ոգեկոչելու Դարադարձը հայ գիրն ու մատենագրութիւնը տարածելով համակարգիչներու ընծայած արդի միջոցներով:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԿԱՇՄԱՒՐՈՒՄԸ

Հայերէն Գիրերու Գիտի 1600-ամեակի Առիթով

Առաքելական Շրջան

Ոսկեդարու հայերէն լեզուի նորաստեղծ գիրն ու անոր յաջորդող Աստուածաշունչ Մատեանի հայերէն հոյակապ թարգմանութիւնը հիմը կազմեցին Յայ Եկեղեցւոյ կազմաւորման, հակառակ այն իրողութեան որ անկէ հարիւրիխուն տարիներ առաջ քրիստոնեութիւնը պետական կրօնք հռչակուած էր Յայաստանի մէջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութեամբն ու դեկավարութեամբը որպէս Առաջին Կաթողիկոսը Յայաստան աշխարհի: Ջրիստոնեութեան հիմնադրութիւնը հարկ էր հասկնալի եւ ընդունելի դարձնել տալով անոր հայերէն արտայայտութիւն, ինքնատիպ ներգործութիւն, ինչ որ կատարուեցաւ Ս. Մեսրոպի եւ Ս. Սահակի ու անոնց առաջին թարգմանիչ աշակերտներուն շնորհիւ:

Կարեւոր է նկատի ունենալ Յայաստանի քաղաքական դիրքը հասկնալու համար Յայ Եկեղեցւոյ կազմաւորման սկիզբը որ երկու Առաքեալներու քարոզութիւններով սկսաւ: Պետք է հաստատել որ քաղաքական գետնի վրայ այդ կազմաւորման առնչակից եղան Յայաստանի Արշակունեաց թագաւորութեան շրջանի երեք քաղաքներու յաջորդական կառուցումը՝ **Արտաշատի**, Տրդատ Ա Թագաւորի ձեռքով, եւ **Վաղարշապատի** (Եշմիածնի)՝ հայոց Վաղարշ Թագաւորի ձեռքով: Երեքն ալ մայրաքաղաքներ ըլլալով դարձան միջազգային յարաբերութեանց եւ առեւտուրի կեդրոններ Աստրիքի եւ Յայաստանի միջեւ, որոնք կարելի դարձուցին քրիստոնեութեան թափանցումը ի Յայաստան, նոյնիսկ Ոսկեդարու շրջանեն առաջ՝ առաքելական շրջանին: Եթէ այդ երեքը քաղաքական դեր կատարեցին Յայ Եկեղեցւոյ կազմաւորման մէջ, Ոսկեդարու Գիրն ու Աստուածաշունչը պսակը եղան անոր:

Եկեղեցւոյ Տիեզերական Երեք Ժողովները

Եկեղեցւոյ Տիեզերական առաջին Երեք Ժողովները եղան հիմնաքարը Յայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան, նոյնիսկ հայ գիրերու եւ Աստուածաշունչի թարգմանութենեն առաջ: Ասոնք, Նիկոյ 325 թ., Կ. Պոլսոյ 381 թ., եւ Եփեսոսի 431 թ., Թրիստոսի Եկեղեցւոյն հիմնական դաւանանքը միասնաբար յայտարարեցին, ու Յայ Եկեղեցին միւս բոլոր հնաւանդ Եկեղեցիներուն հետ միասին իր սկզբնական կազմաւորումը հիմնեց այդ ժողովներու դաւանական եւ Վարդապետական հանգանակներուն վրայ:

Աստարակոյս, Սահակ Պարթեւ Յայրապետի յիսնամեայ երկար գահակալութիւնը որպէս Կաթողիկոս Յայոց (387-439) նախախնամական եղաւ Յայ Եկեղեցւոյ ներքին կազմաւորման կառոյցին մէջ, որովհետեւ իր շանքերով ինչպէս նաեւ Մեսրոպ Մաշտոցի եւ հայոց Կոհամշապուհ Թագաւորի միացեալ շանքերով Յայ Եկեղեցին գտաւ իր ինքնութիւնն ու անկախութիւնը, նոյնիսկ Արշակունեաց Թագաւորութեան 428 թուականի անկումն ետք:

Պարսիկ մարզպաններ տիրեցին Յայաստանի վրայ, եւ Սահակ Յայրապետ գահընկեց ըրին եւ իր տեղ հակաթոռ կաթողիկոսներ դրին, անշուշտ ժամանակաւոր կերպով: Յայ ժողովուրդը մերժեց նման կարգադրութիւն եւ իր հնազանդութիւնն ու հաւատարմութիւնը միշտ պահեց Սահակ Յայրապետի նկատմամբ: Սահակ Կաթողիկոս Յայաստան վերադարձաւ 432 թուականին:

Ոսկեղարը

Զաղաքական դժինեմ այդ իրավիճակին մէջ ճակատագրական դեր կատարեցին մեր երկու մեծ Սուլրերը՝ Սահակ եւ Մեսրոպ: Թարգմանիչ Վարդապետներուն հետ անոնք Աստուածաշունչ Մատեանեն ետք թարգմանեցին նաեւ ծիսական գիրքեր, պատարագամատոյցը, ծիսարանը, հիմք ունենալով Կապադովկիոյ Աթոռի Ս. Բարսեղ Յայրապետի գրական աւանդը: Յետզի հետ Յայ Եկեղեցւոյ

շարականները գրուիլ սկսան որոնք թարգմանութիւններ չեին, այլ բոլորովին ինքնատիպ հոգեւոր երգեր: Ուսկեդարու թարգմանչչները հայերէնի թարգմանեցին Ս. Գրքին հետ համընթաց մեկնաբանական գիրքեր, եւ պատահեցաւ որ յոյն բնագիրներէն ոմանք կորսուիին ու անոնց հայերէն թարգմանութիւնները միայն վերապրիին:

Չորրորդ դարու Եւսեբիոս Կեսարացիի մեկ կարեւոր գիրքը՝ «*Քրոնիք»* (Ժամանակագրութիւն)ը կորսուած էր, որուն հայերէն թարգմանութիւնը ուշ ատեն, 19-րդ դարու սկիզբը գտնուեցաւ մեր հայերէն ծեռագիր մատեաններուն մեջ ու լատիներէնի թարգմանուեցաւ, ծառայելով որպես բնագիր: Նոյնպես, Լիոնի յայտնի յոյն եպիսկոպոս Երանոսի Եկեղեցական գրականութենեն մասեր կորսուած ըլլալով, անոնց ոսկեդարեան թարգմանութիւններուն յետագայ ընդօրինակութիւնները մնացին որպես բնագիր, որոնցմէ 32 հատուածներ ալ գերմաներէնի թարգմանւեցան:

Մասնաւորաբար սակայն, Երանոսի «*Հնդեմ Յերեսիկոսաց»* երկը, որուն յունարէն բնագիրը չէ կորսուած, եւ սակայն անկէ կատարուած գրաբար ճշգրիտ թարգմանութիւնը յոյն բանասերներ բաղդատած են բնագրին հետ: Կար նաեւ նոյն Երանոս Յայրապետի «*Յուցմունք Առաքելական Քարոզութեան»* կորսուած երկը, որուն հայերէն թարգմանութիւնը գտնուեցաւ 1907 թուին Մայր Աթոռի մեջ Կարապետ Եպս. Տէր Սկրտչեանի կողմէ որ զայն գերմաներէնի թարգմանեց ու հրատարակեց:

Յայաստան Պաշտպան Քրիստոնեութեան

Յայ Եկեղեցին թէեւ քաղաքական գէշ եւ սակայն կրօնական եւ մշակութային գետնի Վրայ աւելի ապահով կը զգար ինքզինը: Սակայն հարուած մը եւս Եկատ Յայ Եկեղեցին կասեցնելու իր յառաջդիմութեան ընթացքին: Պարսիկ պետութիւնը հայերուն պարտադրեց Վարդանաց գոյամարտը 451 թուականին: Քրիստոնեութիւնը Յայաստանի մեջ ստոյգ Վտանգի Ենթարկուած էր Պրասից մազդեզական կրօնքին մեր Վրայ պարտադրանքով, որուն համար Վարդան Մամիկոնեան եւ հայոց բանակը

հաստատ մնացին իրենց կրօնքին վրայ: Աւարայրի ճակատամարտով հայեր ցոյց տուին նահատակութեան գիլով իրենց նուիրումն ու պաշտպանութիւնը քրիստոնէական կրօնքին, եւ աւելի ուշ, 484 թուականին Վահան Սամիկոնեանի պարտադրած Նուարսակի Դաշնագրով հայեր իրենց կրօնքի ազատութեան տեր կանգնեցան:

Հոս ուսանելի կետն այս է թէ հայեր քրիստոնէայ մնացին մինչեւ այսօր, մինչեռ պարսիկներ շատ չանցած իրենց զրադաշտական կրօնը ուրացան ու իսլամութիւն որդեգրեցին, պահլաւերեն լեզուն պարսկերենի փոխեցին, եւ արաբական գիրերը որդեգրեցին: Ահաւասիկ տարբերութիւնը փոքրիկ Հայաստանի եւ հզօր Սասանեան Պարսկաստանի միջեւ:

Կրօնական հալածանք կար նաեւ քրիստոնէայ Բիւզանդիոնի կողմէ Քաղկեդոնի 451 թուի ժողովի հետեւանքով, երբ հայեր մերժեցին զայն եւ յիսուն տարիներ անսկատ թողուցին, քանի որ մեզի համար Եփեսոսի վերջին Տիեզերական ժողովով (431 թ.) **Աղեքսանդրիոյ Կիւրեղ Յայրապետի** բանաձեւած քրիստոսաբանական դաւանանքով, հայոց համար եզրափակուած էին բոլոր հաւատքի խնդիրները, ու այլևս կարիք չկար վերստին արծարծելու զանոնք: Բարգտն Օթմսեցի հայոց կաթողիկոսի գումարած 506 թ. ժողովին կողմէ Քաղկեդոնն ու անոր որոշումները վերջնականապէս մերժուեցան:

Ինքնատիա Գրականութիւն

Առաջին հերթին Հայ Եկեղեցւոյ «Պատարագամատոյց»ը կազմաւորեց մեր Եկեղեցւոյ ծեսը՝ հիմնուած Աստուածաշունչին վրայ: Հարկ է ըստ որ այս գիրքը մենք չենք խմբագրած, այլ մեծ մասամբ թարգմանած ենք Բարսեղ Կեսարացիի, Գրիգոր Նազիանզացիի, Աթանաս Աղեքսանդրացիի, Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի եւ Յովհաննես Ուկերերանի գրած բնագիրներեն: Գրիգոր Նարեկացիի ու Ներսէս Շնորհալիի աղօթքները յետագային մաս կազմեցին Պատարագամատոյցին որ միակ գիրքն է Ս. Պատարագի մատուցման:

Ուսինք նաեւ Ծարականները, որոնք հոգեւոր բանաստեղութիւններ են գրուած Աստուածամօր, Սուրբ Ծննդեան, Պայծառակերպութեան, Խաչելութեան, Յարութեան եւ Հոգեգալստեան պաշտամունքներուն համար: Ասուց մէջ ներկայ է մեր Եկեղեցւոյ հիմնական աստուածաբանութիւնը եւ Սուրբերու կեանքն ու ոգեկոչումը: Ծարականները կը գովերգեն Եկեղեցական տօներն ու հայրապետները, Վարդանաց մարտի նահատակներն ու անոնց երախտարժան գործերը: Հոն կան նաեւ հանգստեան շարականներ ի Զրիստոս Ննշեցեալ հոգիներուն համար, աւետարանական դեպքերու հանդիսութիւնները, բոլորն ալ հոգեւոր բեմադրութեան դրուած տաղանդաւոր Ներսէս Ընորհալի Յայրապետի գրիչով եւ թռչչքով, ինչպէս «Նորաստեղծեալ»ը, «Վրարչական»ը եւ «Այսօր անձառ»ը:

Կան նաեւ «Վարք Սրբոց» վկայաբանութեանց շարքը որ մարտիրոսներու եւ սուրբերու կեանքը նկարագրող պատմական Եղելութիւններու եւ հրաշագործութիւններու մանրամասն հաւաքածոյ մը կը կազմէ, ոչ միայն հայ սուրբերու մասին, այլ՝ ընդհանրական Եկեղեցւոյ շարք մը սուրբերուն: Յայ գրիչներ թարգմանաբար եւ մաս մըն ալ ինքնատիպ գրութիւններով շարադրած են զանոնք առ ի քաջալերութիւն քրիստոնեայ մեր ժողովուրդին, որպէսզի ան կապուած մնայ անցեալի հաւատքին հետ: Նաեւ անոնք գրած են յարգելու համար յիշատակը հայ նահատակներուն որոնք ետին թողուցին Զրիստոսի Եկեղեցին անխախտ եւ մաքուր:

Մեկնողական գրականութիւնը եւս եղաւ մեր նախնեաց կարեւոր ներդրումը Յայ Եկեղեցւոյ զարգացման: Ասունք վանքերու մէջ ոչ միայն ընդօրինակեցին Աւետարանի մատեանները, այլ նաեւ գրեցին մեկնութիւններ, այսինքն Վերլուծումներ եւ բացատրութիւններ՝ որպէս քարոզներ: Մանդակունի եւ Օձնեցի Յայրապետները առաջնակարգ դէմքերը հանդիսացան մեր անցեալին, որոնց յաջորդեցին Խոսրով Անձեւացի Եպիսկոպոսը, 10-րդ դարուն, որ մեկնաբանեց Յայ Եկեղեցւոյ Ժամակարգութիւնը եւ «Մեկնութիւն Սուրբ Պատարագի»,

Երկուքն ալ հրատարակուած 19-րդ դարուն, ինչպէս նաեւ Ներսէս Լամբրոնացի, 12-րդ դարուն, որ մեկնաբանեց Ս. Պատարագը, գրելով նաեւ աստուածաբանական եւ մեկնաբանական երկեր:

Յայրաբանական գրականութեան շաղթին կարեւոր է նշել նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Վերագրուած «Յաճախապատում»ը որ կը բաղկանայ 23 քարոզներէ, եւ Յովիաննես Մանդակունիի «Ճառք»ը, որոնք բարոյախոսական գրութիւններ են եւ յաճախ նաեւ հաւատքի վարդապետութեանց մեկնութիւններ: Այս բոլորը հոգեւոր դաստիարակութեան նախնագոյն գիրքերը կը կազմեն մեր մէջ: Անոնց կարգին 8-րդ դարու Օձնեցի Յայրապետի «Ընդդէմ Պաւղիկեանց եւ Երեւութականաց» գործը՝ իր օրերու հերետիկոսութեանց մասին հակաճառութիւն մըն է, որոնք եկան հասան մեր ժամանակներուն ու հիմը դրին բողոքական շարժումին եւ այլ աղանդներու:

Յայ Եկեղեցւոյ Կանոնագիրը

«Յայ Եկեղեցւոյ Կանոնագրութիւնը» իր ամբողջական խմբաւորումներով կարգի դրուեցան Յովիաննես Օձնեցի Յայրապետի (717-728) ձեռքով, որ ստացաւ «Իմաստաւոր» մակդիրը: Զարգացած ու գիտնական Յայրապետ մը եղաւ Օձնեցի որ գրեց ճառեր ու բարեկարգական եւ ծիսական կարգեր: Գլխաւորաբար սակայն Օձնեցի եղաւ առաջինը հաւաքելու եւ հաստատելու Յայ Եկեղեցւոյ Կանոնները: Ան եր որ զանոնք կանոնաւորեց, դասաւորեց ու վերջնական ձեւի բերաւ որպէս «Կանոնագիրը Յայոց»: Իր այս գործն է որ դարերու ընթացքին ձեռագիր մատեաններու մէջ ընդօրինակուելով հասաւ մեր օրերուն: Օձնեցի իր բառերով ըսած է, «Ուզեցի ամբողջական սահմանեալ կանոնները մեկտեղ հաւաքել գեղեցիկ մատեանի մը մէջ ու զայն հաստատել հայրապետանոցին մէջ»: Ինք եւս յատուկ ժողով մը գումարելով Մանագկերսի մէջ 726 թուականին, հաստատեց նոր կանոններ քրիստոսի Անձին եւ բնութիւններուն վերաբերեալ տակաւին յամեցաղ խնդիրներուն վերջ տալով:

Օձնեցի Հայրապետի նախորդող կանոններուն մեջ մոռացութեան տրուած է 5-րդ դարու վերջաւորութեան Յովհաննես Մանդակուսի Կաթողիկոսի օրով գումարուած Եկեղեցական ժողով մը Արցախ նահանգի Աղվէն քաղաքին մեջ, ուր խմբագրուած են նախնագոյն կանոններ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վերաբերեալ, որոնք կը յայտնեն 5-րդ դարու Հայաստանի Եկեղեցիներուն եւ վանքերուն Վիճակը, ժողովուրդին եւ հոգեւորականներուն փոխ-յարաբերութիւնը, Եկեղեցիին տրուելիք տուրքերն ու անոնց չափերը, վանքերու եւ Եկեղեցիներու իրաւունքները, ինչպէս նաև իրաւական, վարչական ու տնտեսական գործունեութիւնները: Աղվէնի ժողովի մասին միակ պատմագիրն է 7-րդ դարու Մովսէս Կաղանկատուացի (Դասխուրանցի) պատմիքը իր կարեւոր «Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի» երկին մեջ: Այդ կանոնները մեր նիւթին հետ սերտ առերս ունին Հայ Եկեղեցւոյ սկզբանական կազմաւորման խրորին առնչութեամբ:

S.S. Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գահակալութեան շրջանին (1955-1994), կանոնագէտ ու մասնագէտ Վազգեն Յակոբեան տաս տարի աշխատեցաւ Երեւանի Մատենադարանին մեջ Օնեցիի «Կանոնագիր»ին ձեռագիր բոլոր 47 օրինակները քննելով Եւ Կանոնագիրը հրատարակելով Երկու ստուար հատորներով, 1964-ին եւ 1971-ին: Օձնեցին առաջ Հայ Եկեղեցին օգտուած էր յունական եւ ասորական ծագում ունեցող կանոններէն, սակայն Օձնեցին էր որ վերջնական կնիքը դրաւ Հայ Եկեղեցւոյ կանոններուն վրայ, որմէ ետք 12-րդ դարուն Միիթար Գօշ պատրաստեց իր «Դատաստանագիրը», անկախաբար շարունակելով Օձնեցիի կանոններուն ցուցակագրումը: Միիթար Վրդ. Գօշի աշխատանքը կարեւոր ուսումնասիրութիւն մըն է քան թէ կանոններու ցուցակ մը, եւ որպէս այդպիսին կը մնայ իւրայատուկ մեր մատենագրութեան շարքին:

«Կանոնագիրը»ին Բովանդակութիւնը

Օձնեցիի Կանոնագիրին մեջ կան 57 կանոնախումբեր, ընդամենը 1332 առանձին կանոններով: Օրինակ-

Ներ տուած ըլլալու համար յիշենք Շահապիվանի 444 թուականին գումարուած ժողովին 20 կանոնները, որոնք Արշակունեաց թագաւորութեան 428 թուականի անկումեն ետք հայ իշխաններու ներքին կոհիններուն պատճառով գրուեցան, որոնց հետեւանքով պարսիկներ ներխուժեցին Հայաստան ու Վարդանանց շարժումը պարտադրեցին հայոց՝ 541 թուականին: Շահապիվանի կանոնները Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ առաջին անգամն էր որ յանցագործներու շարքին կը դասեին թէ՛ Եկեղեցական եւ թէ՛ աշխարհական անձինք որոնց դատն ու դատաստանը Եկեղեցական իշխանութեան կը յանձնուէր: Շահապիվանի վերջին Երկու կանոնները մծղնեական աղանդին հետեւող մարդոց կը վերաբերէին, որոնք կը մերժէին Հայ Եկեղեցւոյ ծեսն ու ծեռնադրուած պաշտօննեաները: Ասոնք դաժան պատիժի կ'Ենթարկուէին նոյն կանոններու ուժով:

Նաեւ Դուինի 648 թուականի ժողովը, գումարուած Ներսէս Շինող Կաթողիկոսի նախագահութեամբ, որ 12 կանոններ հաստատեց արաբական արշաւանքներու եւ հայ նախարարներու դիմադրութեան հետեւանքով, մասնակցութեամբ հայ իշխաններուն ու 17 Եպիսկոպոսներու: Կանոնները նկատի ունեին այն ժամանակներու թէ՛ Բիւզանդիոնի եւ թէ՛ արաբներու միջեւ Եղած ծգուեալ վիճակը, որմէ օգտուելով Բիւզանդիոն Հայ Եկեղեցւոյ վրայ Զաղկեդոնի ժողովը պարտադրելու յետին միտքը ունեցաւ: 7-րդ դարու հայոց Եզր Կաթողիկոսի օրով այդ փորձը յաջողութիւն պիտի գտներ Եզրի տկարութեան հետեւանքով, սակայն Ներսէս Շինող Կաթողիկոսի օրով, յիշեալ Դուինի ժողովը նման առաջարկ մը պիտի մերժէր:

Ինքնատիա Երկեր

Եզնիկ Կողբացի հինգերորդ դարուն գրեց իր նշանաւոր «Եղծ Աղանդոց» գիրքը ոսկեղիկ գրաբար լեզուով, որ ո՞չ միայն Հայ Եկեղեցւոյ շատագովութիւնը կը ներկայացնէ, այլ նաեւ համայն քրիստոնեայ Եկեղեցիներուն ի նպաստ հնագոյն փիլիսոփայական մեթոսով կը հերքէ իր ժամանակի աղանդները: Եզնիկ Կ. Պոլիս որկուած էր որպէս Մեսրոպ Մաշտոցի յառաջադէմ

աշակերտներէն մին: Եզնիկ հոն ուսանելէ Ետք իր ձեռքով Հայաստան բերաւ Ս. Գիրքի Եօթանասնից կոչուած յունարէն օրինակը որուն վրայէն Սահակ Հայրապետ թարգմանել տուաւ գրաբար Աստուածաշունը:

Եզնիկ՝ Բագրեվանդի Եպիսկոպոսն էր որուն միակ գիրքը Եղաւ «Եղծ Աղանդոց»ը որ մեկ ձեռագիրով միայն փրկուեցաւ 1903 թուականին ու հրատարակուեցաւ: Ան նախկին հրատարակութիւն մը ուներ որպէս «Գիրք Ընդդիմութեանց», տպուած Կ. Պոլսոյ մէջ 1762-ին, որմէ Ետք այդ միակ ձեռագիրը անյատացած էր, կարծելով որ հրոյ ճարակ Եղած ու փճացած էր: Սակայն Եշմիածնի մէջ, 1902-ին, Հրաչեայ Աճառեասի կողմէ յայտնաբերուած էր հաւաքածոյի մը մէջ, զոր անուանեցին իբր «Եղծ Աղանդոց»: Եթէ իսկապէս կորսուած ըլլար միակ բնագիր ձեռագիրը, մենք պիտի զրկուեինք Եզնիկ Կողբացիի բնօրինակէն ու պիտի սահմանափակուեինք անոր 1762-ի հրատարակութեամբը:

Իր այդ փոքրածաւալ Երկին մէջ Եզնիկ խստօրէն, փիլիսոփայական մօտեցումով եւ ճարտար փաստարկում-ներով պաշտպանած է քրիստոնեութիւնը բոլոր տեսակի աղանդներուն դեմ, ինչպէս հեթանոսներու, մազդեզական պարսից կրօնքին, եւ Մարկիոնի աղանդին: Իր հիմնական թեզը Եղած է Աստուծոյ գոյութիւնն ու անոր Քրիստոսով յայտնութիւնը, ինչպէս Եգրակացուցած է Լուի Մարիէս ֆրանսացի հայագետը որ լրջօրէն եւ սպառիչ կերպով ուսումնասիրած ու թարգմանած է Եզնիկի գործը: Եզնիկ միշտ մէջբերումներ կատարած է Ս. Գիրքն, որուն հայերէնի թարգմանութեան մէջ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի կողքին ինք եւս իր բաժինը բերած է, բացայայտելով Աստուծոյ գոյութիւնը եւ մերժելով մանիքեական Երկաստուածութիւնը (տէսի-ըլլա), Նիւթի եւ ստեղծիչ կեսաստուածի միութեամբ գոյացած, հերքելով նոյն ատեն Պիլթագորեան եւ Ստոյիկեան փիլիսոփայութիւնները: Այս բոլորը կը գրեր արդարացնելու համար Քրիստոսի նոր կրօնքն ու զայն հաշտեցնելու Պղատոնի եւ Արիստոտելի աւելի մեղմ ու աստուածակեղրոն փիլիսոփայութեանց հետ:

Սուլք Գրիգոր Նարեկացի, 10-րդ դարուն, գրեց իր գերազանց «Մատեան Ողբերգութեան» աղօթագիրը որ մսաց հայ ժողովուդրիս համար «ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ» հոգեկան կապը, ամենախոր ներշնչում տալով ընթերցողին, միսթիք յարաբերութիւն մշակելու համար Կրաշին հետ: Մեղքն ու անոր աւերիչ բաժինը մեծագոյն բաժինը կը կազմեն Մատեանին, որմէ ազատելու համար Նարեկացի ինքզինք Աստուծոյ կը յանձնէ: Իր միջն ու հոգին ամբողջութեամբ Աստուծոյ կը բանայ, ու Ասոր ամենառատ շնորհքն ու զօրութիւնը իրեն ապահովութեան խարիսխ կը դաւանի:

Սուլք Ներսէս Ծնորհալի (1103-1173) 12-րդ դարու Հայ Եկեղեցւոյ Կաթողիկոսն ու մեծ աստուածաբանը որ եղաւ նաեւ Եքիւմենիք յարաբերութեանց ռահվիրա Հայրապետը: Ան իր բացարիկ շնորհնելով տասնապատիկ ուռճացուց Հայ Եկեղեցւոյ ժամագիրքն ու Ծարակլոցը: Ծնորհալի Հայրապետ յարաբերութեան մեջ մտաւ իր ժամանակակից Մանուել Կոմենսոս կայսեր հետ (1143-1180), միացման ուղի մը որոնելով ընդմեջ հայ եւ բիւզանդացի Եկեղեցիներուն միջեւ:

Սուլք Գրիգոր Տաթեւացի, Տաթեւի վանքի 14-րդ դարու գիտնական Վարդապետը, շատ զբաղեցաւ Հռոմի կաթոլիկ Եկեղեցւոյ Հայ Եկեղեցիին դեմ վարած տիրապետող քաղաքականութեամբ: Կիլիկեան շրջանին հայեր տկարացած էին լատիններու առջեւ, իսկ Տաթեւի վանքը, բուն Հայաստանի մեջ, կը կրէր նոյն ազդեցութիւնը «Ուսիթոռներու» քարոզութեամբ, որոնք նոյն լատին քարոզիչներն էին Հայաստանի մեջ: Ասոնց դեմ գրեց ու հակածառեց ու իր քարոզներով հանդէս Եկաւ Գրիգոր Տաթեւացի իր աշակերտներով որպէս գիտնական աստιածաբան եւ հռետոր:

Գրիգոր Տաթեւացիի գլխաւոր գիրքը Եղաւ մեծահատոր «Գիրք Հարցմանց»ը, ուր հարցում-պատասխանի դրութեամբ ընդարձակօրէն, հատիկ, հատիկ թուարկութեամբ եւ մեթոտիք կերպով, պատասխանած է կաթոլիկ միսիոնարներու մարդորսութեանց դեմ: Իր այս հատորը ամբողջովին Հայ Եկեղեցւոյ դաւանանքին եւ վարդա-

պետութեան լրիւ պաշտպանողականը կը նկատուի ընդ-դեմ կաթոլիկ Եկեղեցւոյ հարցադրումներուն։ Առաջին հրատարակութիւնը այս կարեւոր հատորին լոյս տեսաւ Կ. Պոլիս 1729-ին։ Վերջերս զայն ի լոյս ընծայեց Երուսաղեմի Յայոց Պատրիարքութիւնը Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի առաջադրութեամբ եւ մեկենասութեամբ Գալուստ Կիւպէնկեան Յիմսադրամի։

ՎԱՐԴԱՍԱՆՑ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ 451 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

Բանախօսութիւն Կլենտեյի Հանրային Գրադարանի սրահին մէջ՝ տրուած Փետրուար 23-ին «Արեւմտեան Հայաստանի Ազատագրման Կազմակերպութեան» կողմէ:

Տայ ժողովուրդի համազգային պարտքն է եղած եկեղեցական եւ ազգային բովանդակութեամբ յիշատակել Վարդանանց Հերոսամարտը որ տեղի ունեցաւ հայ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումին քիչ ետք՝ 451 թուականին: Հայոց Թագաւորութիւնը վերջ գտաւ 428 թուականին եւ Պարսկաստան իշխեց հայոց փրայ մարգանսեր նշանակելով:

Նկատի ունենալ որ նախ եւ առաջ քրիստոնեութեան, ապա հայերէն այրութենի ստեղծման եւ Աստուածաշունչ Մատեանի հայերէն թարգմանութեան, եւ Երրորդ՝ հայոց թագաւորութեան անկումին ընդհանուր պարունակին մէջ հարկ է տեղադրել ճգնաժամային այդ գոյամարտը, որ նոյն այդ երեք պատմական հանգրուաններու խաչմերուկին պատահեցաւ, Պարսկաստանի բռնութեան ներքեւ, եւ սակայն միշտ աստուածային նախախնամութեան ցոյց տուած ընթացքով:

Քրիստոնեութիւնը որպէս մեծագոյն պարգեւ տրուեցաւ Միածին Որդույն իշմամբ Արարատեան դաշտ, որ մեծ Սուլրին բազմաչափ Գրիգոր Լուսաւորչի խոր Վիրապէն դուրս գալովը պետական կրօնք հոչակուեցաւ Տրդատ Գ հայոց թագաւորի հրովարտակով 301 թուին: Աստուած միջամտեց, կառուցանել տուաւ հայոց Մայր Եկեղեցին՝ Սուլը Եշմիածինը:

Աստուածային այցելութիւնները կրկնուեցան՝ պարգեւելու համար հայոց հայերէն գիրն ու հայերէն Ս. Գիրքը որոնց համար Միածինը Զրիստոս գտաւ Երկու անզուգական սուլրերը՝ Սահակ Հայրապետն ու Մեսրոպ Վարդապետը: Խակ աստուածային Երրորդ այցով Ան կանչեց

սուրբ մը Եւս՝ Վարդան Մամիկոնեան, որուն յայտնեց թէ տալիք չուներ այս անգամ, այլ միայն առնելիք ուներ: Վարդան պիտի կարողանա՞ր պաշտպանել առաջին երկու պարզեւները, հաւատարիմ մնալով առաջին հերթին քրիստոսի, եւ ապա հայ ժողովուրդին տրուած նշանագրերուն եւ Աստուածաշունչ Մատեանին: Վարդանի Անայլայլ պատասխանն էր «հեղմամբ արեան պսակումը», ինչպէս բնորոշած Է Ս. Ներսէս Ծնորհալի Յայրապետ:

Նախ՝ նախադրեալներ եւ ապա՝ նպատակներն ու անոնց յաղթանակը: Նախ՝ պարտութիւն ու նահատակութիւն, եւ ապա՝ Նուարսակի Դաշինք 484 թուին: Առանց առաջիններուն արդեն պատճառ մը պիտի չըլլար որ Աւարայրը տեղի ունենար: Չմոռնանք որ քրիստոնեութեան պատմութեան մէջ կրօնքի պաշտպանութեան եւ խղճի ազատութեան առաջին հերոսամարտը եղաւ Վարդանանց կոհիւր, ինչպէս եղած էր հայ ժողովուրդի քրիստոնեութեան Մեծ Դարձը՝ ազգերու պատմութեան մէջ որպէս առաջինը:

Յայեր ընդդիմացան Յազկերու Բ թագաւորի ծուլիչ քաղաքականութեան, այնպէս որ մեր ուշադրութիւնը երբեմն կը շեղենք դեպի ներքին եւ տեղական խնդիրներ գորս կ'արծարծենք, ու Վարդանի եւ Վասակի «դատաստանի» կը վերածենք բուն հարցը: Վարդանանց պայքարը Վարդանի եւ Սիւնեաց մարզպան Վասակի միջեւ դատաստանի հարց մը չէ, այլ միջազգային ճակատներու վրայ հայ ազգի ինքնիշխան գոյատեւումի հարցն է: Վարդանանց Պատերազմը Տիեզերական նշանակութիւն ունի եւ ոչ թէ միայն տեղական եւ անձնական:

Այդ հիմունքով էր որ տեղի ունեցաւ Կրտաշատի 449 թուականի Եկեղեցական-ազգային ժողովը՝ պաշտօնապես պատասխանելու համար Պարսից թագաւորի պաշտօնական հրովարտակին որ կը ստիպէր հայերը կրօնափոխ ընել: Ժողովը թագաւորական այդ որոշման ճակատագրական պատասխան մը տուաւ Վարդանանց Յերոսամարտով: Ժողովին ներկայ եղած են 17 եպիսկոպոսներ, Եղիշէի պատմագրութեան մէջ անուններով յայտնի, որ իր կարգին կ'աւելցնէ ըսելով որ ներկայ էին նաեւ «քազում քորեպիսկոպոսներ եւ պատուական երեցներ գլխաւորու-

թեամբ Յովսէփի Յողոցմեցի Կաթողիկոսին»: Փարպեցի կը յիշատակէ Արտաշատի ժողովին ներկայ եղող 18 նախարարներու անունները եւս: Այս կետը կը հաստատէ որոշապէս թէ Վճռական որոշումը անձնական դիրքերէ չէր բխած, այլ համազգային մարմինէ մը, կանոնական ժողովի գումարմամբ՝ 449 թուականին:

Արտաշատի որոշումը պարտադրուած էր Պարսից կողմէ, որոնց նպատակն էր քաղաքականապէս եւ կրօնապէս բեկանել հայ ժողովուրոդի հաստատ նեցուկները, երբ մանաւանդ պետական տեսադաշտի վրայ արդէն անկեալ վիճակ մը կը տիրէր Հայաստանի մէջ, երկիրը երկուքի բաժնուած էր 387 թուականին, եւ շատ չանցած Արշակունեաց թագաւորութիւնն ալ վերջ գտած 428 թուականին:

Վերածնութեան նոր եռանդ եւ նոր ուղղութիւն անհրաժեշտ էր՝ այս անգամ հոգեւոր եւ մտաւոր կեանքի բովանդակութեամբ: Ճիշդ այդ անկեալ օրերուն էր, եւ որքան նախախնամական արդարեւ, երբ Սահակ Հայրապէտ ազգին գլուխն անցած Մեսրոպ վարդապէտի հետ, կերտեցին վերածնունդը հայ հոգիի եւ մտքի, ստեղծելով հայերին տառերը, **թարգմանելով Աստուածաշունչը**, տալով Լուսաւորչեան հաւատքին հայկական դրոշմ եւ Նկարագիր, ազգային ինքնուրոյնութիւն եւ առանձնայատուկ դիմագիծ: Այս բոլորը բառեր չեն միայն, այլ կեանքի գնով շահուած արգասիք: Բառերը պատրաստ են եւ խօսիլը դիւրին, սակայն զանոնք ճակատագրական մէկ պահուն կեանքի կոչել՝ հերոսութիւն է, նուիրում է եւ գերազանց զոհողութիւն:

Աւարայրի ճակատամարտին եւ Արտաշատի ժողովին տասնամեակ մը առաջ փակած էին իրենց աչքերը՝ Սահակ Հայրապէտ 439 թուին, եւ Մեսրոպ Մաշտոց վարդապէտ տարի մը ետք՝ 440-ին, իրագործելէ ետք հրաշալի եւ գերազանց հոգեւոր եւ մտաւոր վերածնունդը Հայոց Աշխարհին:

Վարդանանց հերոսամարտի գոյութեան իրաւունքը եղաւ քայլայուած ազգի մը կամուրջները իրարու կապել,

թեկուզ ժամանակաւոր պարտութեամբ, եւ սակայն գալիք յաղթանակի մը ապահովութեամբ, որուն ապացոյցն է հայ ազգին ու Մայրենի Եկեղեցիին գոյատեւումը ահա 1557 տարիներէ ի վեր: Ոմանք յաճախ ըսին, ինչո՞ւ կը յիշատակենք պարտութիւն մը: ՉԵ՞ որ յաղթանակ մը աւելի երջանկաբեր է քան պարտութիւնը: Ինչո՞ւ մեր շեշտը կը դնենք Վարդանի պարտութեան վրայ ու քիչ անգամ կ'անդրադառնանք Վահանի յաղթանակին՝ 484 թուի Նուարսակի Դաշնագրով տրուած կրօնի ազատութեամբ: Պատասխանը պարզ է. եթէ Վարդանն ու Դեւոնդ Երեցը Աւետարանի խօսքերով «Խաչը Վերցնելով չիետեւեին Զրիստոսի», յարութեան աւետիսը չէր տրուեր հայ ազգին: Խաչն Յարութիւն, Աւարայրեն Նուարսակէն Արարա, Արարայէն Սարդարապատ, եւ Սարդարապատէն Արցախ ու ազատ անկախ հայրենիք՝ իր միւռոնաբոյր Սուլբ Էջմիածնի Մայր Աթոռով: Այս բոլորը միանգամայն եղան ճշմարիտ Գողգոթան հայ ժողովուրդին ու յաւերժական յաղթանակը մեր ազգին:

Անփոխարինելի են այն երկու պատմիչները որոնք կը մնան հայ ժողովուրդի հոգեւոր եւ մտաւոր կեանքի բովանդակ ընթացքին որպէս առաքեալներ՝ Եղիշէ վարդապետն ու Ղազար Փարպեցին: Թէ որքան հաւաստի կրնայ ըլլալ Եղիշէի Դիւցազներգութիւնը բաղդատմամբ Փարպեցի պատմագրութեան, պատմաբաններ ունեցած են որոշ վերապահութիւններ, ըսելով որ Եղիշէի գրածը ոսկեղնիկ գրաբար լեզուով դիւցազներգութիւն մըն է, հոյակապ թոփքով եւ բանաստեղծութեամբ, ինչպէս Եղիշէ ինք ըսած է թէ «**ոդիւցազուներուն պատմութիւնն է որ կը գրեմ**», ուր ընդելուզուած են առարկայական դէաքերը գրական բարձր ոճով, ականատեսի վկայութիւններով, անձնական, զգացական, յուզումնալից եւ երբեմն շատ խիստ ընդրիմադրութեամբ եւ զայրոյթով նոյնիսկ: Եղիշէի երկը վկայաբանական գունաւորում ստացած դիւցազներգութիւն մըն է, որուն նպատակը եղած է իր իսկ բառերով «Որպէսզի շարունակ կարդաս, լսելով առաքինի անձերու քաջութիւնը եւ ետ մնացածներուն վատութիւնը»:

Փարպեցիի տուեալները միւս կողմէ, յայսօրէն Մամիկոնեան տոհմի գերազանց գնահատանքը հիւսելով կողմակցութիւն մատսելու չափ կասկածներ կ'արթընցընեն ընթերցողի մտքին մէջ: Եւ այս ալ ուսի իր բացատրութիւնը, քանի որ Ղազար Փարպեցի իր մանկութեան տարիներուն Վահան Մամիկոնեանի եւ այլ Մամիկոնեան տղոց հետ դաստիարակութեանը յանձնուած էր Զուիկ իշխանուհիին, Վրաստանի Յուրտաւ քաղաքին մէջ, որ Վահան Մամիկոնեանի այրիացած մայրն էր եւ կինը Վարդանի նահատակ Եղբօր Հմայեակ Մամիկոնեանի: Ահա երկութը, Եղիշէ պատմիչ որպէս քանդակագործ, եւ Ղազար Փարպեցի որպէս ճարտարապետ:

Սերունդներ յաջորդաբար դարբնեցին Վարդանանց ոգին ու կսթեցին հայոց պատմութիւնը: Չեղաւ տարի մը երբ հայորդիք մոռցան Մամիկոնեան քաջազուները, ամէն անձ իր մանկութեան օրերէն Վարդանի անունն ու Վարդանանց միասնական ուխտը իր հետ աճեցուց: Քաջ նահատակներ այդ ուխտը միաբերան արտասանեցին, եւ ոչ թէ առանձինն, ու զայն Աւետարանին վրայ կսթեցին որպէս իրենց ՀԱՅՐԸ, ու Մայր Եկեղեցիին վրայ զայն հաստատեցին որպէս իրենց ՄԱՅՐԸ: Այդ ուխտն է որ մացած է մեզի որպէս ժառանգ:

Վարդանանք կը խորհրդանշեն երկու բան: Յամոզում եւ պատրաստակամութիւն, նոյնիսկ մարտիրոսութեան գինով, որովկետեւ անոնք կը գերազանցեն յաղթանակը եւ աւելի զօրաւոր եւ յորդաբուխ ներշնչումի աղբիւր կը դառնան: Ու ասոր ապացոյցն այն է որ հայ ժողովուրդը յետագայ դարերուն կրօնական ազդեցութեան տակ ապրող ժողովուրդ մը Եղաւ, որուն քրիստոնեութիւնը իրեն արժեց բազում բարիքներու կողքին, նաեւ ահաւոր կորուստ եւ հալածանք: Մեր ժողովուրդին համար մարտիրոսութիւնը ապրելակերպ մը դարձաւ ու Վարդանանքը միշտ կրկնուեցաւ մեզի համար, վկայ 1915 թուականի Մեծ Եղեռնը, ու անկէ առաջ բիւզանդացւոց, արաբներու, սելջուքներու, դադարներու եւ մոնկոլներու հերթական արշաւանքներն ու Յայաստանի բզկտումը: Գլխաւոր հարցումը սա է Վերապրեցա՞նք. այն՝ եւ անպայման: Եւ

այդ էր կենսականը: Ուրիշ ազգեր ցոյց չեն տուած այն յամառ դիմադրութիւնը եւ ինքնութիւնը պահելու կամքը, ինչպէս որ մենք ըրած ենք համոզումով եւ կամքով:

Մեծ տերութիւններ պատմութեան բեմին հեռացան ընդմիշտ, եւ ոմանք ալ իրենց Նկարագիրն ու ինքնութիւնը կորսնցուցին: Նոյնինքն Պարսկաստանը որ Աւարայրի պատերազմն երկու հարիւր տարիներ ետք ենթարկուեցաւ նորահաս Վրաբական արշաւանքներուն, կորսնցնելով իր լեզուն, գիրն ու մանաւանդ կրօնքը: Գրեցին արաբերէն տառերով, լքեցին կրակն ու պաշտեցին Մարգարէն: Եւ ինչ հեզանանք, այսօր հայր մնացած է հայ իր հարազատ լեզուով, գիրով եւ գրականութեամբ, իրեն յանձնուած առաջին կարգի կրօնքով՝ քրիստոնեութեամբ, ու հակառակ իր շատ սահմանափակ տարածքին եւ թիւին ու քաղաքական դժինմ պատահարներուն, մնաց աներեր: Այդ բոլորին պատասխանը կուտան Վարդանանք իրենց նահատակութեամբ եւ ցոյց տուած վճռակամութեամբ ու զայն կը թողուն յետագայ սերունդներուն իբրեւ աւանդ անժամանցելի:

Ուստի, մեր տարեկան յուշատօններու նպատակը չի կրնար ըլլալ մերենաբար մեր անցեալին տուրք մը վճարելու եւ մեր գործին վերադառնալու: Այդ պիտի ըլլար ողբալի վրիպում մը: Իրականին մէջ Վարդանանք կը ներկայացնեն ճշմարիտ արժեքներ ու անոնց հասկացողութեան ապացոյցը կուտան՝ որ է հայուն գոյատեւումը: Եւ այս կրնանք կրկնել բազմաթիւ անգամներ, ու թող ո՞չ ոք ըստ, «Եղբայր, հասկցանք, ուրիշ բան չկա՞յ ըսելիք»:

Զկայ, սիրելիք, վասնզի հայ ազգին ու հայ Եկեղեցին գոյակցութիւնը այսօր, ու անոր յարատեւութիւնը հրաշքն Է Վարդանանց զօրավարներուն:

Կ'եզրակացնեմ խօսքս մեջբերելով հանգուցեալ Փրոֆ. Յակոբ Եթմեքնեանի սա թանկագին հրաւերով: «Սկիհոքի այս լայն տարածութեան վրայ ցրուած հայութեան ուսերուն կրկնակի եւ ճնշող պարտականութիւն մը կը ծանրանայ այս օրերուն: ՄԵԿ կողմէն վոքրիկ բայց թանկագին Յայաստանի զօրավիզ դառնալ, մեր կարո-

դութեան սահմանին մԵջ, որ մՆայ հայուն տունը Եւ հայ մշակոյթին անշԵջ օճախը, որուն լոյս ճառագայթները կը շողան դԵպի մԵզ: Միւս կողմէն մԵր նուիրումով Եւ զոհողութիւններով օգտագործել այդ շողարձակումը՝ սփիւռքահայութեան մԵջ վառ պահելու համար Վարդանաց ոգին Եւ անով երաշխաւորելու այն ազգային Եւ համամարդկային խմորումը որ չորրորդ դարը ստեղծեց ու հինգերորդ դարը նուիրագործեց: Ահա մԵր յուշատօններուն իրական նպատակն ու ձգուումը:»

Ս. ՆԵՐՍԵՍ ԾՆՈՐՉԱԼԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԾԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Ըստ

«Շարական Յոգեւոր Երգոց» Շարակնոցի
Երուսաղեմ, 1936

Ծանօթ: Մեծ Պահոց շրջանին սոյն մեկնութիւնը ուսանելի կը գտնենք մեր ընթերցողներուն համար: Չայն պատրաստելու առիթով ուղեցոյց ունեցած ենք վերեւ յիշուած Շարակնոցի Երուսաղեմ հրատարակուած բնագիրն ու անոր աշխարհաբար լեզուի յաջող եւ ամբողջական թարգմանութիւնը S. Եփրեմ Արքեպիսկոպոս Թապագեանի կողմէ, Բ. տպագրութիւն, 2006: Մեջբերումները կատարուած են Եփրեմ Սրբազնի թարգմանած հատորնեւն:

Տասնըերկորդ դարու տաղանդաւոր Հայրապետ S.S. Ներսէն Դ. Կլայեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1103-1173), ԾՆՈՐՉԱԼԻ անունը արժանաւորագոյնս ստացաւ որպէս աստուածաբան քանաստեղծ իր բազմաթիւ շարականներու եւ կրօնաբոյր աղօթքներու յօրինմամբ, որոնցմով Հայաստանեայց Եկեղեցին անսախընթաց վերելք արձանագրեց, եւ միանգամ ընդմիշտ ճոխացաւ ու դարձաւ ինքնատիպ եւ հարազատ, լիովին արտայայտելով Զրիստոսի Աւետարանը իր ամբողջութեանը մէջ:

Ըստ Հայց. Եկեղեցւոյ «Շարակնոց»ին, Ծնորհալի Հայրապետ աւելի քան 20 ընդարձակ եւ համառօտ շարականներ եւ հոգեւոր Երգեր գրած ե, տալով նաեւ անոնցմ ոմանց եղանակն ու երաժշտութիւնը: Մաս մը կը կրեն իր «ստորագրութիւնը՝ յայտնուած տասը տուններու սկզբնատառերու ետին որպէս ՆԵՐՍԵՍ եւ կամ ՆԵՐՍԵՍԻ ԵՐԳ, իսկ ուրիշներ, աւելի երկարապատում, հռչակ ստացած են իրենց 36 տուն այբբենական տառերու սկզբնաւորութեամբ, որոնցմ գլխաւորներն են «Նորահրաշ»ը, «Այսօր Անձառ»ը, «Արաշական»ը, «Նայեաց Սիրով»ն ու «Նորաստեղծեալ»ը, «Աստուած Ասեղ»ն ու

«Օրինեմք զքեզ»ը, «Անձառելի Բանդ Աստուած»ը, «Արեւագալի Ժամ»ը, «Առաւոտ Լուսոյ»ն, «Աշխարհ Ամենայն»ը, ու «Յաւատով Խոստովանիմ» աղօթզը՝ գրուած 24 տուներով օրուան 24 ժամերուն համար: Զանոնք կարելի է ամփոփել **հինգ միաւորներու** ներքեւ, ըստ հետեւեալին:

Նախ հարկ է նշել որ Ներսէս Շնորհալիի շարականները բարձր տաղանդով, Աւետարանի շունչով եւ պաշտամունքի յատուկ նպատակով գրուած են, եւ ուշի ուշով կարդացողն ու երգողը իրաքանչիւր միաւորի մէջ պիտի գտնէ Աւետարանի բոլոր դեպքերը «արար»ներու վերածուած, համապարփակ ներկայացումով, այս անգամ Սրբազն Բեմի վրայ բարձրացած, առանց ըստ ինքեանց մարմնաւոր աչքերով տեսնելու դեմքեր կամ դեպքեր որպէս «դերակատարներ» եւ «տեղիքներ», այլ հոգիի եւ հաւատքի ճամբով միայն, որովհետեւ ամեն անձ եւ դեպք, ներկայացուած են եւ ինքնուրոյն ոճով արտայայտուած պատկերաւոր բանաստեղծութեամբ իր իրաքանչիւր համարին մէջ: Զինգ միաւորները կ'ընդգրկեն,

1. **Արարչագործութիւնը** իր բոլոր մանրամասնութեամբը եւ **Քրիստոսի Յարութիւնը**
2. **Յիսուսի կեանքին վերջին շաբաթը** իր բոլոր ծալքերով
3. **Արեւագալի, Խաղաղականի եւ Յանգստեան Ժամերը՝ Քրիստոս որպէս «Հոյս աշխարհի»**
4. **Վարդանանց Գոյամարտը** իր պատմական ու հոգեւոր լիութեանը մէջ իր բոլոր մանրամասնութիւններով
5. **Ի Քրիստոս ննշեցեալ հաւատացեալներու հոգիներու հանգիստը:**

Ա. Միաւոր

Կիրակի (Միաշաբաթ)

Առաջին միաւորը կը բաղկանայ երկարաշունչ շարականներէ շաբթօւան իրաքանչիւր օրուան յատուկ, սկսելով Կիրակի օրէն, որուն Շնորհալի Յայրապետ նուի-

րած է իր ՆԵՐՈՒԵՍ անունի սկզբնատառերով գրած «Նորաստեղծեալ» գեղահիւս շարականը՝ վեց տուներով, որ կը սկսի արարչագործութենեն եւ կ'անցնի Զրիստոսի Յարութեան: Յարութեան դեպքն է գլխաւոր թեման այս վեցեակին:

Երկուշաբթի (Ա-Զ)

Երկուշաբթին մինչեւ Շաբաթ տեսող վեց օրերուն համար Ընորհալի Հայրապետ գրած է **Այբեն** մինչեւ **ՔԵ** սկզբնատառերով, վեցական պատկերներու վրայ հաւասարապես տարածուած 36 տուներ՝ սկսելով «Արարչական» ու վերջացնելով «Քո անպատում խոնարհութեամբ» բառերով: Երկուշաբթիի պատկերը իր վեց տուներով Ներսէն Ընորհալի նուիրած է արարչագործութեան երկրորդ օրուան երբ Աստուած զատեց ջուրերը ցամաքն, բազմաչեայ սերովբեներն ու քերովբեները, հրեշտակապետներն ու երկնային զօրքերը ստեղծեց, որոնց միջոցաւ առ Աստուած ուղղուած պիտի ըլլան մեր աղօթքներն ու պաղատանըները:

Երեքաբթի (Է-Լ)

Արարչագործութեան երրորդ օրուան եւ Յովիաննես Մկրտչի ուղղեալ այս վեց տուները կը բովանդակեն բոյսերու եւ տունկերու աճեցումն ու Նոյ Նահապետի տապանով ջրհեռեղին մարդոց եւ անասնոց փրկութիւնը: Անոնցմէ ծնաւ «Կիներուն մէջ մեծը» որ օրէսքի եւ շնորհի միջնորդը եղաւ՝ նոյնինքն Ս. Մարիամ Աստուածածին: «Անձառ լոյսը՝ Քրիստոս եւ Ս. Յոգին» կ'ոգեկոչուին միասնաբար որպէս Աստուածութիւն, որուն պիտի ընծայեն մարդիկ իրենց աղօթքն ու օրինութիւնը: Կ'ոգեկոչուի Յովիաննես Մկրտիչ որ նոյնինկ իր մօր «արգանդէն երկիրպագեց Աստուծոյ եւ եղաւ Կարապետն ու մեր մեղերուն քաւիչը»:

Չորեքաբթի (Խ-Ղ)

Արարչագործութեան չորրորդ օրուան յատուկ այս շարքը Աստուածածին Աւետումին նուիրուած է, երբ «Ճածկեալ խորհուրդը» յայտնուեցաւ Յիսուսի Ծնունդով:

Ընորհալի գիւք կը կոչէ «Երկրէն երկինք ընծայուած հարս», օրուն միջնորդութիւնը կը հայցուի իր Որդիին՝ Զրիստոսի մօտ: Ս. Կստուածածնին կը տրուի բացառիկ տեղ մը, որպէս «ամենասուրբը», որ մեր աղաքանքներով «մարէ հնոցին բոցը» եւ իր «արցունքով շնչէ մեր մեղքերը»: Աւետարասի մէկ գողտրիկ հրաշքով կը փակուի այս օրուան խորհուրդը երբ Յայրապետը կ'աղաք որ «Պետրոսին հետ մեզ եւս վեր բերէ մեղքի ծովու ալիքներէն», ինչպէս ազատեց ջուրին վրայ փորձանքի մատնուած աշակերտը որ կ'ուզէր քալել Գալիլիոյ լիճի ջուրերուն վրայէն՝ ինչպէս Տերը քալեց:

Դիմագագաթի (Ճ-Ռ)

Արարչագործութեան հինգերորդ օրուան յատուկ այս շարքը Վեց տուներով նուիրուած է Զրիստոսի Առաքեալներուն: Նոյն օր Կստուած ստեղծեց ծովու եւ օդի կենանիները՝ ծուկերն ու թռչուները, եւ յետոյ հին հսրայելը ազատեց ծովու եւ ամայի արհաւիրքն ու «մկրտուեցան»: Նոյն ծեւով, կ'ըսէ Ընորհալի Յայրապետ, Առաքեալներն ալ «կանչուեցան» Գալիլիոյ ծովեն ուր ծուկ կ'որսային: Անոնք եւս մկրտուեցան ու Եկեղեցիներ հիմնեցին Աստուծոյ Որդուոյն «Բանին», այսինքն Աստուծոյ արաշագործ «Խօսքին» Վրայ, զանոնք հաստատելով որպէս «Նոր Սիոն»:

Ուրբաթ (Չ-Կ)

Վեցերորդ օրուան եւ Զրիստոսի Խաչելութեան նուիրուած է այս Վեցեակը: Վեցերորդ օրը Կստուած մարդը ստեղծեց իր պատկերովը որպէս լրումը բարի գործերու, տալով իրեն նաեւ օգնական կողակիցը՝ Եւան, դրախտին կեանքը վայելելու: Եւան դաւաճան օձեն խարուեցաւ ու իր կարգին խարեց Աղամը, եւ որպէս հետեւանք Երկիրը անիծուեցաւ: Սակայն Յայրն Փառաց շնչեց շուտով մարդոց յանցանքները իր Որդին աշխարհ դրկելով որպէս Գառնուկ դեպի խաչ: «Խաչով զմեզ երկինք բարձրացուց, խաչին վրայ մեղքը սպաննելով ու մահուան դատավճիռը շնչելով»:

Ծաբաթ (Տ-Թ)

Վերջին վեցեակը նուիրուած է արարչագործութեան Եօթներորդ օրուան եւ նոյն օրուան հանգիստին, երբ Տերը լրացնելով իր գործերը զայս «հանգիստի օր» կոչեց: Աստուծոյ օրինակին հետեւելով, կ'ըսէ Ծնորհալի Յայրապետ, մեզի տրուեցաւ շնորհը Ծաբաթ օրուան հետ «հանգչի ընդ Աստուծոյ», Աստուծոյ հետ հանգիստ ընելու: Նշեցեալները եւս յիշատակելով Ծնորհալի կը հայց Զրիստոս որ ողորմութեամբ դատէ զանոնք, իսկ զմեզ մնացողներս ալ՝ արդարութեամբ:

Բ Միաւոր

Յիսոր Կեանքին Վերջին Ծաբաթը «Այսօր Անձառ» (Ա-Թ)

Ծնորհալի Յայրապետ իր յայտնի «Այսօր անձառ» 36 տուներով ճոխացուցած շարականին մէջ մանրամասնութեամբ կը խօսի ու կ'երգէ Յիսորսի կեանքին վերջին օրերուն տխուր դեպքերը՝ զանոնք ուղղակի քաղելով Աւետարանի պատմուածքներն: «Անձառ» եւ «անպատում» բառերը հոմանիշներ են ու կը նշանակեն «անքացատրելի», քանի որ աստուածային խորհուրդները մարդոց մտքին անհասանելի են եւ հետեւաբար չեն բացատրուիր: Ծարականը կը սկսի **Ա** տառով (*Այսօր անձառ*) ու կ'աւարտի **Թ** տառով (*Քարողի*), որ ըստի է «կը քարողուի»: Այս շարականը եւս վեց վեցեակներու վերածած է տաղանդաւոր Յայրապետը, երգը դարձնելով «սրբազան թատրերգութեան» մը, տալով իւրաքանչիւր վեցեակի յատուկ բովանդակութիւն:

Յայ Եկեղեցւոյ ժամագիրքը այդ բաժանումը կատարելագործած է մէջ ընդ մէջ աւետարանական Եօթը ընթերցումներով՝ ժամապաշտութիւնը վերածելով իսկական ապրումի, հարազատ արտայայտութեան, եւ զգացական բարձր որակի: Այդ Եղած է պատճառը որ երգն ու ընթերցումը զիրար լրացնելով ահա իսը հարիւր տարիներէ ի վեր Աւագ Ուրբաթի Խաւարման կարգը պահպանած են ու զայս անկրկնելի եւ հաւատացեալի սրտի ամենամօտիկ

ապրումի ու պաշտամունքի վերածած: Հաւատացեալսեր, շնորհիւ Շնորհալի Յայրապետի, առաւել եւս կապուած են Աւագ Շաբթուան կարգին, ին տեսնելով Տիրոջ Մուտքը Երուսաղեմ, տաճարի մաքրութիւնը, վերջին ընթրիքը, առաքեալսերու ոտևերուն լուացումը, մատնութիւնը, չարչարանքն ու խաչելութիւնը, բոլորն ալ համապարփակ տարածուած 36 տուներու ամեն մեկ տողին մեջ հաւասարապես եւ մանրամասնօրեն:

Բոլորին մեջ Շնորհալի Յայրապետ հանդէս եկած է բիւրեղեայ գրաբար լեզուով, որուն եւս տուած է յատուկ Երաժշտութիւն կամ Եղանակ: Խաստատապես կրնանք ըսել որ Եղանակը ձեւուած եւ չափուած է մի միայն գրաբար լեզուի ամեն մեկ կառուցուածքին վրայ, այնպէս որ զայն թարգմանաբար երգել, ինչպէս որեւէ շարական, պիտի նշանակեր պարզապես «Երգել» ու կորսնցնել անոնց հոգին, անոնց հրապոյրը եւ պաշտամունքի նկարագիրը միանգամայն: Ոյտ է պատճառը որ հաւատացեալսեր Յայ Եկեղեցւոյ պաշտամունքին մեջ գրաբարէն զատ ուրիշ որեւէ տարբերակի գործածութիւն չեն կրնար լսել երբ հարցը շարականներուն կը վերաբերի:

Նորոգող Տիեզերաց (ՆԵՐՍՒԵՍԻ Է ԲԱՆ ԱՅՍ)

15 տուներէ կը բաղկանայ այս շարականը՝ համաձայն «Ներսէսի է Բանս Այս» տառերու թիւին: Աւագ Ուրբաթի ցերեկուան պաշտամունքին յատկացուած է այս գեղահիւս շարականը ուր Յիսուսի «Կամաւոր Խաչելութիւն»ը կրկնապես կը շեշտուի: Կը նկարագրուին դարձեալ Յիսուսի ձերբակալութիւնը, չարչարանքն ու խաչելութիւնը՝ նոյն բովանդակութեամբ անշուշտ եւ սակայն բանաստեղծական տարբեր թռիչքով ու բառերու տարբերակներով:

Գ Միաւոր

Սրբոց Վարդանաց (ՆԵՐՍՒԵՍԻ ԵՐԳ)

«Նորահրաշ պսակաւոր» գեղահիւս շարականն է այս մեկը, տասը տուներու վրայ տարածուած, համապա-

տասխանաբար «Ներսէսի Երգ» տառերուն: Շարականը պսակը կը հիւսէ Վարդան Մամիկոնեան Զօրավարին, միւս զօրավարներուն եւ զինուորներուն, որոնցմէ 1036 քաջեր ինկան Աւարայրի դաշտին վրայ, պաշտպանելով Հայոց Զրիստոնեութիւնն ու հայրենիքը: Իւրաքանչիւր համարի մէջ Ընորհալի Հայրապետ կը յիշատակէ զօրավարին անունն ու անոր առաքինութիւնը զմայլելի բանաստեղծութեամբ եւ երաժշտութեամբ՝ հետեւեալ կարգով:

«Նորահրաշ» տունին մէջ «Վարդան քաջ նահատակն» է հերոսը

«Երկնաւոր» տունին մէջ՝ «Խորեն խորհրդականը»

«Րենական» տունին մէջ՝ «Արիացեալ Արտակը»

«Սրբափայլ» տունին մէջ՝ «Հայեակ Յօր ընծայեալը»

«Էական բարւոյն» տունին մէջ՝ «Տաճատ զարմանալին»

«Ստացեալ զիաւատոյ վահան» տունին մէջ՝ «Վահան վեհ Երեւեալը»

«Ի հոտ անուշ» տունին մէջ՝ «Արսէնն ցանկալի»

«Երկորումբը հարազատօք» տունին մէջ՝ «Ճառաջադէմն Գարեգինը»

«Րամկական» տունին մէջ՝ «Հազարաց եւ Երեսնից թիւ ընդ Վեցից» (1036 մարտիրոսները)

«Գոհութեամբ» տունին մէջ՝ «Եկեղեցիք Հայաստանեայց»

«Նորահրաշ» շարականը կը սկսի Զաջն Վարդան զօրավարով եւ կ'աւարտի Հայաստանեայց Եկեղեցիներով: Յեղինակը զօրաւոր կապ մը կը հաստատէ Հայրենիքի եւ Մայր Եկեղեցւոյ միջեւ որոնք միակ նպատակը եղան Աւարայրի հերոսամարտին: Զօրավարներու շարքին կը պակսի Ներսէ Քաջբերունին:

Սրբոց Ղետոնդեանց «Որ յառաջազոյն»

Երկու պատկեր եւ վեց տուն այս շարականը Սրբոց Ղետոնդեանց քահանաներուն նուիրած է Ընորհալի Հայրապետ: Ղետոնդեանը եօթ հոգեւորականներ էին, գլխաւորութեամբ Յովսէփ Հողոցմեցի Կաթողիկոսին ու Ղետոդ Երեցին, որոնք Աւարայրի պատերազմին երեք տարի ետք՝ 454 թուին, ազատելով պատերազմի դաշտն, բռնի նա-

հատակութեան Տիգրոսի մէջ: Միւս հոգեւորականներն եին **Մուշեղ քահանայ, Արշեն քահանայ, Սամուել քահանայ, Քաջաջ սարկաւագ եւ Աբրահամ սարկաւագ:** Երկրորդ պատկերի երեք տուներուն մէջ յանուանէ կը յիշուին նահատակ հոգեւորականներէն Յովսէփ Կաթողիկոսը եւ Ղետոնդ Երեցը որոնք «լուսաւորեցին արի եւ քաջ սպարագէնները»:

«Անճառելի Բանդ Աստուած» (Մանկունք շարական)

Այբբենական շարօնվ, տասը տուներու մէջ, մէջընդմէջ չորսական 36 տառասկիզբներով շարադրուած է Մանկունքի այս շարականը՝ նուիրուած Ղետոնդեանց Քահանաներուն: Ղետոնդ Երեցի անունը յիշատակելով Ծնորհալի Յայրապետ «ամենուն լուսաւորիչ Ղետոնդ սուրբ Վարդապետ» կը կոչէ զինք, որ խոհական իմաստութեամբ խրատեց կամաւորները որոնք «յօժարութեամբ նահատակութեան»: «Միրոյ հուրը», որ այնքան մօտիկ մտապատկերն է եղած Ծնորհալիի, հոս եւս կ'երեւի որպէս «սուրբերուն մէջ բորբոքած կրակ», որուն շնորհիւ «զիրար խրախութեցին եւ յօժարութեամբ դէպի մահ դիմեցին»:

Յանուանէ դարձեալ կը յիշուի Յովսէփ Կաթողիկոս որ «բոլոր ընտրեալ աշակերտներէն առաջ անցաւ, ու բարի նահատակը եղաւ»:

Դ Միաւոր

Արեւագալի Ժամը

Ծնորհալի Յայրապետ գրած է այս գողտրիկ եւ ներշնչիչ ժամերգութիւնը ամբողջութեամբ ու զայն նուիրած ԼՈՅՑՍին՝ Զրիստոսի: Ճանապարհ մըն է ինքնին դէպի Լոյս որուն ընթացքին կը պաշտուին Ս. Երրորդութեան Երեք Անձերը՝ Յայր Աստուած, Որդին Աստուած, եւ Ս. Յովին Աստուած: Կը հայցուի նաեւ սուրբերուն Միջնորդութիւնը՝ նահատակներուն, ճգնաւորներուն, կամաւորներուն եւ մարտիրոսներուն, բուն նպատակէն Երբեք չշեղելով որ է ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ դէպի ԼՈՅՑ: Ամբողջ ժամեր-

գութիւնը «լոյս» բառով ողողուած է երեսունէ աւելի անգամներ, մինչդեռ «խաւար»ը կը բացակայի բոլորովին:

Արեւագալի Ժամերգութիւնը իր յատուկ ընթացքը ունի: Առաջին մասը տիեզերական ընոյթ ունի: Երկրորդը՝ միջնորդական է եւ բարեխօսական: Երրորդը՝ կեղոնացած է բուն թեմային վրայ՝ ԼՈՅՍը որպես արտայայտութիւն Ս. Երրորդութեան երեք Անձերուն: Չորրորդ բաժինով կ'եղափակուի Արեւագալի Ժամը երբ «Լոյսի ճանապարհ»ը՝ Զրիստոս, կը գտնուի ու կը ճանչցուի որպես «Ճշմարտութիւն»:

«**Իմանալի Լոյս**»ին ուղղուած գեղեցիկ երգն ու անոր յարակից յորդորակը կը սկսի «*Լոյս Արարիչ լուսոյ առաջին լոյս*» աղերսանքով: Յոն կը յիշուին աշխարհի չորս կողմերը՝ արեւելքն արեւմուտք, հիւսիսն հարաւ, «ամենայն ազինք թող օրինեն Արարիչը Լոյսին»: Այստեղ Յայրապետը Արեւագալի Ժամերգութեան կուտայ տիեզերական եւ ընդհանրական խորք մը, մանաւանդ ի մտի ունենալով իր Ժամանակուան հայ քրիստոնեաներուն հերձեալ աղանդաւորները որոնք «արեւորդիք» կը կոչւին: Յեռացած էին անոնք Յայ Եկեղեցւոյ փարախեն մերժելով Եկեղեցական Խորհուրդներն ու Նուիրապետական կարգը: Արեւորդիները դարձի բերելու լաւագոյն եւ համոզիչ կերպն եր Արեւագալի օրիներգութիւնը գրել «իրենց լեզուով ու բառամթեքով», այս անգամ տեսանելի լոյսը իմանալի լոյսի փոխակերպելով:

Խաղաղական Ժամ (ՆԵՐՍԵՍԻ ԵՐԳ)

Տասը տուներէ բաղկացած Ներսէսի Երգը «*Նայեաց Սիրով*»ն է իր անուան սկզբնատառերուն համաձայն որուն կորիզը կը կազմէ Յիսուս Զրիստոսի կեանքն ու անոր Աւետարանը որպես ԼՈՅՍ ԱՇԽԱՐԴԻ: Լոյսը տիրապետող է որպես «ճառագայթ իմանալի» եւ որպես «սիրոյ հուր», որ պիտի մաքրէ մեր սրտի խորհուրդները, ու անոնց փոխարէն գիտութեան լոյսով պիտի փայլեցնէ գիրենք:

Կը յաջորդէ Ընորհալիի «*Ի քէն հայցեմք*» շարականը որուն առաջին երեք տուները կ'ուղղուին յաջորդա-

բար Յօր, Որդիին, եւ Ս. Հոգիին: Առաջինը մխիթարութեանց Յայրը ըլլալով կը մխիթարէ զմեզ մեր մեղքերու տրտում ժամերուն, աղաչանքովը Ս. Աստուածածնին եւ արդարներուն: Նոյն բարեխօսութեամբ Որդին Աստուած կ'ոգեկոչուի թեթեւցնելու համար մեր մեղքերու ծանրութիւնը ապաշխառութեամբ, եւ զօրացնելու զմեզ իր պատկրաններու քաղցր լուծը կամովին կրելու որպես ԽԱՉ: Մարդասէր Սուրբ Հոգիին ուղղեալ երրորդ տուսին մէջ Յայրապետը վերանորոգուիլ կ'ուզէ, եւ նոյն ատեն աւագանեն մկրտեալ եւ այժմ հանգուցեալ սիրելիներուն լուսաւորեալ կեանք կ'աղերսէ:

Յանգստեան ժամ -«Յաւատով Խոստովանիս»-

Քսանչորս տուներէ բաղկացեալ այս անձնական աղօթքը Ծնորհալի Յայրապետ գրեց իւրաքանչիւր անձի համար՝ օրուան 24 ժամերուն յատուկ: Արդէն առաջին հինգ համարներով հաւատացեալը կուգայ խոստովանելու Ս. Երրորդութիւնը, եւ ապա առանձինն Յայրը, Որդին, եւ Ս. Հոգին, իւրաքանչիւրին յատուկ հոգածու շնորհներն ընդունելու համար: Յաջորդ վեց տուները մեղքերու թողութեան, յանցանքներու ջնջումին, գաղտնիքներու քննութեան, եւ ամենախնամ Տիրոջ երկիւղը աղերսելու համար գրուած են: Աղօթասացին աչքն ու ականջը, բերանն ու սիրտը, ձեռքերն ու ոտսերը ուղիղ տեսնելու, լսելու, խօսելու եւ գործելու միայն ծառայեն՝ քալելով Աստուծոյ պատուիրաններով:

Իւրաքանչիւր տունի եզրակացութիւնը նոյնն է՝ «արարածներու ողորմութիւն եւ ասձնապես ինծի՝ բազմամեղ աղօթողիս յատկապէս»: Վերջին երեք տուները Արդար Դատաւորին, Ամենողորմ եւ Փառաւորեալ Տիրոջ կ'ուղղէ անձին աղերսանքը, վերջին դատաստանին արքայութեան արժանանալու: Բոլոր Սուրբերուն բարեխօսութիւնը կ'աղերսուի, գլխաւորութեամբ Սուրբ Աստուածածնին, յանուանե յիշելով Յովիաննես Մկրտիչ, Գրիգոր Լուսաւորիչ, Առաքեալներ, Մարգարեներ եւ Յայրապետներ: Սոյն աղօթքը գոհար մըն է ինքնին որ տարբեր լեզու-

Ներու եւս թարգմանուած է: Ամեն հայ հաւատացեալի համար ներքին սփոփանք պարգեւող ոսկեայ շղթայ մըն է:

Ե Միաւոր

«Աստուած Ասեղ» (Ա-Զ)

«Երգ Ննջեցելոց» անունով ծանօթ այս 36 տուն շարականը Ընորհալի Յայրապետ գրած է Եւ Երգած Ննջեցեալներուն ի հասգիստ: Կը սկսի «Աստուած անեղ» աղերսանքով, ու կ'աւարտի «Քահանայթ Եւ ժողովուրդք» հրաւերով: Բնականօրեն Ս. Երրորդութեան Երեք Անձերուն ուղղուած է Երգը, Յայր Աստուծոյ՝ որպես «գթած Եւ Երկայնամիտ», Որդի Աստծոյն՝ որպես «Տեր Եւ Փրկիչ», Եւ Սուրբ Յոգիին՝ որպես «աղբիւր բարեաց»: Ս. Երրորդութեան փառաբանանքը կը կրկնուի ու միշտ կ'աղերսուի «ողորմներին անոնց հոգիներուն որոնք յոյսով Թեզմով Ննջեցին»:

Չորսական պատկերներու վրայ բաշխուած ինսական տուներու 36 տուներով շղթայ մըն է այս շարականը, իւրաքանչիւր չորսը Երկուական ծայնեղանակներու յատուկ, (ԲԿ-ԴԿ, ԲԶ-ԴԶ, ԱԿ-ԳԿ, ԱԶ-ԳԶ): «Այս աշխարհին հրաժարեալ ծառաներ» կը կոչէ Եկեղեցւոյ Ննջեցեալները, որոնց սիրելիները «կը պաղատին որ Թրիստոս հանգուցեալներուն ուղեկից ըլլայ Եւ Յօրը օթեւաններուն մէջ հանգչեցնէ զանոնք»: Բեթանիոյ Ղազարոսի յարութեան ակնարկելով «Զայնեցիր Ղազարոսի, կ'ըսէ Ընորհալի, որով նաեւ յոյս տուիր մեռածներուն, քանի որ չորս օրուան մեռածին կենդանութեամբ՝ կենդանացան Ադամեն ի վեր մեռածները»:

Վերջին տունը մեզի ծանօթ «Քահանայթ Եւ ժողովուրդք» տունն է որուն միջոցաւ աղօթողներ միասնաբար «կը ինսդրեն բարեգութ Տիրոջմէ որ հաւատքով Ննջողներուն հետ մեզ ալ յոյսով Վերին Երուսաղէմ քաղաքը ընդունի ուր արդարները կը հաւաքուին»: Ընորհալի կ'եզրափակէ Երգելով Ննջեցեալներու հոգիի խաղաղութեան համար գերզգայուն «Ի վերին Երուսաղէմ»ը իր տարբերակներովն եւ յուգումնալից Եղանակովը:

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԱՍԱԿԱՆ ՈՒՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՆՉԵՒ ԵՌԲ

Արեւելահայ լեզուն տակաւին կը սպասէ ինքնարժեւորման, այս անգամ իրեն վերադարձնելով հայերեն լեզուի իր կորսնցուցած դասական ուղղագրութիւնը որմէ հեռացած է Սովետական կարգերու հաստատումն ի վեր: Կարգերը գացին եւ դասական ուղղագրութիւնը ու մասամբ նաեւ բառամթերքը եղան զոհը ու նոյն տեղ մնացին կարգերու փլուզումն ետքն իսկ: **Արեւելահայերեն լեզուն բիւրեղ, մաքուր եւ դասական ուղղագրութեամբ օժտուած լեզուն եր մինչեւ 20-րդ դարու սկիզբը, երբ պատկառելի գիրքեր եւ ամսագիրներ Հայաստանի մէջ կը շարադրուէին ջինչ արեւելահայերեն լեզուով, զուտ հայերեն բառամթերքով, ճիշդ այնպէս ինչպէս արեւմտահայերենը կը պահէ ինքզինք մինչեւ այսօր արտասահմանի մէջ նոյն դասական ուղղագրութեամբ՝ ի նպաստ արտասահմանի հայութեան՝ բազում դժուարութիւններու դիմաց:**

Եղած հարցադրութեանց առաջին պատասխանները լաւ գիտենք: Չենք կրնար առարկել: Հայկական պետութիւն մը որ ստիպուեցաւ սերունդներ դաստիարակել անուղիղ բառամթերքով եւ անընդունելի ուղղագրութեամբ, զուեւ Սովետական տարիներու առաջին երեք տասնամեակներուն, ի՞նչպէս պիտի թօթափէր իր վրայէն միս եւ ոսկոր դարձած արեւելահայերենի զարտուի զարգացումները՝ բառամթերք եւ ուղղագրութիւն: Սակայն հարկ է գիտակցիլ որ հայերեն լեզուն որուն հիմն է գրաբարը իր հոյակապ եւ անընդմէջ գործածութեամբ դարեր շարունակ, Սուլք Գիրքի թարգմանութենէն սկսեալ եւ հայ պատմագրութեամբ ճիխացած, ունի իր «անձնագիրը», իր քերականական կառոյցովն ու դասական ուղղագրութեամբ, որոնք հիմքը կը կազմեն մեր լեզուի գոյատեւման ու շարունակականութեան, եթէ միայն անաղարտ կարենանք պահել զայն:

Գիտենք նաեւ որ անցնող ութսուն տարիներուն Հայաստան աշխարհի տարածքին սերունդներ խօսեցան նոյն լեզուն ու զայն գրեցին իրենց մեկնաբանութեամբ: Այլընտրանք չկար: Գիտնալու ենք նաեւ որ Սովետական առաջին տասնամեակներուն արեւելահայերէնի գրաւոր գործածութիւնը Հայաստանի մէջ անվերադարձ նահանջ մը արձանագրած էր: Օրինակներ շատ կան, երբ մեկը ուզե թղթատել պատմագետ Փրոֆ. Յակոբ Մանանդեանի 1934 թուին Երեւան հրատարակած «Ֆեռուալիզմը Յին Հայաստանում» մեծարժեք գործը: Յոն ուղղագրութիւնը իր ամենէն յորի հետքերը թողած է, հակառակ հատորին անբաղդատելիօրէն ինքնատիպ, արժեքաւոր եւ անսախընթաց բովանդակութեան: Պարզ «Եւ» շաղկապը, օրինակի համար, հոն եղած է «յեվ», կամ «Երեւան»ը՝ «Յերեվան»:

Աւելի ուշ, նոյն Փրոֆ. Յակոբ Մանանդեանի գերազանց հատորները, տպուած Երեւան 1952 եւ յաջորդող տարիներուն, ծանօթ որպես «Քննական Տեսութիւն Հայ ժողովրդի Պատմութեան», եկան հաստատելու որ դասական ուղղագրութիւնը կիսով չափ բնականոն դարձած էր, որքան ատեն որ յառաջդիմութիւն կը տեսնուէր իր առաջին ու վերջին գիրքերու լեզուին, բառամթերքին ու մասաւանդ ուղղագրութեան վերաբերմամբ: Մանանդեան որպես հարազատ հայերէնագետ, սրտցաւ հայագետ, ու հեղինակաւոր պատմաբան, ի պատի իրեն, այսքան բիւրեղացուցած է իր վերջին հատորներու արեւելահայերէն լեզուն որ Հայաստանի առաջին նահանջը արդէն յիսուն տոկոսով նուազեցուցած է եւ բացառիկ յառաջդիմութիւն արձանագրած, ու մեր վերեւ ըսած «անվերադարձ» մեծ մասամբ յաղթահարած:

Մեծ գիտնական, ձեռագրագետ եւ արուեստաբան Գարեգին Ա Յովսենեանց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը Խրիմեան Հայրիկի օրերէն խմբագրած է Մայր Աթոռի «Արարատ» ամսագիրը՝ մաքուր արեւելահայերէնով եւ անշուշտ կատարեալ դասական ուղղագրութեամբ: Իր մեծարժեք հատորները գիտնական Հայրապետը հրատարակած է արտասահմանի մէջ, Երուսաղէմ՝ «Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ»,

Երկու հատորեակը, եւ Անթիլիասի մէջ՝ «Յիշատակարանք Զեռագրաց» խոշոր հատորն, ու «Դէպի Լոյս եւ Կեալք» քարոզագիրը, բազմաթիւ այլ գիրքերու շարքին, բոլորն ալ արեւելահայերէն եւ սակայն դասական ուղղագրութեամբ: Գարեգին Հայրապետ Երեւանէն հեռացած էր 1935 թուականէն ի վեր որպէս Հայրապետական Նուիրակ, երբ որպէս Առաջնորդ Ամերիկայի Արեւելեան թեմին եւ ապա Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ մսաց արտասահման, մինչեւ իր յաջորդ եւ վերջին այցելութիւնը հայրենիք եւ Մայր Աթոռ 1945 թուին, Գեղրգ 2 Կաթողիկոսի ընտրութեան առիթով:

Մեր ըսել ուզած այն է որ հայրենի գիտնականներ իրագեկ ըլլալով հանդերձ կացութեան, շանացած են դասական ուղղագրութեան նախընտրութիւն տալ առանց պայմանի: Անկասկած եղած են հարիւրաւոր ականաւոր գիտնականներ որոնք Սովետական դրութեան ներքեւ մեր հին պատմագրութիւնները հատիկ հատիկ ուսումնասիրած եւ բնագիրները հրատարակած են՝ իսկական շնորհակալ գործ կատարելով: Երախտապարտ ենք բոլորին:

Անոնք կրցան յաղթահարել ժամանակի կացութեան որքան ատեն որ անոնք գրաբար լեզուով կարողացան հրատարակել մեր բոլոր պատմագիրները, սերտելով եւ պահելով միշտ գրաբարի անաղարտ բնագիրները, գոնե այդ ծերով պահած ըլլալով մեր լեզուի ինքնուրոյնութիւնը: Թեեւ երբ անոնք կը գրեին այդ բնագիրներուն ներածականներն ու բացատրական ծանօթագրութիւնները, կը ստիպուեին գործածել անուղիղ ուղղագրութիւնը, միշտ հաւատալով որ այդ ժամանակաւոր պիտի ըլլար:

Նախասովետական շրջանին մեկ այլ կարեւոր գիրքն ալ **Արշակ Տեր Միքելեանի** «Բիւզանդիոնի Ժողովը եւ Պարագայք իւր» Հայ Եկեղեցւոյ աստուածաբանութիւնը պաշտպանող հատորն է, նոյն հեղինակի մեծահատոր «Ծրիստոնէական»ի կողքին: Ինք եւս գրած է արեւելահայերէն ու անաղարտ պահած մեր լեզուին ներքին կառոյցը: Այսօր ինչո՞ւ կարիքը չի տեսնուիր Վերադառնալու, որովհետեւ եթէ արեւելահայ գրականութիւնը արտասահմանի մէջ պիտի կարդացուեր, այդ եւս պիտի մսար ապարդիւն: Հարցը հասկնալու եւ չհասկնալու ինդիրը չէ այնքան

որքան ուղղագրութեան անհարկի շփոթութիւնը մէկ կողմէն, եւ մեր լեզուին կենսական կառոյցը պահելը՝ միւս կողմէն, որուց ի խնդիր արտերկրի գիրքերն ու օրաթերթերը, շաբաթաթերթերը, ամսագիրներն ու պարբերաթերթերը գրուելով հանդերձ արեւմտահայերէնով, կառչած կը մսան ուղիղ կանոնին որ մեծամասնութեան կարծիքով լեզուին գոյատեման միակ գրաւականն է:

Յայրենի յայտնի պատմագիտ Փրոֆ. Լեւոն Խաչերեան, միշտ արեւելահայերէնով գրած լիարժեք գիրքերու կարկառուն հեղինակ մը, որ մահացաւ երկու տարի առաջ Լու Անճելըսի մէջ, մնաց աներեր իր գիտնականի պատւանդասին վրայ երկու տասնեակ հատորներ հրատարակելով, միշտ սրտեռանդն կառչելով դասական ուղղագրութեան: Իր հատորներէն մէկուն սկիզբը բաց նամակ մը գրած էր՝ ուղղեալ Նախագահ Շոբերդ Քոչարեանին ափսոսալով որ Յայաստան տակաւին կը յամենար կատարելու այդ «վերադարձը», գիտնալով հանդերձ որ ան յանկարծակի կերպով առնուելիք քայլ մը պիտի չըլլար: Սակայն լսող չկար:

Ցիշենք ինչ որ վերեւ ըսինք արդէն, թէ յիսունական թուականներուն եւ անկէ ետք արդիւնալից չափով մաքրուեցաւ ուղղագրութիւնը՝ բաղդատմամբ քսանական եւ երեսունական թուականներուն: Յիմա որ ազատ է Յայաստան եւ ինքնանկախ, յանուն մեր Ոսկեդարեան Թարգմանիչներուն, յանուն Աստուածաշունչ Մատեանին եւ բազմահազար վերապրող ծեռագիրներուն ու ինստիպ գիրքերուն, ի՞նչ կարեւոր պատճառ կը մնայ Յայաստանի մէջ տակաւին անտեսելու արեւելահայ լեզուի ուղիղ եւ դասական ուղղագրութիւնը ու Յայաստանի մեր հարազատներուն չվերադարձնելու այդ գանձը՝ ուղղագրութեան մեր ժառանգը որ մասն ու բաժինը եղած է մեր իին գրականութեան՝ Ոսկեդարէն ի վեր:

Յասկնալի է բոլորիս համար որ շեղած ճամբէն վերադառնալ արագ եւ հեշտ պիտի չըլլայ, սակայն եւ այնպէս անկարելի ալ չի կրնար ըլլալ: Յու ո՛չ բաղաքանութիւն կայ եւ ո՛չ ալ տնտեսական արգելք, ո՛չ ընկերային կարգերու խախտում եւ ո՛չ անհարկի մտա-

հոգութիւն: Կայ միայն երկու քոյր բարբառներու հարազատ գոյակցութիւն՝ հասարակաց կանոնով եւ հիմունքով: Եեզուն մեկ է. բարբառներն են երկու, եւ ասոր մեջ ոչինչ կայ անբնական: Երկութև ալ կը հնչեն իրենց յատուկ դօղանջով: Սակայն հարկ է վերահաստատել այդ միութիւնը՝ երկարաձգելու համար կեանքը մեր ոսկեղնիկ լեզուին:

ՎԵՐԱՊՐՈԴԻ ՄԸ ՀԻՆգ ՍԵՐՈՒՆԴՆԵՐԸ ՅԻՍՈՒՆԵՐԵՔ ԱՆՁԻՆՔ ԶԱՒԿՆԵՐ, ԹՈՌՆԵՐ, ԹՈՌՆՈՐԴԻՆԵՐ

1915 չարագուշակ տարին Եվերեկն բռնի գաղթի ճամբան կը բռնէր **Եղիա Արզումանեան**, 18 տարեկան, իր հետ տանելով իր մայրը Սրբուհի, ծնեալ Դերձակեան, եւ երկու փոքրահասակ քոյրեր՝ Վարդուհի եւ Աննիձա: Իր հայրը Յակոբ եւ Եղբայրը Դանիէլ, հայր եւ որդի, Կեսարիոյ բանտ տարուած էին նոյն տարին, ուր Դանիէլ կանխահաս մահուամբ կը կնքէր իր կեանքը իր հօր ծեռքերուն մէջ: **Յակոբ Արզումանեան**, մեծ հայրս, Եվերեկի քաղաքային պաշտօնեայ, հայկական Սեսրոպեան դպրոցի եւ Ս. Թորոս Եկեղեցւոյ հիմնադիր հիգաբարձու, որպէս պատասխանատու պաշտօնեայ, բանտ կ'առաջնորդուեր չորս տարուան համար իր տղուն՝ Դանիէլի հետ: Պատերազմի աւարտին, 1918 թուին, ազատ կ'արձակուեր ու Եվերեկ կը վերադառնար ուր ոչ ոք կը գտնէր իր ընտանիքն:

Եղիա, հայրս, տետիոտն կ'անցնէր ընդ հուր եւ ընդ սուր իր մօր եւ երկու քոյրերուն հետ: Տառապանքի եւ հալածանքի ամէն վտանգներու ենթակայ կը հասնէին Ատանա, Սերսին, Ուրֆա եւ ի Վերջոյ Յալէպ, Դամասկոս եւ Պէյրութ, ամէն տեղ իր դերձակութեան արհեստը օգտագործելով որպէս օրապահիկի միջոց իրենց համար: Գաղթի ճամբուն վրայ կը մահանար իրենց մայրը՝ Սրբուհի, տակաւին շատ երիտասարդ տարիքին, ու իր որդւոյն Եղիայի ծեռամբ կը թաղուեր անգերեզման: 1922 թուին Գահիրէ կը փոխադրուեին իրենց հօրեղօր Սարգսի Արզումանեանի ջանքերով: Յոն քոյրերը ազգային վարժարան կը յաճախէին ու Եղիա իր դերձակութեան արհեստով կը զբաղէր բանալով իր գործատեղին տակաւին 25 տարեկանին:

Իրենց հայրը Յակոբ, յիսունը անց իր տարիքին, կը միանար իր երեք զաւակներուն, 1925-ին Եվերեկն Եգիպտոս հասնելով Երուսաղէմի վրայով, ուր ուխտի կ'երթար **Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի** օրով ու անոր կը

յանձներ Եվրեկեն իր հետ բերած ձեռագիր մատեան մը, «Գանձարան» մը, որպէս նուեր, որուն համար ալ Դուրեան Պատրիարք իրեն կը յանձներ գնահատագիր մը որ ի պահ կը մնայ հանգուցեալ հօրս ինծի թողած թուղթերուն մէջ:

Եղիա 1930 թուին կ'ամուսնանայ Սրբուի Նշանեանի հետ, ծնեալ Գահիրէ Ֆենէսեցի ծնողներէ, ու կը բախտաւորուին վեց զաւակներով՝ Սաքրուիի, Յակոբ, Դանիէլ, Յարութիւն, Էլիզ եւ Մարօ: Յայրը՝ Յակոբ Արզումանեան կ'ապրի երկար, կը գրէ «Եվրեկի Պատմութիւն»ը ու զայն կը հրատարակէ Գահիրէի մէջ 1935 թուին: Գիրքին երկրորդ հատորը կը պատրաստէր երբ տողերս գրողը, տակաւին ութ տարեկան պատասի մը, գրի կ'առներ ինչ որ ան մտովի կը շարադրէր: Բ Գիրքը լոյս չտեսաւ իր Վերահաս մահուամբը: Յակոբ Արզումանեան կը մահանար Գահիրէ 1944-ին տեսնելէ ու վայելելէ ետք իր վեց թոռները: Յօրաքոյրներս՝ Վարդուիի եւ Անսիծա Գահիրէ կը մնան իրենց եղբօր եւ հօր հետ մինչեւ 1927, եւ նոյն տարին կը փոխադրուին Տիթրոյիթ, Միացեալ Նահանգներ ուր կ'ամուսնանան եւ չորսական զաւակներու տէր կը դառնան:

Տարագրուած եւ մահէն մազապուրծ ազատած չորս Վերապրողներ, հայր, որդի եւ երկու դուստրեր, ազգին ու Եկեղեցիին տուին Աստուծոյ օրինութիւնը եղող զաւակներ, թոռներ եւ թռռան զաւակներ: **Միայն Եղիա եւ Սրբուի Արզումանեաններու ընտանիքը այսօր կը կազմեն 52 անձինք**, ներառեալ անշուշտ իրենք: Մինչ թոռները կը բազմանային, Եղիա եւ Տիթրամայր Սրբուիի Արզումանեաններ 1966 թուին Միացեալ Նահանգներ կը գաղթէին միանալու իրենց զաւակներուն: Եղիա տեսաւ ու վայելեց իր բոլոր 17 թոռները եւ մահացաւ 1981 թուին իր 87 տարիքին, Ֆիլատելֆիա ապրելով 15 երջանիկ տարիներ: Տիթրամայր Սրբուիի ապրեցաւ 95 տարիներ, իր կարգին տեսնելով, գուրգուրալով, եւ մեծցնելով 25 թռռան զաւակները եւս: Մահացաւ երկու տարի առաջ՝ 2006 թուի Մայիսին:

Այս «դիւցազներգութիւնը» հայոց ցեղասպանութեան դէմ սրբազան վրեժիննդրութիւն մը կարելի է հա-

մարել անտարակոյս շնորհիւ հաւատաւոր, արթնամիտ, ազգասեր եւ եկեղեցասեր հօր մը՝ Եղիա Արզումանեանի եւ շնորհազարդ եւ աղօթանուեր Տիրամօր Սրբուհիի որոնց Աստուած պարգեւեց անխախտ հաւատք ու անկոտրում կամք, նուիրում ու յարատեւ աշխատանք: Այսօր այս օրինեալ ընտանիքը իր 50 անդամներով, տարածուած չորս սերունդներու վրայ, Արզումանեան գերդաստանի պատմութեան մէջ Նշանակալից հանգրուան մը կը կազմէ: Հայոց Յեղասպանութիւնը Թուրք կառավարութեան ծեռքով կատարուեցաւ ու անմեղ սերունդներ փճացան անագորոյն պայմաններու մէջ:

Յակոր Արզումանեան կրնար մեռնիլ Կեսարիոյ բանտին մէջ ինչպէս շատ մը գրագետներ ու ազգային գործիչներ սպանուեցան կամ մեռան անսուադութենէ: Եղիա եւ իր քոյրերը կրնային մեռնիլ շատ դիւրութեամբ իրենց տարագրութեան ճամբուն վրայ ինչպէս հազարաւորներ՝ եթէ հօրս Եղիայի ճարտար բնաւորութիւնն ու աշխատասիրութիւնը, հաւատքն ու յոյսը պակսէին իրմէ: Կը վերջանար Արզումանեան ընտանիքի այդ աւագ ճիւղը ամբողջովին:

Իցիւ թէ բազմահազար ընտանիքներ եւս նոյն ճակատագրով ազատէին ինչպէս իրենք ազատեցին ինքզիսին այս կերպ կամ այն կերպ: Այսօր չորսն ի մի, թէ իսկ հեռացած այս աշխարհէն, կը յիշուին որպէս յառաջապահ Վերապրողներ, հայր, որդի եւ երկու դուստրեր, որոնց միացաւ Տիրամայր Սրբուհին որպէս նուիրեալ կողակիցը Եղիա Արզումանեանի: Իրենց ետին թողած աւանդը այսօր Աստուած օրինելով օրինած է, ընծայելով 50 ժառանգորդներ որպէս արդար վրեժ անարգ թշնամիին, փաստօրէն ըսելով թէ հոս ենք, կանք ու կը մնանք:

Այս տողերս թող նաեւ ըլլան հաւասարապէս ընծայելի ամէն հայ ընտանիքի որ վերապրեցաւ պատուով՝ պարծանք բերելով հայ ազգին եւ եկեղեցին:

Ապրիլ 24, 2008

Մատենագրութիւն

Ալպօյաճեան Արշակ	Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեան, Գահիրէ, 1940
Ասատուրեան Յակոբ	Կոմիտաս Վարդապետի Հետ Յայ Երգի Արահետներով, Թենըֆլայ, Ն.Ճ. 1994
Արզումանեան Յակոբ	Էվերէկի Պատմութիւնը, Գահիրէ, 1935
Արարատ	Պաշտօնական ամսագիր Յայրա- պետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի. 1867-1917, Վաղարշապատ
Գասպարեան Սամսոն	Կոմիտաս. Կեանքը, գործունեու- թիւնը, ստեղծագործութիւնը, Երեւան, 1961
Եղիայեան Բիրզանդ	Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Յայոց Կիլիկիոյ. Անթիլիաս, 1975
Երջանկայիշատակ S.S. Գեորգ Զ Կաթողիկոսի Կեանքը Եւ Գործունեութիւնը	Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1955
Կիլեւերեան Բարգէն Ա. Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ	Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ. Անթիլիաս, 1939
Յատտեճեան Ռոպեր, Խմբ.	Ծնորիք Արքեպս. Գալուստեան Կեանքն ու Գործը. Խսթանպուլ, 1987
Յասկ Պաշտօնական Ամսագիր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան	Բացառիկ թիւ Վախճանման S.S. Գարեգին Ա Յովսէփեանց Կաթողիկոսին, 1952 (թիւ 7-8-9)
Շարական	Աշխարհաբար. թրգ. Եվրեմ Արք. Թապագեան. Բ. տպ. Կլենտէլ, 2006
Միոն Պաշտօնական Ամսագիր Երուսաղէմի Պատրիարքութեան	Բացառիկ թիւ Վախճանման Նորայր Արքեպս. Պողարեանի Երուսաղէմ, 1997

<i>Սիոն Պաշտօնական Ամսագիր Երուսաղեմի Պատրիարքութեան</i>	<i>Բացառիկ միացեալ թիւ Նուիրուած զոյզ յոբելեան- ներու. (թիւ Ե-Ծ), 1980</i>
<i>Պասմաճեան Գրիգոր</i>	<i>Օրմանեան Սրբազան Եւ Եգիպտահայ Գաղութը, Գահիրէ, 1973</i>
<i>Վանեցի Սուրեն Շ.</i>	<i>Կազգէն Ա Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. Համառօտ Տարեգրութիւն 1908-1955. Ս. Էջմիածին, 1986</i>
<i>Սանդրո Բեհբուդեան, խմբ.</i>	<i>Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատ- Մութեան (1938-1955). S.S. Գեղրգ Զ Չորեքճեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Երեւան, 1999</i>

WESTERN DIOCESE OF THE ARMENIAN CHURCH OF NORTH AMERICA

3325 N. GLEN OAKS BLVD., BURBANK, CA 91504

TEL.: (818) 558-7474 FAX: (818) 558-6333

EMAIL: INFO@ARMENIANCHURCHWD.COM • WWW.ARMENIANCHURCHWD.COM